

નિવેદન

.

આ યુનિવર્સિટીએ, 'મહાગાન સયાજીગવ પાગિતોષિક વ્યાખ્યાનમાલા' અને 'મહાગાન સયાજીગવ શ્રીમદ મુન્યાકુમ્ભદે-સવ ગ્રામક વ્યાખ્યાનમાલા'ના ગ્રંથોને 'મહાગાન સયાજીગવ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાલા' નામની નવી વ્યાખ્યાનમાલા શરૂ કરી છે. આ વ્યાખ્યાનમાલાના ઉપક્રમે, માનવ-વિદ્યાઓ, સમાજ-વિદ્યાઓ અને પ્રાકૃતિક વિદ્યાઓના ક્ષેત્રના અગ્રગણ વિદ્વાનોને બહેર વ્યાખ્યાનો આપવા આમંત્રણ આપવામા આવે છે.

આની પહેલાં, આ વ્યાખ્યાનમાલાના ઉપક્રમે, પ્રો. જી. બી. એસ. હેડેન, સર મોર્ટીમર વ્હીયર, શ્રી. મગનવિહારી મહેતા અને ડૉ. એસ. ભગવન્તભૂ જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે.

આ વ્યાખ્યાનમાલામાં, વ્યાખ્યાનો આપવા ભો. જી. વિદ્યાલયન, (અમદાવાદ)ના અધ્યક્ષ અને પ્રમુખ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્, વિવેચક અને સર્જક, પ્રો. ગમિકલાલ છો. પરીખને વિનંતી કરવામાં આવતા, તેઓએ વિશ્વવિદ્યાલયની વિનંતીનો સ્વીકાર કરી, વડોદરા કોલેજના સેન્ટ્રલ લોલમા, ઈ. સ. ૧૯૬૦ના ફેબ્રુઆરી માસમા તા. ૨૨ થી ૨૪ સુધીમા 'આનન્દમીમાસા' એ વિષય પર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા.

'મહાગાન સયાજીગવ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાલા'નું આ પાચમું પ્રકાશન છે.

આશા છે કે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોને આ વ્યાખ્યાનો ઉપયોગી થઈ પડશે.

મહાગાન સયાજીગવ વિશ્વવિદ્યાલય,

વડોદરા.

તા. ૨૮ જૂન, ૧૯૬૩

અજકુમ્ભ જુહારી

રજિસ્ટ્રાર

અર્થ

મન્દન જેમનો થાવા સદ્ભાગ્ય મુજને મળ્યું,
વિદ્યાની પ્રીતિ જેઓની વિદ્યાસિમુખ ગમતી,
રમડું તે માત્ર ને તાત્ર, ત્રીક્ષ્ણ વાત્સલ્ય ગંગમા.
અર્પુ આનન્દમીમાસા રીઝે એ મુજ દેવતો !

પ્રસાદ તર્કનો જેને રચિ સૌન્દર્યની વળી
હતા સહજ સિદ્ધિ થા મળ્યો, રામ સખા મને,
સૌન્દર્યતત્ત્વની ચર્ચા જેની સાથે સસપ્રદા
થતા આનન્દમીમાસા ગમતી ણહુ વાગે.
અર્પુ તને ન અર્પુ શુ ? આરું આમા કશું હો
હરો એમા સખા ! તહારો પ્રેતસાદ પ્રેમતો મને !

જિજ્ઞાસા મુકુલો જ્યારે ઉધડે તેજ ધામવા
ખીલના મથતા સારે સદ્ભાગ્ય અન્ય સાધકયુગ્મ
સરકુત દર્શનોદ્દેગ લાગકુ મુખ પડિતે
દોરો ગચ્છા કરે, જેડી વિકટ દર્શનોત્પણી !
લીધો ના લાલ મે પૂરો વિમાસણ ગળી ગઈ
તથાપિ સ્વાદ જે આખ્યો તેની ધણી રહી રચિ
રચિ એ પ્રેમતી તેથી મીમાસા કગતો રહ્યો
ધર્મ આનન્દમીમાસા, અર્પુ તે મુખ પડિડતે
નથી પાડિત્ય એમા કે સ્વિષ્ટતા તર્કની ન હો
સ્વીકારો તહાય વાત્સલ્યે કૃતક કરવા મને !

પ્રસ્તાવના

મહારાજ સયાજીરાવ રમારક વ્યાખ્યાનમાલામાં વ્યાખ્યાનાં આપવાનું, એમ, 'એસ યુનિવર્સિટી તરફથી મને નિમન્ત્રણ મળ્યું' ત્યારે તત્ત્વજિજ્ઞાસા-ફિલસૂફીનો વિષય ચર્ચવાનું મનમાં ઉપરિચિત થયું. જ્ઞાનના કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેવી-દિગ્વચિત્તતા સ્વીકારવાનું જરૂર નથી, છતાં વિધના જે ભાગમાં-દેશમાં આપણે ઉછેર થયો હોય અને જેની વિચારધારાનાં સંસ્કારો આપણા હૃદયવ્યાપારમાં પ્રવર્તમાન હોય તે સંસ્કારો આપણા વિચારોને ઘાટ આપે એ સંભવ છે. એ, નિયમે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો-પદ્ધતિઓ-પ્રશ્નો-પ્રોપ્તિઓ સત્-ચિત્-આનન્દ તત્ત્વરૂપે મારા મનમાં ઊઠ્યાં. આ ત્રણ તત્ત્વો કે એક તત્ત્વનાં આ ત્રણ પાંસાં ઉપર ક'ઈક ચિંતન મનન કરી શકાય તો કરવું એવો અભિલાષ થયો. પણ થોડાક વિચાર કરતાં માંલમ પડ્યું? પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં એ કાર્ય દુર્ધટ છે. કોઈ એક પદાર્થ ઉપર જ ક'ઈક વિચારવું-નિરૂપવું, અને તેમાં આનન્દપદાર્થ લેવો એ વધારે વ્યવહારુ લાગ્યું.

શ્રીમાન્ અભિનવગુપ્તપાદ્યાચાર્યની રસમીમાસાએ અને તેમાં 'આનન્દમય સંવિદ્'નાં સ્થાને મારા મનને બહુ આકર્ષ્યું હતું. પાશ્ચાત્ય ઈરિથેટિકસની પરંપરામાના 'સૌન્દર્ય'-'બ્યૂટી-ની' તરફે પણ મારી વિચારણામાં મદત્ત્વનું સ્થાન લીધું હતું. ખીજા વ્યાખ્યાનમાં 'રસની દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન' એ પેરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (પૃ. ૧૭) રસાનન્દની દૃષ્ટિએ-આનન્દની દૃષ્ટિએ ક'ઈક તત્ત્વચિંતન કરવું એમ મનમાં ઊઠ્યું. કાવ્યાનન્દને જ્ઞાનન્દનો સંપોહર તો કહેલો છે તો એ બન્ને આનન્દમાં શું મૂલગત તત્ત્વ છે એનો વિચાર કરતાં એ 'સુખ=ભૂમા'નું તત્ત્વ છે એમ ભાસ્યું, અને ભૂમાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રેમનો આનન્દ, સ્નેહાપાસનાનો આનન્દ, નિષ્કામ કર્મનો આનન્દ અને પરાકાષ્ઠા જેવો અધ્યાત્માનન્દ ધ્યાને ચઢ્યા અને એ બધામાં 'ભૂમા'નું તત્ત્વ છે એવો ભાસ થયો; એટલું જ નહિ 'ભૂમા=સુખ' એ માનવચિત્તની એક સંઘજ પ્રેરણા છે એમ પણ લાગ્યું; અને આ પ્રેરણા ખીજી પ્રેરણાઓને વશ કરે તો માનવનું જીર્વાકરણ-વિશાલીકરણ-અદૃતીકરણનું તેનામાં સામર્થ્ય છે એમ લાગ્યું.

આ વિચારસરણીએ ચઢતાં જે કાંઈ સૂઝ્યું તે આ ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં નિરૂપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિચારકોને એ કેટલું ગ્રાભ્ય થશે તે હું કંપી શકતો નથી; છતાં વિવેચન કે ખંડન કરવા માટે પથ્યુ તે યોગ્ય લાગે તોપથ્યુ મને કૃતાર્થતા થશે.

આનું કરવાની તક આપવા માટે તથા તે ગ્રંથાકારે પ્રકાશિત કરવા માટે હું એમ. એસ. યુનિવર્સિટીનો કૃતજ્ઞ છું.

એમ. એસ. યુનિવર્સિટીના વાઈસચાન્સેલર ડૉ. બ્યોલીન્ડ મહેનાએ તથા પ્રો. વાઈસ-ચાન્સેલર ડૉ. ચતુરભાઈ પટેલે મારા વ્યાખ્યાનો દરમિયાન અધ્યક્ષ સ્થાને વિગણ માંડું જે સન્માન કર્યું છે તે માટે તેમનો આભારી છું.

મારા મિત્ર પ્રો. ડૉ. ભોળીલાલ સરિસરા, રિરેક્ટર, ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના પ્રેમભર્યા

સહકારે મને આ કાર્ય કરવામાં પોતે ધીરજ રાખી જે અનુકૂલતા કરી આપી છે તથા મારું જે આતિથ્ય કર્યું છે તેની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઉં છું.

આ વ્યાખ્યાનો લખાતાં ગયાં તેમ તેમ તેની તાત્કાલિક પ્રેસકોપી કરવામાં, છપાતી વખતે યૂક્ત જોવામાં, ટિપ્પણો જોઈ જવામાં તથા શબ્દાનુક્રમ-વિષયાનુક્રમ આદિ તૈયાર કરવામાં મારાં મિત્ર અને કાર્યસાથી પ્રો. ડૉ. પ્રિયબાલા શાહે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે તેમના સૌહાર્દનો પુગવો છે, છતાં એ બંધુકૃત્યનો આભાર માનવો જરૂરી છે.

૧૧, ભારતીનિવાસ સોસાયટી,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬,
તા. ૨૨-૧૨-૧૯૬૨.

રસિકલાલ છા. પરીખ

અભિનવભારતીમાં રસનું વિવરણ	...	...	...	૩૧-૪૫
ભટ્ટ લોકલટ	...	...	...	૩૨
શ્રી શંકુક	...	...	...	૩૨
ભટ્ટ તોત	...	...	...	૩૩
ભટ્ટ નાયક	...	...	...	૩૪
ચિત્રભૂમિઓ અને કલાપ્રકારો	...	...	...	૩૫
અભિનવગુપ્તપાદ્યાર્થ	...	...	...	૩૬
રસ એ કાવ્યાર્થ	...	...	...	૩૭
રસપ્રતીતિનાં વિધો	...	...	...	૩૮
કલાકારથી થતા વિધો	...	...	...	૩૯
ભાવકથી થતા વિધો	...	...	...	૪૨
વિભાવાદિ વિધાપસાચકો	...	...	...	૪૩
નિર્વિધા સંવિત્	...	...	...	૪૫
રસસૂત્રની વ્યાખ્યા	...	...	...	૪૫
રસાનુભવની લોકોક્તિગતા	...	...	...	૪૬
પાશ્ચાત્ય પરંપરા પ્રમાણે સૌન્દર્યાનુભવનું લક્ષણ	...	...	...	૪૮
રસાનુભવ અને ભૂમા	...	...	...	૫૦

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

યોગનો ભૂમા અને અધ્યાત્મયોગનો ભૂમા	...	...	...	૫૨-૭૪
ધર્મ-અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્ ભાટે	...	...	...	૫૨
ગીતા પ્રમાણે કર્મયોગનો ભૂમા	...	...	...	૫૪
મુક્તિની અંખના	...	...	...	૫૬
અધ્યાત્મવિદ્યા, 'મોક્ષ કલો નિજ શુદ્ધતા'	...	...	...	૬૧
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને સંપત્તિસંગ્રહ	...	...	...	૬૨
આત્મભજાનની કક્ષાઓ	...	...	...	૬૫
આત્માને જાણવો એટલે પામવો	...	...	...	૬૮
આનન્દમયાધિકરણ	...	...	...	૬૯
સંતવાણીમાં આનન્દમસ્તી	...	...	...	૭૧
ભૂમા-આનવજીવનની મૌલિક પ્રેરણા	...	...	...	૭૩
આનન્દથી નિર્ભયતા	...	...	...	૭૪
ટિપ્પણ	...	...	...	૭૫-૧૦૮
ઉપયુક્ત ગ્રંથોની યાદી	...	...	...	૧૦૯-૧૧૧
શબ્દાનુક્રમ	...	...	...	૧૧૨-૧૫૧
શુદ્ધિપત્રક	...	...	...	૧૫૨

વિષય

પૃષ્ઠ

અભિનવભાગતીમાં રસનુ વિવરણ	...	...	...	૩૧-૪૫
ભટ્ટ લોહલટ	...	...	...	૩૨
શ્રી શંકુક	...	...	...	૩૨
ભટ્ટ તોત	...	...	...	૩૩
ભટ્ટ નાયક	...	...	...	૩૪
ચિત્રમૂર્તિઓ અને કલાપ્રકારો	...	...	...	૩૫
અભિનવચુલ્પાદાયાર્થ	...	...	...	૩૬
રસ એ કાવ્યાર્થ	...	...	...	૩૭
રસપ્રતીતિનાં વિધો	...	...	...	૩૮
કથાકારથી થતાં વિધો	...	...	...	૩૯
ભાવકથી થતાં વિધો	...	...	...	૪૨
વિભાવાદિ વિદ્યાપદ્ધતિઓ	...	...	...	૪૩
નિર્વિધો સંવિત	...	...	...	૪૪
રસસૂત્રની વ્યાખ્યા	...	...	...	૪૫
રસાનુભવની લેહિતગતતા	...	...	...	૪૬
પાશાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે સૌન્દર્યાનુભવનું લક્ષણ	...	...	...	૪૮
રસાનુભવ અને ભૂમા	...	...	...	૫૦

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

યોગનો ભૂમા અને અધ્યાત્મયોગનો ભૂમા	...	...	...	૫૨-૭૪
ધર્મ-અભ્યુદય અને નિઃશ્વેયસ્ માટે	...	...	...	૫૨
ગીતા પ્રમાણે કર્મયોગનો ભૂમા	...	...	...	૫૪
મુક્તિની ઝંખના	...	...	...	૫૬
અધ્યાત્મવિદ્યા, 'મોક્ષ કલો નિઃ શુદ્ધિના'	...	...	...	૬૧
ધ્વજાન્તિરાસા અને સંપત્તિસંગ્રહ	...	...	...	૬૨
આત્મજ્ઞાનની કક્ષાઓ	...	...	...	૬૫
આત્મજ્ઞાને જાણુવો એટલે પામવો	...	...	...	૬૮
આત્મજ્ઞાનયાદિકગણ	...	...	...	૬૯
સતવાણીમા આત્મજ્ઞાન	...	...	...	૭૧
ભૂમા-માનવજીવનની મૌલિક પ્રેરણા	...	...	...	૭૩
આત્મજ્ઞાનની નિર્ભયતા	...	...	...	૭૪
ટિપ્પણ	...	...	...	૭૫-૧૦૮
ઉપયુક્ત ગ્રંથોની યાદી	...	...	...	૧૦૯-૧૧૧
શબ્દાનુક્રમ	...	...	...	૧૧૨-૧૫૧
શુદ્ધિપત્રક	...	...	...	૧૫૨

આનન્દમીમાંસા

વ્યાખ્યાન પહેલું

(મોમતાર તા. ૨૨-૨-૧૯૬૦)

પરિભાષા અને પ્રકાર : ઝમનો બૂમા

શ્રીમાન્ વાઈસ-ચાન્સેલર અને અન્ય વિદ્વાન્મનો

મહારાજ સયાજીરાવ સ્મૃતરૂઢ વ્યાખ્યાનમાલામાં વ્યાખ્યાન આપવાનું નિમન્ત્રણ આપી આપની યુનિવર્સિટીએ મારું જે બહુમાન કર્યું છે તેનો હું કૃતજ્ઞ છું. આ વ્યાખ્યાનમાલામાં જે મહાતુલાવ ચિંતકોએ અને વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપી તેને પ્રતિષ્ઠા અર્પી છે તેમની નામાવલી હું જોઉં છું ત્યારે આ બહુમાન લેવામાં મારાથી કંઈક ધૃષ્ટતા થતી હોય એમ મને લાગે છે; અને તેથી હું જે કંઈ આ ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં કહું તેની તુલના એ મહાતુલાવોના કથનો સાથે ન કરવાની હું આપ સૌને વિનંતી કરું છું. મારાં વ્યાખ્યાનો આ વ્યાખ્યાનમાલાની પ્રતિષ્ઠા વધારે એમ તો હું માનતો નથી, પણ એમનાથી એ પ્રતિષ્ઠાને કંઈ હાનિ ન થાય તો હું મારી જાતને કૃતાર્થ માનીશ.

• મીમાંસા :

વ્યાખ્યાનોનો વિષય આનન્દમીમાંસા છે. આમાં આનન્દ જેટલો આકર્ષક છે તેટલી મીમાંસા નથી. જેને અતુલવવામાં આનન્દ છે અથવા જે અતુલવમાં આનન્દ છે તેની મીમાંસા કરવાં બેસવું એ ફેટલેક અંશે, શુભાળની પાંદડીઓ છૂટી કરી તેના સ્પર્શ, રંગ અને સુગન્ધને છૂટા કરવા જેવું થાય. અર્થાત્ શુભાળની મીમાંસા કરવા જતાં જે શુભાળ છે તેની હયાતી જ મિટાવવા જેવું થાય; પણ મનમાં કરેલું પૃથક્કરણ એટલું દૂર હોતું નથી. મનની પાસે એવી શક્તિ હોય છે કે શુભાળને શુભાળ રહેવા દઈ તેના સ્પર્શ, રૂપ, ગંધને પૃથક્ સમજી તેના સમવાય રૂપે શુભાળને જાળખી, અગર કૃત આ ત્રણનો એ સમવાય જ છે એમ ન સમજી આ ત્રણને શુભાળ બનાવતી પ્રક્રિયા કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે જે આપણી પકડમાં આવતું નથી એવું ચિંતન,—શુભાળને હાનિ પહોંચાડવા વિના પણ થઈ

વ્યાખ્યાનમાલાના પ્રથમ વ્યાખ્યાનના અવસરે પ્રો-વાઈસ-ચાન્સેલર ડૉ. ચતુરભાઈ પટેલ પ્રમુખસ્થાને હતા.

શકે છે / મનોવ્યાપારમાં વસ્તુનું દર્શન અને પૃથક્કરણ એક માથે રહી શકે છે,^૧ એમ ન બને ત્યારે પૃથક્કરણ પોતાનો વિષય ગુમાવી બેસે છે / આવો બધા પૃથક્કરણમાં હોય છે એ બે કે ના પાડી શકાય એમ નથી, છતાં આનન્દની ગીમામાં એટલે કે તે અંગેના ચિંતનમાં આનન્દ પદાર્થ ભૂલી જ જવાય એમ પણ નથી એનું દર્શન મન સમક્ષ બેટલું સતત રહે તેટલું જ તે અંગેનું ચિંતન કે પૃથક્કરણ વસ્તુસ્પર્શી રહે પણ આથી એમ તો આપ નહિ માની ત્યો કે આ વ્યાખ્યાનોની આનન્દ અંગેની ચર્ચા આપને આનન્દમગ્ન ગમશે,—દ્વાય એવા અનુભવમાં ઊતરી જવું પડે કે જેને આનન્દ ન કહી શકાય, કદાચ કંટાળો એ જ એને માટે આપને યોગ્ય શબ્દ લાગે, છતાં એ કંટાળો વેઠીને પણ જે આનન્દના ભાવ અને સવર્ધક શક્તિની કંઈક સ્પષ્ટતા થાય તો એ કંઈક સાધક થશે એવી શ્રદ્ધાથી આ કંટાળો આપવાનું કાર્ય કરવા આપની સમક્ષ બિંબો છું

ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થો અને અન્તઃકરણગમ્ય ભાવો :

તો આ આનન્દ પદાર્થ શો છે ? જેમ કમલને બતાવીને ઢહી શકાય કે આ કમલ છે એમ આનન્દને બતાવીને કહી નહીં શકાય કે આ આનન્દ છે આ વિધાન બધા મનોભાવોને લાગુ પડે છે આપણે તે એકબીજાને ભૌતિક પદાર્થોની જેમ બતાવી શકતા નથી મનોભાવો તેના ભૌતિક આવિષ્કારોથી અનુમાનવાના વિષય છે આથી જ આધુનિક પ્રાયોગિક મનોવિજ્ઞાન શારીરિક ચેષ્ટાઓ કે ભૌતિક આવિષ્કારોને પોતાનો વિષય બનાવે છે^૨ / આ મનોભાવોના આવિષ્કારો માટે સંસ્કૃત પરપરાએ એક સારો શબ્દ આપ્યો છે અનુભાવો ગૌજ્ઞના મનના ભાવોનો આપણને જે અનુભવ કરાવે તે અનુભાવો^૩ આમ અનુભાવોથી મનોભાવોનું અનુમાન થઈ શકે / બીજી બાજુએ મનોભાવોને ઉત્પન્ન કરતા કારણોમાં અથવા બીજી દૃષ્ટિએ કહીએ તો જાગૃત કરતા સાપડોમાં જે ઇન્દ્રિયગમ્ય હોય તે પણ બતાવી શકાય છે આ પદ્ધતિએ શું આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે કે જગાડે છે એ બીજાને બતાવી શકાય, એનો ભૌતિક ભાગ તો જરૂર બતાવી શકાય પણ આનન્દ પોતેતો બતાવી શકાય નહીં આ રીતે જે પ્રશ્ન પૂછીએ કે શું શું આનન્દ ઉત્પન્નવે છે કે જગાડે છે તો વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો, અવસ્થાઓ, મનોભાવો ઇત્યાદિ આપણા ધ્યાનમાં આવી જાય છે

પરંતુ આવા વિવિધ કારણોએ ઉત્પન્નવેલા કાર્યો માટે એક આનન્દ શબ્દ જ વાપરીએ તો આનન્દ પદનો અર્થ એટલો વિવિધ અને ઘણી બાબતોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અને બાધક થાય કે આનન્દ શબ્દથી કશો અર્થ જ ન સમજાય ઉ. ત ખાવાપીવાનો આનન્દ, અત્તરની મુગધનો આનન્દ, મખમલ, મશરૂ કે રેશમ

આદિના સુવાળા સ્પર્શનો આનન્દ, કુદરતના સુદર પ્રકારોનો અને માનવના રમણીય ઉપોનો આનન્દ, કે મનોહર ચિત્ર, શિલ્પ, મંદિર અથવા નૃત્યનો આનન્દ, અથવા આહ્લાદક મગીત કે કાવ્યપાઠનો આનન્દ, અથવા નાટક જેવા સાબળવાનો આનન્દ,—આ પ એન્દ્રિયો દ્વારા પદાર્થોથી થતા આનન્દ એક કે એકસરખા છે એમ કહી શકાય? આમાયે એક જાતુએ આખ અને કાન જેવી ઇન્દ્રિયોથી થતા આનન્દ અને જાડીની સ્પર્શ, રસ અને ગંધ—ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતા આનન્દ પણ સરખાવી શકાય નહિ એટલા જુદા પડતા હોય છે, કારણ કે આખ અને કાન બીજા ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ માણસની વધારે અક્ષલવાળી ઇન્દ્રિયો (most intelligent senses) કહેવાય છે પણ આ આનન્દની સાથે જ્ઞાન મેળવવાનો કે નવી શોધ કરવાનો આનન્દ કે મહાન ત્યાગ કે કુરખાનીનો આનન્દ કેવી રીતે સંખ્યાવી શકાય? અને આ જધાની સાથે લક્ષ્મી, સતો, યોગીઓ અને જ્ઞાનીઓને જે ઇશ્વર, આત્મા કે બ્રહ્મથી આનન્દ આવે છે તે કયા મૂકી શકાય? આવા વિવિધ નિમિત્તોથી જીવજતા બાવોને આપણે એક આનન્દ પદ્ધતિ અર્થમા વાપરીએ, પણ તેથી તે જધા બાવો એક કે એકસરખા થઈ જતા નથી, અને જો એમ હોય તો આનન્દની મીસાસા કરતા આનન્દ પદ્ધતિ કેટલુ સમાવણુ એ પ્રશ્ન સૌ પ્રથમ આવે છે

પરિભાષા :

આનન્દ શબ્દ સંસ્કૃત પરંપરાનો છે અમરકોશ^૧ એના જાર પર્વાયો આપે છે મુદ્,^૨ પ્રીતિ,^૩ પ્રમદ,^૪ હર્ષ,^૫ પ્રમોદ,^૬ આમોદ,^૭ સમદ,^૮ આનન્દ્યુ,^૯ આનન્દ,^{૧૦} શર્મ,^{૧૧} સાત કે શાત^{૧૨} અને મુખ.^{૧૩} આમાના ઘણા ખરા શબ્દો આપણે ગુજરાતીમા પણ વાપરીએ છીએ આ ઉપરાંત અરબી મવ્જૂ (પાણીની લહેર મોજુ) મનની લહેર, ઉપરથી મોજ, અરબી મિઝાહ (અગર ફારસી મઝહ) ઉપરથી મઝા, ફારસી મસ્તી (મસ્ત અર્થાત્ મત્ત ઉપરથી) બેહોશી, ઉપરથી મસ્તી, ફારસી ખુશી ઉપરથી ખુશી, અરબી રિઝા (પ્રસન્નતા) ઉપરથી રાહ અરબી લઝઝત = સ્વાદ ઉપરથી લેજત વગેરે શબ્દોનો પણ ગુજરાતીમા પ્રચાર છે

સંસ્કૃત જાર શબ્દોમાથી,—મુદ્ ધાતુના મુદ્, પ્રમોદ અને આમોદ, મદ્ ધાતુના બે શબ્દો પ્રમદ અને સમદ, નદ્ના બે આનન્દ્યુ કે આનન્દ-હકીકતમા એક, પ્રી માથી એક પ્રીતિ, હૃવમાથી એક હર્ષ, ઘાતુ કરીને શ્રિ ધાતુમાથી શર્મ, સાતને માટે સૌન્દ ધાતુ સાત કંપાયેલો છે જેનો અર્થ ખુશી કરવો એવો આપવામા આવે છે, કદાચ વેદિક સા કે સન્ જેનો અર્થ દાન કરવુ એવો થાય છે તેની માથે એનો સબધ હોય, વેદમા સાત કે સાત દાન કે બક્ષિસ કે

નેટના અર્થમાં વપરાય છે; મુળ શબ્દનો ધાતુ જાણીતો નથી, સુ + લ સુ એટલે સારું અને લ એટલે ધરી માટેનું કાણું, વેદમાં એનો અર્થ સારી રીતે કે સરળતાથી કે વેગથી હોડતો થાય છે, અને એ અર્થમાં રથ વગેરેના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, મોનિયર વિલિયમ્સ સુલ શબ્દ એ કદાચ સંસ્કૃત 'સુત્ય'નું પ્રાકૃત રૂપ હોય એમ માને છે. આ બાર શબ્દો ઉપરાંત આ અર્થમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા શબ્દો પણ છે; જેમાંથી 'રમ્' ધાતુ ઉપરથી 'રતિ' શબ્દનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ બધા શબ્દોમાં કંઈક ને કંઈક અર્થભેદ છે, એ તે તે ધાતુના જે જે અર્થો આપવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે. દા. ત. મદ્ (ગ. ૪) હર્ષલ્પનયોઃ હર્ષના અર્થમાં તેમ જ હુઃખી થવું એ બંને અર્થોમાં વપરાય છે; પણ એના બીજા અર્થોમાં દારૂનો કેફ થવો એ અર્થ પણ થાય છે, સંસ્કૃત શબ્દ મદિરાનો સંબંધ આ ધાતુ સાથે છે; ઉપરાંત દેવલોક અને પિતૃલોકમાં મોજ કરવી એવો અર્થ પણ બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદોમાં થાય છે,^૧ કદાચ સાથે મળીને મદિરાપાન કરવાની મજાનો અર્થ એમાં હશે, આ જ અર્થમાંથી પ્રેરણા થવી એવો અર્થ પણ થાય છે. મુદ્ (ગ. ૧. આ.) હર્ષે—હર્ષના અર્થમાં અને મુદ્ (ગ. ૧૦. ઉ.) સંસર્ગે સંસર્ગ કરવો અથવા સંસર્ગની મજા એવો અર્થ થાય. પ્રી (ગ. ૪. પર.) પ્રીતૌ અને પ્રી (ગ. ૯, ૧૦. ઉ.) તર્પણના અર્થમાં—'ભરાયાની મજા' એવો અર્થમાં વપરાય. શ્રિ (ગ. ૧. ઉ.) સેવાયમ્, એ.જે શર્મનો મૂળ ધાતુ હોય તો સેવાથી અથવા આશ્રય પ્રાપ્ત થવાથી જે અનુકૂળતા થાય તે અર્થમાં વપરાય. રમ્ (ગ. ૧. આ.) ક્રીડાયમ્ ખેલ—રમતમાંથી આવતી મજા, ખાસ કંઈ અર્થ સાધવાના ઉદ્દેશ વિના કરાચેલી ક્રિયાની લિજ્જત સૂચવવા હશે. હર્ષ (ગ. ૧. પર.) અલીકે કંઈ ને બદલે કંઈ ખોલવું એ અર્થમાં અને હર્ષ (ગ. ૪. પર.) તુષ્ટો ખુશ થવાના અર્થમાં વપરાય છે, હર્ષના બીજા અર્થો પણ છે જેમ કે ટટાર થવું, ઊભા થવું, ખાસ કરી રૂંવાડા ઊભા થવાં, ગીતાના રોમહર્ષજ્ઞ જાણતેમાં જે અર્થ છે તે અર્થમાં; આની સાથે જ ઉત્તેજિત થવું, ઉદ્દીપિત થવું એ અર્થમાં પણ આ ધાતુ વપરાય છે. આનન્દનો નન્દ ધાતુ (ગ. ૧. પર) સમૃદ્ધૌ—સમૃદ્ધ થતા મનોભાવોના અર્થમાં વપરાય છે.^૨

ધાતુઓથી સૂચવતી ક્રિયાઓ શબ્દનો અર્થ સમજવામાં કેટલેક અંશે મદદ કરે છે, પણ સિમેન્ટિક્સ-શબ્દાર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે શબ્દો વિવિધ સ્થળો અને યુગોની એમની યાત્રા કરતા પોતાની મૂળ ક્રિયામાં રહેતા નથી. કદાચ શબ્દો ઉપરથી ધાતુઓ શોધવાની અને અર્થપ્રયોગો ઉપરથી ધાતુને મુખ્ય અર્થ આપવાની પદ્ધતિ જ વસ્તુસ્થિતિની સૂચક ન હોય, પણ ભાષાને નિયમબદ્ધ કરવાની જરૂરને લઈને ઉપજાવેલી પ્રક્રિયા હોય. ગમે તે હોય, પણ આનન્દના બાર કે તેર કે વધારે પર્યાયોની સમીક્ષા કરવાથી આનન્દ પદ અમુક જ

ક્રિયા કે ભાવ બનાવે છે એમ નક્કી કહી શકાતું નથી. એટલું જ કદાચ કહી શકાય કે આનન્દ પદ સમૃદ્ધિ જે મનોભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો સૂચક તો છે જ. છતાં એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે કે આનન્દમીમાંમાં આનન્દ શબ્દથી કયો મનોભાવ, કયો મનોદશા કે અવસ્થા સમજવી કે જેની મીમાંસા, ચિંતન આપણે કરી શકીએ. આ નક્કી કરવામાં શબ્દાર્થની સમીક્ષા બહુ કામિયાબ નીવડતી નથી. એથી અમુક પ્રયોગોની મદદથી આનન્દ શબ્દની પરિભાષા બાંધીએ અને તે પરિભાષાની મર્યાદામાં આનન્દ પદાર્થની મીમાંસા કરીએ તો વિચારમાં પ્રગતિ થઈ શકે. પરિભાષા બાંધવામાં અર્થપ્રવાહને અમુક ક્યારામાં વાળી લેવાનો, બાંધી લેવાનો પ્રયામ હોય છે, એટલે અંશે પરિભાષામાત્ર કંઈક અંશે arbitrary-અવિહિત-હોય છે; પણ જેટલે અંશે પરિભાષામાં સુખ્ય અર્થોને સમાવ્યા હોય તેટલે અંશે અવિહિતતા દૂર થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ આનન્દની પરિભાષા અંકિત કરવાના પ્રયાસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ આનન્દપદનો મહિમા કયા પ્રયોગોમાં છે તે જોવાથી મારી એવી મદદ મળે-છે.

ઉપનિષદોમાં 'આનન્દ' :

બ્રહ્મની વ્યાખ્યામાં સચ્ચિદાનન્દ પદ સમૂહ સારી રીતે પરિચિત છે. આમાં આનન્દ શબ્દનો શો અર્થ થતો હશે ? આ સમજવા ઉપનિષદોને જોણીએ તો એમાંથી અમુક અર્થો વ્યક્ત થાય છે. એક અર્થ જે વારંવાર આવે છે તે સ્ત્રી-પુરુષની રતિનો સૂચક છે,^૧ અને એમાં રહેલાં વેગ, ઉત્કટતા, વિરામ, પ્રસન્નતા અને શાન્તિની ક્રમિકતાનો સૂચક છે. સમૃદ્ધિના અર્થમાં પણ આનન્દ શબ્દ છે. આ આધારો ઉપર તૈત્તિરીય ઉપનિષદની આનન્દમીમાંસા થતી લાગે છે. હકીકતમાં આ આનન્દમીમાંસા શબ્દ મેં એમાંથી જ લીધો છે. આની આ ચર્ચા સહેજ ફેરફાર સાથે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આવે છે. આ વ્યાખ્યાનોની મૂળ પ્રેરણા એમાંથી છે એટલે હું આપની સમક્ષ એ મૂકવાની રત્ન લઉં છું. તૈ. ઉ.ના બ્રહ્મવત્કી પ્રકરણમાં આ મીમાંસા આવે છે :

સૈવાડઽ નન્દસ્ય મીમાસા મગતિ । યુવા સ્વાત્ સાધુ યુગા અધ્યાયકઃ । આશિષ્ઠો દદિષ્ઠો વલિષ્ઠઃ । તસ્યેયં પૃથિવૌ સર્ગા વિત્તસ્ય પૂર્ગા સ્વાત્ । સ ંક્ષો માનુષ આનન્દઃ । (૨. ૮).

‘આ આનન્દની વિચારણા છે. યુવાન હોય, સારો યુવાન હોય, બહેલો હોય, સૌથી વધારે વેગીલો, દૃઢ અને બલવાન હોય. તેને માટે આ સર્વ પૃથિવી વિત્તથી ભરેલી થાય. આ એક માનુષ આનન્દ.’^૨

આમ આ આનન્દની વિચારણા માનુષ આનન્દથી શરૂ થાય છે. માણસના

આનન્દના આ કારણો—ગુવાની હોવી, સારા હોવું, સુશિક્ષિત હોવું, કાર્યોમા વેગીલા હોવું, ચિત્તના દૃઢ હોવું, શરીરના બળવાન હોવું આ બધાથી ઉત્પન્ન થતો માણસનો મનોભાવ તે માનુષ આનન્દ

આ સર્વજન સુલભ અનુભવનો હોય લઈ ક્રમિ આનન્દની નીસરણી ક'પે છે, અને દરેક પગથિયાનું માપ સખ્યાની ગણતરીથી આપે છે જેમકે માણસનો આવો એક આનન્દ તેને સોએ ગુણીએ તો મનુષ્યગાધર્વનો એક આનન્દ થાય અહીં કહી દેવાય છે કે શ્રાત્રિયસ્ય ચાત્રામહતસ્ય । આવો માણસનો સો ગણો આનન્દ તે કામથી-અર્થાત્ વિષયવાસનાથી ધવાયેલા નથી એવા શ્રાત્રિય બ્રાહ્મણને સહજ હોય છે

આ ક્રમે આનન્દનો ઉત્કર્ષ સો ગણો ઉત્તરોત્તર ક્રમિ જતાવે છે મનુષ્ય ગન્ધર્વ કરતા દેવગન્ધર્વનો સો ગણો, દેવગન્ધર્વ કરતા પિતૃઓનો મો ગણો, તેમના કરતા આજ્ઞાનજ દેવોનો—સ્માર્તકર્મથી દેવસ્થાનોમા જન્મેલા તે આજ્ઞાનજ) તેમના કરતા સો ગણો, કર્મદેવોનો—અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મોથી દેવોમા જનાગનો, તેમના કરતા મો ગણો ઇન્દ્રનો, ઇન્દ્રના કરતા સોગણો બૃહસ્પતિનો, તેના કરતા સો ગણો પ્રજાપતિનો અને પ્રજાપતિના કરતા સો ગણો તે બ્રહ્મનો આનન્દ આ દરેક સ્થાનમા વિષયવાસનાથી નહિ ધવાયેલા શ્રોત્રિયને સ્થાન છે, તેને તે તે સ્થાનનો આનન્દ હોય છે એ રીતે અતિમ કોટિનો બ્રહ્મનો આનન્દ કપાયોથી નહિ ધવાયેલા શ્રોત્રિયને પણ હોય છે આ ગણનાને પ્રો રાનડે Beatific Calculus કહે છે ^૫ ગુણાકારમા મારી જૂલ ન થતી હોય તો, એમ કહેવાય કે માણસમા આ જગતની સૃષ્ટિણીય વસ્તુઓ જે આનન્દ કદે છે તેને એકમ ગણીએ તો બ્રહ્મનો આનન્દ તેનાથી પરાધ' ગણો છે બ્રહ્મને જાણનાર વાસનારહિત શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણમા તે પરાધ' ગણો આનન્દ હોય છે

આવું જ પ્રતિપાદન યાજ્ઞવલ્ક્ય બૃહદારણ્યકમા કરે છે —સ યા મનુષ્યાર્ણા રાદ્ધ સમૃદ્ધો મયય્યેવામપિપતિ સર્ગોર્માનુષ્યક્રૈર્મૈર્જે સપન્નતમ સ મનુષ્યાર્ણા પરમ આનન્દ । (૪, ૩, ૩૩)

' માણસોમા જે રાદ્ધ કહેતા અવિકલ સમગ્રાવયવવાળો સમૃદ્ધ, જીજ્ઞાસોનો અધિપતિ, સર્વ માનુષ લોગોથી વધારેમા વધારે સ પન્ન હોય છે તે મનુષ્યોનો પરમ આનન્દ ' આના કરતા સો ગણો પિતૃઓનો, તેમના કરતા સો ગણો ગન્ધર્વ લોકનો આનન્દ, તેના કરતા સો ગણો કર્મદેવોનો, તેમના કરતા સો ગણો આજ્ઞાનદેવોનો, એમના કરતા સો ગણો પ્રજાપતિ લોકનો આનન્દ યાજ્ઞવલ્ક્ય નિધાપ અને વાસનાથી નહિ ધવાયેલા શ્રોત્રિયનો આનન્દ પ્રજાપતિના આનન્દથી

શરૂ કરે છે. પ્રબળપતિ કરતાં સૌ ગણેા આનન્દ પ્રાપ્તલોકનો અને તે જ નિષ્પાપ અને વાસનાથી નહિ ઘવાયેલા શ્રોત્રિયનો આનન્દ. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે—અયેવ એવ વરમ આનન્દઃ । એવ વ્રજલોકઃ સમ્રાટ્ (૪, ૩, ૩૩)—‘આ જ પરમાનન્દ કહેવાય. આ પ્રાપ્તલોક સમ્રાટ્ છે,’ તેના કરતાં કાંઈ પણ અધિક નથી.

આમ યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ ગુણાકારના ગણિતથી પરમ આનન્દ અને માનુષ આનન્દનું તારતમ્ય જતાવે છે. આ પ્રવચન પૂર્વે જ પોતે કહે છે: ‘અદ્વૈતના દ્રષ્ટાને આનન્દ તે પરમ આનન્દ છે.’ ઈયોડસ્ય વરમ આનન્દઃ । ‘પ્રાણીઓ આ આનન્દની માત્રા ઉપર જ જીવતા હોય છે.’ એતસ્યૈવાડડનન્દસ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપર્જીયન્તિ । (૪, ૩, ૩૨).

તેત્તિરીયની આનન્દ મીમાંસામાં અને યાજ્ઞવલ્ક્યના આ આનન્દ પ્રવચનમાં એક અર્થ સ્પષ્ટ છે કે માનવમાં, પ્રાણીમાત્રમાં, આ આનન્દ માત્રારૂપે પણ રહેલો છે; અને તેથી જ માત્રા કે એકમ—આવરણો ઘટ્ટતાં કહો કે વિકાસ પામતાં કહો—ક્રમે ક્રમે પરમ આનન્દની અનુભૂતિ રૂપે વ્યક્ત થાય છે. અર્થાત્ કે આ પરમ આનન્દ માણસને સર્વથા અજ્ઞાત નથી; તેની ઝાંખી તેને કંઈક હોય છે અને તે ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે પ્રકાશતો જાય છે. જુદા જુદા પ્રકારના દેવવર્ગોનાં આનન્દ અમુક અમુક આચરણના પરિણામે છે અને પરમ આનન્દ અદ્વૈત દ્રષ્ટાને આનન્દ છે; અને યાજ્ઞવલ્ક્યના મતે અકામહતશ્રોત્રિયને પ્રબળપતિનો આનન્દ અને પ્રાપ્તલોકનો આનન્દ પ્રાપ્ત છે.

આવેા જે માનુષ આનન્દ વધતો વધતો પ્રાપ્તાનન્દ સુધી પહોંચે છે તે શું છે એ કાંઈ સમજાય તો સમજવાનો આ વ્યાખ્યાનોમાં મારો પ્રયત્ન છે. આનન્દ પદાર્થની આ પરિભાષાને આધારે કંઈક વિચારણા થાય તો તે કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

*

*

*

પ્રવર્તક બલો :

માનવનાં પ્રવર્તક બળો કયાં એ આધુનિક મનોવિજ્ઞાનનો આકર્ષક અને અતિ ઉપયોગી વિષય છે. મનોવિજ્ઞાનના પ્રથમ પક્ષિતા સંશોધક મહુમ્મ વિલિયમ મેકડુગલે એમના છેલ્લા અંચને—The Energies of Man—‘મનુષ્યની શક્તિઓ’ એવું નામ આપ્યું છે. પ્રાણી માત્રના વર્તનને તેઓ ભૌતિક ક્રિયાઓથી, હેતુ-પૂર્વકની ક્રિયા કહી, જુદું પાડે છે. આ હેતુપૂર્વકની ક્રિયાના પ્રવર્તકો પ્રાણીમાં કયા એ દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરતા મનોવિજ્ઞાનને પોતે Hormic Psychology નામ આપે છે અને પોતે મનોવિજ્ઞાનને એ રીતે નિરૂપનાર છે એમ જણાવે છે.^{૧૦} આમાં તેઓ લગભગ ૧૮ Propensities—પ્રવર્તકો કે પ્રવર્તનાઓ ગણાવે છે; જેમાંનાં ઘણાં

માનવ અને ખીન્ન પ્રાણીઓમાં સરખાં છે. માનવ અને ખીન્ન પ્રાણીઓનાં વર્તનો તેઓ આમાંના એક કે ખીન્ન કે મિશ્ર પ્રવર્તકોથી થતાં જુએ છે. આ આધારમાં તેઓ જ્ઞાસાને પણ પ્રવર્તક તરીકે ગણાવે છે. પ્રાણીઓથી માણસને જુદો પાડતું પ્રવર્તક પણ આ જ્ઞાસાની અધિક માત્રા છે; અને તેથી પ્રાણી તરીકે જો કે માણસ ખીન્ન ગદ્યા પ્રવર્તક બળોને વશ છે પણ એની જ્ઞાસાના પરિણામો આ ગદ્યા પ્રવર્તકોને એવાં સંસ્કારે છે કે તે દરેક પ્રવર્તક નવું સંસ્કૃત રૂપ ધારણ કરે છે; એટલે માનવમાં ખા ગદ્યા પ્રાણીસહજ શક્તિઓ ચૈતન્યના કોઈ જુદા આકારમાં પ્રતીત થાય છે. ખા હકીકત જો કે પ્રો. મેકડુગલના *Energies of Man* પુસ્તકમાં ખહુ સ્પષ્ટ પતી નથી, પણ જેને પોતાના પરિપક્વ વિચાર અને સંશોધનના પરિણામ રૂપ ગણે કે એવા નિર્ણયોના સંગ્રહ—*Religion and the Sciences of Life*—નામના પંથમાં તે ખહુ જોરદાર શૈલીમાં વ્યક્ત થાય છે. પોતે મનોવિજ્ઞાની તરીકે કહે છે—“ a truth that results directly from observation and experience, a fact independent of all special revelation and tradition, as undisputable, as any you may find stated in the most authoritative text-book of physical science; the fact, namely, that it is the nature of man to recognize the true, the good and the beautiful, to esteem highly all such things, to aspire towards them, to strive to preserve, augment and create truth, goodness and beauty ” (pp-3-4).

પ્રાણી અને માનવની સમાનતા જોનાર પેલા સંસ્કૃત શ્લોકમાં—

આદારનિદ્રામયમૈથુનં ચ ।

સમાનમેતત્ પશુમિર્નરાણામ્ ॥ (શ્લોક ૨૫, હિતોપદેશ પ્ર. પૃ. ૩.)ના

પ્રાણીસહજ આદાર-નિદ્રા-ભય અને મૈથુનની વૃત્તિઓમાંથી અથવા પ્રવર્તક મળોમાંથી સત્ય, સાધુતા અને સૌન્દર્ય કેવી રીતે જન્મ્યાં તેની *Alchemy*—બાદકેમી કે રસાયણવિદ્યા મનોવિજ્ઞાનીઓએ હજી ખહુ અર્ચી નથી. એનું કારણ જો હોય કે કદાચ એક વાર માનવમનને પ્રાણીમન તરીકે જોખખેલા પછી કે તેને મૌલિક નિયમોના ચન્દ્રણમાં મૂક્યા પછી પાછા માનવ તરીકેના વિશિષ્ટ સાધક મળો મનોવિજ્ઞાની પાસેથી જોવાઈ જતાં હશે. જે હોય તે ખરું! પણ માનવ મનના જ્ઞાનદેવે કામદેવની શક્તિને પરિવર્તિત કરી સંસ્કૃતિના આ ત્રણ મહાન તત્ત્વોને પ્રત્ય, સાધુતા-સૌન્દર્ય-માનવનાં સાધ્ય જનાવ્યાં છે. મેકડુગલ પોતે *Hedonist Psychology*માં માનનારો નથી, અર્થાત્ કે *pleasure* અને *pain*ની *feelings*—પુણ કે દુઃખની લાગણીઓને પ્રવર્તક બળો ગણવાની ના પાડે છે. તે મુખદુઃખને

પ્રવર્તક બળોની સફળતા કે નિષ્ફળતાથી થતી લાગણીઓ જ ગણે છે.^{૧૧} છતાં જ્ઞાન. સાધુતા અને સૌન્દર્ય માણસનાં માધ્યે અને લક્ષ્યો બને છે તે એમણે ગણાવેલ અઢાર પ્રવર્તકોમાંથી બની શકે એવાં દેખાતાં નથી. આ બધી શક્તિઓ જેને પ્રાદુર્ભાવ છે એવી કોઈ શક્તિ કે શક્તિઓ રૂપી પ્રવર્તકથી માણસ આ તરફ સાધવા પ્રેરાય છે. એટલે જો કે સફળ પરિણામની લાગણીરૂપ સુખથી માણસ પ્રેરાતો ન હોય તોપણ જેમાંથી સુખ-મગવાનું છે એવું પ્રયોજન, લાનપર્વક કે વિના, તેની આ જ્ઞાનાદિની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણાબળ બનતું હોય એમ લાગે છે.

આનન્દ-પ્રવર્તકબલ :

હું એ પ્રશ્ન આપની આગળ મૂકું છું કે જેની પરિભાષા આપણે કરી તે આનન્દ જ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર પ્રકટ કરવા મથતો નહિ હોય ? અને એ મધ્યમાણુમાંથી માનવી સંસ્કૃતિની મહાન્ સિદ્ધિઓ-સત્ય, સાધુતા, સૌન્દર્ય તેને પ્રકટ કરી લોકોત્તર આત્માનુભવના પરમ પ્રદાનદમાં પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતો નહિ હોય ? જે હોય તે ખરું, પણ ઉપનિષદો આનન્દને કે સુખને આવું મૂળ કારણ ગણે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ આનન્દમીમાસાની બલે છે, પ્રસ્તાવના રૂપે, કહે છે: કો હોયન્યાત્ કઃ પ્રાપ્ચાત્ । યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । (૨, ૭) 'કો હોય જ્વાલ લઈ શકે, કો હોય જીવી શકે, જો આકાશમાં આનન્દ ન હોય તો ।' આગળ જતાં આ જ ઉપનિષદમાં વરુણને પુત્ર ભૂશુ પિતા પાસે પ્રશ્નજ્ઞાન લેવા બંધ છે, તેમાં પ્રશ્નની વ્યાખ્યા એવી આપે છે કે જેમાંથી ભૂતો જન્મે, જેનાથી જન્મેલા જીવે અને જેમાં પ્રયાણ કરીને પ્રવેશે, તે પ્રશ્ન. સૌ પ્રથમ વરુણ પ્રશ્ન તરીકે અન્ન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન અને વાકનો ક્રમ આપે છે. આ ક્રમિક પ્રશ્નમાં ભૂશુ મનોપ્રશ્નને તપથી જાણી લે છે, પછી વરુણ એને વિજ્ઞાન પ્રશ્ન નિર્દેશે છે અને અંતે આનન્દ પ્રશ્ન બતાવે છે. આ આનન્દ પ્રશ્ન છે, કારણ કે આનન્દાદ્યેવ સર્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયત્યપિ સર્વિશન્તિ । સૈવા માર્ગથી વારુણી વિદ્યા । (૩, ૭), 'આનન્દમાથી જ ભૂતો જન્મે છે, આનન્દ વડે જ જીવે છે, અને (અંતકાલે) પ્રયાણ કરતાં આનન્દમાં જ પ્રવેશે છે. આ તે સાર્ગવી વારુણી વિદ્યા.' આ વિદ્યાનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે અન્ન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાક્ય જે એક જાણુ મૂળ આધારભૂત તરફ ગણાય છે, તેમનું આધાર-ભૂત વિજ્ઞાન છે, અને વિજ્ઞાનનું આનન્દ છે. બીજી રીતે કહીએ તો આનન્દ વિજ્ઞાનની પ્રેરણા છે, વિજ્ઞાન મનની પ્રેરણા છે, એમ ક્રમે ક્રમે અન્ન એટલે ભૌતિક વિશ્વ સુધી આનન્દની પ્રેરણા પહોંચે છે.

ભૂમા એ સુખ :

હાન્દોગ્ય ઉપનિષદના સાતમા અધ્યાયમાં આને મળતું એક વિવરણ છે.

તેમાં અનન્દનું સ્થાન સુખ લે છે. નારદ સનત્કુમાર પાસે જાણના જાય છે. સનત્કુમાર એને પોતે જે જાણતો હોય તે કહી જવા કહે છે. નારદ ઋગ્વેદથી સર્પ-દેવ જનવિદ્યા સુધી બધી વિદ્યાઓનાં નામો ગણાવી જાય છે, અને કબૂલ કરે છે કે પોતે મન્ત્રવિદ છે, આત્મવિદ નથી. પોતે આત્મવિદ થવા માગે છે, ‘જેથી શોકને તારી જવાય.’ સનત્કુમાર નામથી શરૂ કરે છે, જેને આંતે નારદ પૂછે છે
 ‘અસ્તિ મગધો નામ્નો ભૂય ઇતિ । નામ્નો વાચ ભૂયોસ્તીતિ । તન્મે મગધાન્ વર્વાપિતિ ।
 ‘ભગવન્ નામ કરતાં કાંઈ મોટું છે.’ “હા. નામ કરતાં મોટું છે. ‘ભગવાન્ તે મને કહે.’ સનત્કુમાર તેને ક્રમપૂર્વક નામ કરતાં વાચા ભૂયસી (= મોટી), વાક્ કરતાં મન, મન કરતાં સંકલ્પ, સંકલ્પ કરતાં ચિત્ત, ચિત્ત કરતાં ધ્યાન, ધ્યાન કરતાં વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન કરતાં બલ, બલ કરતાં અન્ન, અન્ન કરતાં આપ (= પાણી), આપ કરતાં તેજ, તેજ કરતાં આકાશ, આકાશ કરતાં સ્માર-અર્થાત્ સ્મૃતિ, સ્મર કરતાં આશા, અને આશા કરતાં પ્રાણ, મોટો. નામથી આશા સુધી આવ્યા પછી તેને અતીત થઈ નારદ પ્રાણ આગળ આવ્યા એટલે પોતે ‘અતિવાદી’ થયા^{૧૨} એમ માની લે છે; પણ પ્રાણથી શું મોટું એ પૂછતા નથી એટલે સનત્કુમાર નારદને આ અધૂરા ખ્યાલ સુધારી પોતે તેને આગળ લઈ જાય છે અને કહે છે કે તે ખરે અતિવાદી છે કે જે સત્યથી-પરમાર્થ સત્યથી આગળની વાત કરે છે. એવુ જાણે અતિવદતિ યઃ સત્યેનાતિ વદતિ । (૭, ૧૬). નારદ એવા અતિવાદી થવા ઇચ્છે છે. સત્ય મગધો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ । (૭, ૧૬). ‘ભગવન્ સત્ય જાણવા ઇચ્છું છું.’ પછી સનત્કુમાર નારદને સત્યથી મોટું એવું વિજ્ઞાન બતાવે છે, અને વિજ્ઞાનથી મોટી મતિ, મતિથી મોટી એવી શ્રદ્ધા, શ્રદ્ધાથી મોટી એવી નિષ્ઠા અને નિષ્ઠાથી મોટી એવી કૃતિ એટલે કે ક્રિયાને બતાવે છે. પણ ક્રિયાથી મોટું શું, તો સનત્કુમાર કહે છે ‘સુખ’; કારણ કે સુખ મળે છે ત્યારે જ કોઈ કાંઈ કરે છે. અસુખ-સુખનો અભાવ મળે છે તો કોઈ કાંઈ કરતું નથી. માટે સુખ શું છે તે જાણવું જોઈએ. યદા વૈ સુખમેવ લભતેડય કરોતિ । નાસુખં લભ્યા કરોતિ । સુખમેવ લભ્યા કરોતિ । સુખં ત્વેય વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ (૭, ૨૨, ૧).

આ સુખને સમજાવતા સનત્કુમાર સુખની જે પરિભાષા બાંધે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. કહે છે કે યો વૈ ભૂમા તસુખમ્ । નાત્પે સુખમસ્તિ । ભૂમેવ સુખમ્ । ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ । (૭, ૨૨, ૧). ‘જે ભૂમા છે તે સુખ છે. અદ્વૈતમાં સુખ નથી. ભૂમા એ જ સુખ છે. તો ભૂમા જ જાણવાયોગ્ય છે.’ શંકરાચાર્ય ભૂમાના પંચોથો તરીકે ‘મહત્’ એટલે ‘મોટું’ ‘નિરાતિશય’ ‘જેના કરતાં બીજું’ કાંઈ અતિશય (ચઢીઆતું) નથી એ’ અને ‘બહુ’ આપે છે.^{૧૩} સનત્કુમાર પોતે ભૂમાને આમ સમજાવે છે: યત્ર નાન્યત્ પચ્યાતિ નાન્યન્નૃણોતિ નાન્યદ્ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ । ‘જેમાં

ખીજું કંઈ જોવાનું નથી, સાંભળવાનું નથી, વિશેષે કરીને જાણવાનું નથી તે જૂમા તો અદ્ય શું ? અથવાન્યત્ત્વપદ્યત્યન્યત્ત્વગોત્યન્યત્ત્વ વિજાનાતિ તદત્યમ્ । ‘જેમાં ખીજું જોવાનું છે, સાંભળવાનું છે, વિશેષે કરીને જાણવાનું છે તે અદ્ય.’ અર્થાત્ જેમાં અદ્ય છે તે જૂમા. જેમાં દ્ય છે તે અદ્ય, અથવા એમ કહેવાય કે અન્યને આધીન નથી, જે સ્વતંત્ર છે તે જૂમા, જેમાં ખીજાની અપેક્ષા નથી જૂમા. ‘જે જૂમા છે તે અમૃત છે અને જે અદ્ય છે તે મર્ત્ય છે.’ યો વૈ જૂમા તદમૃતમ્ અથ્વા યદત્યમ્ તન્મર્ત્યમ્ । નારદ પૂછે છે આ ‘જૂમા શેમાં રહેલું છે,’ સ મગવઃ કસ્મિ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સનત્કુમાર જ્વાળા આપે છે : સ્વે મહિમ્નિ, યદિ વા ન મહિમ્નીતિ । (૫૨૪, ૧), ‘પોતાના મહિમામાં, અગર મહિમામાં નહિ.’ જૂમા પોતે જ ‘મહિમા છે એટલે ‘પોતાના મહિમામાં’ એમ ભાષાથી કહેલું હોય તો કહેવાય, પણ હકિકતમાં એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી,—એવું સનત્કુમારના કથનનું તાત્પર્ય છે

પોતે મહિમા શબ્દ વાપર્યો એટલે આ શબ્દ લોકો જે અર્થમાં વાપરે છે તે અર્થમાં પોતે વાપરતા નથી એ સનત્કુમાર સ્પષ્ટ કરે છેઃ ગોઅશ્વમિહ મહિમેત્યાચક્ષતે હસ્તિહિરણ્યં દાસભાર્યં ક્ષેત્રાણ્યાનનાનીતિ । નાહમેવં બ્રવીમીતિ । બ્રવામીતિ હોવાચ અન્યો હ્યન્યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત્વમિતિ ॥ ૨ ॥ (લોકો) ‘ઝાવધોડાને અહીંયા મહિમ કહે છે. હાથી, સોનું, દાસો, સ્ત્રીઓ, ખેતરો, મકાનોને મહિમા કહે છે. હું એમ નથી કહેતો, નથી કહેતો; કારણ કે ખીજું ખીજામાં પ્રતિષ્ઠિત છે—રહેલું છે.’ અર્થાત્ એહિક સંપત્તિને પોતે મહિમા નથી કહેતા, મોટાઈ નથી ગણતા, કારણ કે જે બધામાં એક ખીજાને અધીન છે, એમાં પરતંત્રતા છે.

આમાં સનત્કુમાર જૂમામાં સુખ જુએ છે, જે સંપત્તિના મહિમા કરત સુખ કરતાં જુડું છે. સુખ એ કૃતિ કે ક્રિયાની પ્રેરણા છે, પણ જે ક્રિયા આર્થિક સંપત્તિમાં કૃતાર્થ થાય છે તે અદ્ય છે, તેનું સુખ પણ અદ્ય છે. આ જૂમાનું સુખ તે જ સુખ છે. /

/ આ જૂમાનું સુખ તે જ પરમ આનંદ. માનવજીવનના વિકાસમાં આ જૂમાનું સુખ, આનંદ, તે મૂળ પ્રેરણા છે. આ પ્રેરણા અદ્યની પ્રાપ્તિના સુખનો અનુભવ કરાવી ક્રમે ક્રમે અદ્યને વિસ્તારતી જૂમા સુધી પહોંચી જાય છે. આ પ્રક્રિયામાં જ માણસ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે; સત્ય, સાધુતા અને સૌન્દર્યના ભાવો સિદ્ધ કરે છે. /

જૂમાનો ‘આનંદ’ :

આ વ્યાખ્યાનોમાં આનંદની જે પરિભાષા કહી છે તે આ જૂમાના આનંદની છે. માણસની પ્રગતિમાં આ જૂમાની ઝંખી જેમાં જેમાં થતી હોય તે

આનન્દમીમાંસાનો વિષય બને. એ રીતે એ અમાપ છે. પણ શિખરે જેવાં હોય તો માનવજીવનમાં એવાં પાંચ સ્થાનો દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે, જેમાં અદ્ય એવો મનુષ્ય ભૂમા થતો હોય અથવા જેમાં અદ્યમાં રમતા માણસને ભૂમાનો કંઈક અનુભવ થાય: એક પ્રેમાનુભવ, બીજું રસાનુભવ, ત્રીજું નિષ્કામ કર્મ, ચોથું જિજ્ઞાસા તૃપ્તિનો જ્ઞાનાન્દ અને પાંચમું આત્માનુભવનો પ્રદ્યાનન્દ.

પ્રેમમાં માણસ કેવી રીતે ભૂમા થાય છે કે ભૂમાનો સુખાનન્દ અનુભવે છે એનો નિર્દેશ કરી આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ.

ભૂમા થવાની પ્રક્રિયા હું કંઈક આવી કહ્યું છું. પોતાની અહંતાને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલો મનુષ્ય જ્યારે, જેમ અને જેટલા પ્રમાણમાં અહંતાને વિસ્તારી શકે છે, ત્યારે, તેમ અને તેટલા પ્રમાણમાં એ ભૂમાની ઝાંખી કરે છે. અર્થાત્ કે અહંતાની મર્યાદાઓ તૂટે અથવા વિસ્તરે તો ભૂમાનું જ્ઞાન થાય. આ વિસ્તરણક્રિયાને અદ્વૈતની સાધના પણ કહી શકાય. બીજી બાજુએ અહંતા જે પરાધીનતા અનુભવે છે તે પર-અધીનતા છોડી દઈ સ્વાધીન બને, ‘આત્માક્રીડ’ બને તેમ તે ભૂમા અનુભવી શકે, અદ્વૈત સાધી શકે. મુખ્ય વસ્તુ અહં કેન્દ્રીયતાનું પરિવર્તન અને પરિણમન છે. જીવનાં-અથવા મનોવિજ્ઞાની પરિભાષામાં મન કે ચિત્તનાં-પ્રવર્તનના ત્રણ પાસાં છે: જ્ઞાન, ભાવન અને ક્રિયા; જેને મનોવિજ્ઞાનીઓ અંગ્રેજીમાં Cognition, Feeling, Willing, અથવા Conation કહે છે. કેટલાક Feeling અને Willingને એક કરી Cognition અને Conation એ બે જ પાસાં રાખે છે. ૧૪ વ્યવહારની સરળતા ખાતર એમ કહીએ કે જીવ જ્ઞાતા છે, ભાવયિતા છે, અને કર્તા છે. ભૂમા થવાની કે અદ્વૈત-સિદ્ધિની પ્રક્રિયામાં જ્ઞાતૃત્વ, ભાવયિતૃત્વ અને કર્તૃત્વના એક અધિકરણ તરીકેનું જીવનું એકમ તો રહે છે, પણ જ્ઞાન, ભાવન અને ક્રિયા એવી રીતે પરિણમે છે કે સમગ્ર વેદન ભૂમાનો અનુભવ કરે છે.

‘પ્રેમ’ (Eros)

જીવના આ વિસ્તરણમાં, અદ્વૈતીકરણમાં કઈ શક્તિ કે શક્તિઓ કામ કરે છે તે વિચારીએ, તો સૌથી આગળ અમતિહત ગળવાળી અને વેગવાળી Sexની કે મિથુનપ્રેરણાની શક્તિ દેખાય છે. સિગ્મન્ડ ફ્રૌડના સંશોધનો પછી Sexની પ્રબલતા વિષે બહુ કહેવાનું રહેતું નથી, જો કે એથી ફ્રૌડની આ અંગેની દિશ્ચુદ્ધિ કે વિચારસરણી આખી નિર્વિવાદ છે એમ નથી. Sex એ એક જ માનવની મુખ્ય કે સૌથી બળવાન શક્તિ છે એવું વિધાન મેકડુગલ આદિ મનોવિજ્ઞાનીઓ સ્વીકારતા નથી. છતાં માનવજીવનનું અને તેથી માનવસમાજનું એ એક મહાન

પ્રવર્તક ગળ છે એ સ્વીકારવું જ પડે છે. ઘણાને મતે આ શક્તિનું જ બિર્ધીકરણ -Sublimation-એ માણસને સત્ય, સાધુતા અને સૌન્દર્યનાં શિખરો દેખાડે છે. જે હોય તે ખરું, છતાં જીવને પહેલું સમર્પણ આ મિથુનભાવની પ્રેરણા કરાવે છે. એને રિરંસા અથવા રમવાની ઇચ્છા કહે છે. ઉપનિષદોમાં આનંદના મુખ્ય અર્થોમાં એક અર્થ રમવાનો આનંદ કે રિરંસા, બીજો અર્થ સમૃદ્ધિનો આનંદ અને ત્રિજો શ્રદ્ધાનંદ છે.^{૧૫} આ રિરંસામાં સમર્પણ છે એટલે જ સંસ્કૃત પરંપરામાં રતિની વ્યાખ્યા પરસ્પરાસ્થાવ્રવાત્મિકા રતિ.^{૧૬}—એમાં પરસ્પરનો આસ્થાબન્ધ, એ રતિનો આત્મા કહ્યો છે. રતિ, ક્રીડા, મિથુન અને આનંદ આ ચારે શબ્દોને છાન્દોગ્ય આત્મા પરત્વે વાપરે છે તે નોંધવા જેવું છે: આત્મરતિગત્મક્રીડા આત્મમિથુન આત્માનંદ: । (૭, ૨૫, ૨).

પણ માનવનો આ પ્રગળ વેગ તેને કેવી રીતે બિર્ધીતાની ઠોટીએ ચઢાવે છે તે સમજવું હોય તો પ્લેટોની ‘Eros’ની કલ્પના જાણવી જોઈએ. આનું નિરૂપણ પ્લેટોએ “Symposium” અને Phaedrus નામના સંવાદોમાં કર્યું છે. ‘Eros’નો અંગ્રેજીમાં ‘Love’ શબ્દથી તરજુમો કરવામાં આવે છે, પણ પ્લેટોનો વિશિષ્ટ અભ્યાસી A. E. Taylor કહે છે કે અંગ્રેજીમાં ‘Love’નો થોડકસ એક અર્થ નથી અને તેથી ‘Eros’ને સમજવામાં મોટાળો થાય છે. પોતે ત્રણ અર્થો પૃથક્ કરે છે: (૧) આપણે જેની પ્રશંસા કરતા હોઈએ કે પસંદ કરતાં હોઈએ તેનું ચિંતન કરતાં જે લાગણી થાય તે—“Love of complacency”—“સ્વસંતોષનો પ્રેમ”—જેમાં જેના વિષે પ્રેમ થતો હોય તે મહત્વનું નથી; (૨) પરહિતેશ્ચાનો પ્રેમ—“Love of benevolence”—જે બીજા તરફ માર્યાણ થવામાં વ્યક્ત થાય છે; (૩) અભિલાષનો પ્રેમ—“Love of concupiscence,” *desirous love*, the eager appetition of what is apprehended as our own “good.” ટેયલરના મતે આ “desirous love” એક “Eros”નો અર્થ સૂચવે છે. આ અર્થને સ્ફુટ કરતાં પોતે કહે છે: Eros, “love”, craving is a relative term; all Eros is Eros of something which is its correlate, and it is meant that this correlate is a satisfaction (p. 223). અર્થાત્ Eros એ કશાકનો અભિલાષ, અદમ્યવાસના છે, જે કશુંક તૃપ્તિ આપનારું છે; એટલે કે પ્રિયની અદમ્યવાસના. સંસ્કૃત ‘પ્રેમ’ કરતાં અરુણી ‘ઈશક’ શબ્દ ‘Eros’ને વધારે સારી રીતે સૂચવે છે. આ ‘Eros’ની યાત્રા જેમ જેમ તેના વિષયો બદલાય છે તેમ તેમ બદલાય છે; છતાં આ શબ્દ બધા વિષયોના પ્રેમ માટે વપરાતો નથી. સોક્રેટિસ કહે છે કે Erosનો ઉપયોગ અસુક વિષયમાં જ

મયાદિત કરવાનો છે The name "lover" is given to the person who longs earnestly after one particular species of happiness—procreation in the beautiful—whether this procreation is physical or spiritual" (p 227) આ સૌન્દર્યના સર્જનની પ્રેરણા એ 'Eros'ની પ્રેરણા છે આ સૌન્દર્યનું આરોહણ સમજવા આપની સમક્ષ દેવતરના ખેટોમાથી એક અવતરણ વાચુ છુ

"He who means to pursue the business in earnest must begin in early life by being sensible to bodily beauty. If he is directed aright, he will first try to "give birth to fair discourses" in company with one comely person But this is only the beginning He must next learn for himself to recognize the kinship of all physical beauty and become the lover of "all beautiful bodies" Then he must duly recognize the superiority of beauty of soul, even where there is no outward comeliness to be index to it He must be "in love" with young and beautiful souls and try to bring to the birth with them 'fair discourses' Next, he must learn to see beauty and comeliness as they are displayed in avocations and social institutions and perceive the community of principle which comely avocations and institutions imply Then he must turn to "science" and its intellectual beauties, which will disclose themselves to him as a whole wide ocean of delights Here again he will give birth to "many a noble and imposing discourse and thought in the copious wealth of philosophy"—that is, he will enrich the "sciences" he studies with high discoveries

Even so we have not reached the goal so far, we are only now coming in sight of it When a man has advanced so far on the quest he will *suddenly* descry the supreme beauty of which he has all along been in search—a beauty eternal, selfsame and perfect, lifted above all mutability It is no "body", nor yet even a "science" or "discourse" of which beauty could be *predicated*, but that very reality and substance of all beauty of which everything else we call beauty is a passing "participant" the unchanging light of which

all the beauties hitherto discerned are shifting reflections. When this light rises above his horizon, the pilgrim of Eros is at last "coming to port". The true "life for a man" is to live in the contemplation of the "sole and absolute Beauty", by comparison with which all the "beauties" which kindle desire in mankind are so much dross. Only in intercourse with It will the soul give birth to a spiritual offspring which is no "shadow" but veritable "substance", because it is now at last "espoused" to very and substantial reality. This and only this is the true achieving of "immortality". Such was the discourse of Diotima, and Socrates believes it himself and would fain persuade others that Eros ("desirous longing") is the truest helper we can have in this quest after immortality. This is what he has to offer by way of a eulogy on the "might and manhood" of Eros. (229-30).

ખેડેલો Erosનું આલું બળ અને આવો મહિમા કહ્યે છે, પણ તે બળ અને મહિમા આધ્યાત્મિકતા સુધી પહોંચવામાં કેળાય છે. છતાં પ્રેમમાં જે સમર્પણ છે, ઇશકમાં જે કુરબાની છે તેના દાખલાઓ જ્યારે વિચારીએ ત્યારે સમજાય છે કે સીયુફને પ્રેમ એ કેવળ વિષયવાસના નથી, પણ જીવને કોઈ નવી જાતનો જૂમા અનુભવાવે છે. પુરુરવા-ઉર્વશીના પ્રેમની કથા અથવા લયલા-મજનુ કે શિરી-ફરહાદના કિસ્સા કે રોમિયો-જુલિયેટનું મૃત્યુમાં મિલન કે શેલ્લી-વિજન'દની પ્રેમકથા,—આ બધા દાખલાઓમાં પણ જીવ સાંકડો ન રહેતાં વિસ્તરે છે. એ વિસ્તરણનો આનંદ એ જૂમાનું સુખ, પ્રેમ ખાતર કરેલા ત્યાગમાં અને કુરબાનીમાં પ્રેરક કે ધારક બળ છે; એ જ દાંપત્યમાં પ્રેમાદૈતનાં સાધક છે. અવજૂતિ ઠીક જ કહે છે કે—

अद्वैतं सुखदुःखयोगतुगतं सर्वस्वस्थासु यद्
 विग्रामो हृदयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
 कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्प्रेममरं स्थितं
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥

(૧, ૧૯)

પ્રેમના સારમાં રહેલું આલું અદ્વૈત કોઈક રીતે પણ માણસ પામે તો તે

વ્યાખ્યાન બીજું

જ્ઞાનભૂમા અને રસભૂમા

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં આનંદની પરિભાષા બાંધી તેનાં મહત્વનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો. એમાં ભૂમાના એક લક્ષણ તરફ ફરીથી ધ્યાન દોરું છું. તે એ છે કે ભૂમા સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને જે અર્થ છે તેનો મહિમા અન્યપ્રતિષ્ઠિત છે. આ સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત રહેવાના લક્ષણનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે— ‘એ પોતે પોતાની ખાતર છે, એનું મૂલ્ય આંકવા બીજે જવાની જરૂર નથી.’ આવા સ્વપ્રતિષ્ઠિત મહિમાવાળા ભાવો સાથે સંકળાયેલો કે ઉપજતો આનંદ તેને આ વ્યાખ્યાનોમાં ‘માનદંડ’ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. આવા આનંદના એક સ્થાન તરીકે જે પ્રેમાનુભવનો નિર્દેશ ગ્રંથકાલના વ્યાખ્યાનમાં કર્યો તેમાં જે પ્રેમનો મહિમા સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે તે પ્રેમ અભિપ્રેત છે; જેનું મૂલ્ય તેની પોતાની ખાતર છે એવા વિષેની ઝંખના—Eros છે. આવો જ પ્રેમ ભૂમાની ઝાંખી કરાવે કે ભૂમા બનાવે. પણ જે પ્રેમનું મૂલ્ય બીજા કોઈ વિજ્ઞાતીય કાર્યો માટે હોય તે પ્રેમ ભૂમા થઈ શકતો નથી, અદ્વૈતનું જ્ઞાન કરાવી શકતો નથી અને આનંદનું નિમિત્ત બની શકતો નથી.

જ્ઞાન ભૂમા : બીજું સ્થાન :

આવા ભૂમાના આનંદનું બીજું એક સ્થાન જ્ઞાન છે. જ્યાં જિજ્ઞાસા સ્વતુષિત અર્થે—પ્રવર્તમાન થાય છે અને જેમાંથી મળતા ફળમાં એટલે કે જ્ઞાનમાં—જ કૃતાર્થતા અનુભવે છે તેવા જ જ્ઞાનમાં ભૂમાની ઝાંખી કરવાનો આનંદ સહજ કે સહચારી થાય છે. Erosની યાત્રાપ્રગતિ અંગે સોક્રેટિસે કહ્યું કે “Then he turn must to “Science” and its intellectual beauties, which will disclose themselves to him as a whole of ocean of delights.” આનંદનો આજો દરિયો જેમાંથી ઉલટે છે એવાં બૌદ્ધિક સૌન્દર્યો વ્યક્ત કરનાર સાયન્સ—અર્થાત્ જ્ઞાન આ પ્રકારનું છે. જ્ઞાનનાં વ્યવહારમાં ઘણા ઉપયોગ છે અને એ ઉપયોગોને કારણે સમાજ, જ્ઞાનનાં સાધનો શોધકને વસાવી આપે છે; પણ શોધકમાં જો તેની જિજ્ઞાસા, સ્વતુષિત અર્થે ન પ્રવર્તતાં અન્ય અર્થે પ્રવર્તે તો તે શોધો ન કરી શકે એમ ન કહેવાય, પણ એ શોધના-જ્ઞાનના સહજ આનંદથી વંચિત રહે. આવા વ્યવહારુ શોધકજિજ્ઞાસુ માટે પણ, જ્યારે કાંઈ સમજાય કે કાંઈ નવો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે મનોભાવમાં જે સહજ લાગણી થાય

છે તે આવા આનન્દની ગણી શકાય, પછી ભલે બીજી ક્ષણે એમાંથી રૂપિયા આના પાઈ ઠાંડી, તેની કિંમત એ રીતે કરતો હોય. પણ આપણે જે વિદ્યાપ્રાપ્તિનાં મહાન પુરુષાર્થોને વિચાર કરીએ અને સંશોધનોની પાછળ ભૂખતરમ ભૂલી જનારાઓની મનોદશા ઉપર ધ્યાન આપીએ તો એવો સંભવ છે કે તેમાં રહેટોનો Eros કામ કરતો દેખાશે, અને આવા ધર્મો કરવાનું, ચાલુ રાખવાનું અને દુરવવાનું બાળ તેનો સહજ આનંદ જ આપતો હશે. †

રસાનુભવ : ભૂમાનું ત્રિભુજ સ્થાન :

પણ આ ચર્ચા અહીં મૂકી આનંદનું ત્રીજું એક સ્થાન—રસાસ્વાદ—રસાનુભવ—સૌન્દર્યદર્શનનો વિચાર કરીએ. રસાસ્વાદમાં કે સૌન્દર્યદર્શનમાં જે મનોભાવ વ્યક્ત થાય છે તે આપણે જે આનન્દની પરિભાષા બાંધી તે આનન્દને કેમ વ્યક્ત કરે છે તે હવે વિચારવાનું છે.

રસની દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન :

એક રીતે એમ કહી શકાય કે આનન્દની આ પરિભાષાનું મૂળ રસાસ્વાદ કે સૌન્દર્યદર્શનનાં સહજ મનોભાવમાં જ છે. બીજી રીતે, આનન્દમીમાંસા શબ્દ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં અર્વાચીન યુગમાં રૂઢ થયેલા ‘Aesthetics’ નો અનુવાદ છે (શુન્દરાતી સાહિત્યમાં ક્યારેક ક્યારેક આ શબ્દ એના અનુવાદરૂપે વપરાયેલો પણ છે); છતાં મેં આનન્દમીમાંસા શબ્દ વધારે વ્યાપક ક્ષેત્ર માટે વાપર્યો છે, જેમાં રસાનન્દ કે સૌન્દર્યોન્દ એ એક પ્રકાર છે; જે કે આનન્દને એક વ્યાપક ભાવ તરીકે સમજવામાં મારી મૂળ પ્રેરણા આ રસાનન્દની વિચારણામાંથી ઉદ્ભવી છે. બીજા વિચારકો વાસ્તવિકતાના કે ધાર્મિકતાના કે સદાચારના કે આધ્યાત્મિકતાના તત્ત્વોથી કલા, સૌન્દર્ય કે રસની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે એમ કહી શકાય કે મારો પ્રયત્ન રસાનન્દના તત્ત્વથી પ્રેમ, જ્ઞાન, સદાચાર અને આધ્યાત્મિકતાને સમજવાનો છે, આ અંગે આથી વધારે કહેવું અહીં અપ્રસ્તુત છે. તો સૌન્દર્યના આનન્દની—રસના આનન્દની વિચારણા તરફ વળીએ.

પાશ્ચાત્ય પરંપરા :

આ વિષય આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી જેમ ચર્ચાતો આવ્યો છે તેમ કાલગણનાની દૃષ્ટિએ વધારે પ્રાચીનકાળથી યૂરપમાં ચર્ચાતો આવ્યો છે. ગ્રીક ફિલસૂફી—Xenophon (આશરે ઇ. પૂ. ૪૩૦—૩૫૦), Plato (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૮—૩૪૮) અને Aristotle (આશરે ઇ. સ. પૂ. ૩૮૪—૩૨૨)—સૌન્દર્યમીમાંસાના વિચારોને વ્યક્ત કરનારા આઘ આચાર્યો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને રહેટો અને

એરિસ્ટોટલ. 'Longinus'ના નામે ગ્રંથો પણ સંશોધનથી ઈ સ ના પહેલા સૈકાના કેઈ અજ્ઞાત લેખકનો સિદ્ધ થયેલો 'On the Sublime'નો નિબંધ પણ પાશ્ચાત્ય સૌન્દર્યભીમાસાનો એક પ્રેરણાદાયી નિબંધ નિવડ્યો છે આ ભીમાસા આજમુખી યૂરપ-અમેરિકામાં પ્રચારમાં રહી છે પણ Aesthetics શબ્દનો Philosophy of Beautyના અર્થમાં પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર તરીકે, ઈ સ. અઢારમાં સૈકાના Alexander Gottlieb Baumgarten (ઈ સ ૧૭૧૪-૬૨)ને ઇતિહાસ ઓળખે છે જાઉમગાર્ટનનું આ વિષયમાં મહત્ત્વ વિચારક તરીકેનું ગણાતું નથી, પણ મહાન ફિલસૂફ ઈમેન્યુઅલ કાન્ટને ગ્રંથોની સામગ્રી પૂરી પાડતા એક પાઠ્યપુસ્તક આપનાર તરીકેનું તેનું મહત્ત્વ છે આ Aesthetics કે સૌન્દર્યભીમાસાના મહાન પ્રતિપાદકોમાં Immanuel Kant (૧૭૨૪-૧૮૦૪), Arthur Schopenhauer (૧૭૮૮-૧૮૬૦) અને George Wilhelm Friedrich Hegel (૧૭૭૦-૧૮૩૧) એ ત્રણ મહાન જર્મન ફિલસૂફોના નામ ગણી શકાય આમાંયે શોપેનહાઉવરનું પ્રતિપાદન કદાચ વધારે મર્મસ્પર્શી ગણાય આ પછી આનન્દભીમાસાના મહાન ફિલસૂફ તરીકે Benedetto Croce (૧૮૬૬)નું નાન નિર્દેશનું ભેઈએ, જેમનું અવસાન થોડાક વર્ષો પહેલા જ થયું છે પણ આનન્દભીમાસાના ઇતિહાસકારો આપણને કહે છે કે કોયિની વિચારસરણી આધુનિક યુગના મનોવિજ્ઞાનીઓને હવે માન્ય નથી રહેતી, ખાસ કરીને પ્રાયોગિક આનન્દભીમાસાના સમર્થકોને, અને ઊંછ બાલુએ નવા મનોવિજ્ઞાનની પ્રેરણાવાળા-ખાસ કરી ફ્રોઈડ-યુગ વગેરેની પ્રેરણાવાળાઓને તથા શબ્દાર્થશાસ્ત્ર-Semanticsને આગળ કરી વિચારનારા I A Richards જેવા પ્રતિપાદકોને ²

આનન્દભીમાસાના નિરૂપણનો આ ઇતિહાસ ખરેખર બહુવાલાયક અને વિચારપ્રેરક છે, પણ એ અભારે તો અપ્રસ્તુત છે આટલો નિર્દેશ પણ અહીં એટલા માટે કર્યો છે કે સમાન અનુભવો ઉપરના ચિંતનોમાં અને પૃથક્કરણોમાં સંસ્કૃતપરપરા અને પાશ્ચાત્ય પરપરામાં વિચારવિભાગો કેવા સમાન રીતે ગોઠવાઈ જાય છે! તે જાતે પરપરાઓના અભ્યાસથી માલૂમ પડે

નાટ્યરસનો અન્ય કલાઓમાં અતિ-દેશ :

સંસ્કૃત પરપરામાં આ વિષય સુખ્યત્વે નાટ્ય અને કાવ્યની કલાઓ પરત્વે વિકાસ પામ્યો છે, જો કે આ જાતના વિચારના ઊંજ તો વેદકાલથી-ખાસ કરી પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં વેરાયેલા પડ્યા છે, જ્યારે વિષ્ણુધર્મોત્તર જેવા ઉપપુરાણમાં રસનો પદાર્થ કાવ્ય અને નાટ્ય ઉપરાત નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્ર-જેમાં ચિત્ર અને

મૂર્તિ બનેનો મમાવેશ થાય છે—ની કલાઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. છતાં ચર્ચાઓમાં મહત્ત્વનું સ્થાન તો નાટ્યરસો અને કાવ્યરસોએ લીધું છે.

ઉપનિષદોમાં ‘રસ’ શબ્દ :

ઉપનિષદોમાં ‘રસ’ શબ્દ અને એનું ક્રિયાપદ અનેકવાર વપરાયાં છે. તેમાં મુખ્ય બે કે ત્રણ અર્થ દેખાય છે. પ્રવાહિત્વનો અર્થ જ્યાંમાં સમાન લાગે છે. પાંચ ધન્દ્વિયો જે પાંચ ગુણો ગ્રહણ કરે છે તેમાં જીભ જે ગુણ ગ્રહણ કરે છે તેનું નામ રસ છે. આ અર્થમાં આ શબ્દ પ્રશ્નોપનિષદમાં—રસથ રસયિત્વમ્ (૪, ૮) ‘સ્વાદ છે તો સ્વાદ કરવો’ અથવા બૃહદારણ્યકમાં સ યથા સંન્યમનં ડનન્તરોડ વાઘઃ કૃત્નો રસત્રન એ (૪, ૫, ૧૩) ‘જેમ સિંધાત્રુણના ગઢાને અંદર કે બહાર જેવું કંઈ હોતું નથી પણ આખો સ્વાદથી ભરેલો છે’—ઈત્યાદિમાં રસ શબ્દ સ્વાદના અર્થમાં, તેમ જ પ્રશ્નોપનિષદમાં એવં હિ દ્રષ્ટા રસયિતા (૧, ૪)માં રસયિતા—‘સ્વાદ લેનાર’ના અર્થમાં વપરાયો છે. આ અર્થના બીજા પણ પ્રયોગો છે. વનસ્પતિમાં રહેલા પ્રવાહી તત્ત્વ માટે ‘રસ’ શબ્દ મુણ્ડકમાં અનથ સર્ગ ઓપથ્યો રસથ (૨, ૧, ૬)માં વપરાયો છે; આનાથી સહેજ આગળ જતો અર્થ—વૃક્ષોના રસો જેમાંથી મધ બને એ અર્થમાં, છાન્દોગ્યમાં—યથા સોમ્ય મધુ મધુકૃતો નિષ્પિષ્ટન્તિ । નાનાત્વવાના વૃક્ષાણા રસાન્ સમગ્રહારમેક્તા રસ ગમયતિ (૬, ૯, ૧)માં દેખાય છે.

તૈત્તિરીયના આઠ રસ :

આનાથી આગળ જઈ કેાઈપણ વસ્તુના તત્ત્વ કે સત્ત્વ કે સારના અર્થમાં ‘રસ’ના પ્રયોગો ઉપનિષદોમાં વધારેમાં વધારે મળે છે, જેમ કે તૈત્તિરીયમાં—એ ભૂતાનાં પૃથિવી રસઃ । ‘પૃથિવ્યા આપો રસઃ । ‘અપામાપથ્યો રસઃ । ‘ઓષધોનાં પુરુષો રસઃ । ‘પુરુષસ્ય વાગ્મસઃ । ‘વાચ ઋગુરસ । ‘ઋચ સામરસઃ ‘સામ્નો ઉદ્ગ્રીયો રસઃ । (૧, ૧૨)—‘ભૂતોનો પૃથિવી રસ, પાણી પૃથ્વીનાં રસ, ઓષધિઓ પાણીનાં રસ, પુરુષ ઓષધીઓનો રસ, વાચા પુરુષનો રસ, ઋચા વાણીનો રસ, સામ ઋચાનો રસ, અને ઉદ્ગ્રીય સામનો રસ. આ પ્રયોગોમાં ‘રસ’ શબ્દ સત્ત્વના અર્થમાં હોવા છતાં તેમાં અર્થની બીજી અનેક સૂક્ષ્મ છાયાઓ છે, જે એનો બરાબર લાવાર્થ સમજવા છૂટી પાડવી પડે. આમાં જે રસોની સંખ્યા આઠ આપી છે તે તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. એની પછીના વાક્યમાં આ બાબત સ્પષ્ટ કરી છે સ એવ રસાના રસતમ પરમ પરાર્થોઽષ્ટમો યદુદ્ગ્રીયઃ । ‘તે આ રસોનો ઉદ્ગ્રીય રસ પરમ પરાર્થ’ એ આઠમો જે ઉદ્ગ્રીય. ‘આમ આઠમો રસ તે પરમ રસ અને તે ઉદ્ગ્રીય.

ઉપનિષદોમાં ૐ સામના રસ રૂપ ઉદ્દગીયને અનેકવાર સૂચવે છે. આ જ અર્થ-
પરંપરામાં તૈત્તિરીયનો એક પ્રયોગ નોંધવા જેવો છે :

અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત તતો વા સદજાયત ।
તદાત્માનં સ્વયમકુરુત તસ્માત્તસુકૃતમુચ્યતે ॥

इति ॥ यद्वै सुकृतम् । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । (२, ७). ‘ સાચે
જ સૌથી આગળ અસત્ આ (જગત્) હતું. તેમાંથી સાચે જ સત્ જન્મ્યું.
તેણે પોતાને આત્મા કયો. તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે. સાચે જ તે સુકૃત છે. તે સાચે
જ રસ છે. રસને લઈને જ આ આનન્દી થાય છે.’ આ ઉક્તિઓમાં ‘સુકૃત’ એ
‘રસ’ જ અને રસ આનન્દ આપનાર છે એ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે; છતાં આપણે
એમ કહી શકતા નથી કે જે અર્થમાં ભરતે રસ શબ્દનો પ્રયોગ કયો છે તે ઉપનિષદો-
માં રૂઢ થયો છે. કેટલેક અંશે આવો અર્થ જૈમિનીય ઉપનિષદમાં અભિપ્રેત હોય
એમ લાગે છે. હન્તેમં વ્રયં વેદં પીઠયાનીતિ । સ ઇમં વ્રયં-વેદમપીઠયત્ । તસ્ય પીઠપન્નેન-
મેવાક્ષરં નાશક્નોત્ પીઠયિતુમોમિતિ યદેતત્ । एष उह वाच सरसः । सरसा ह वा एव-
विदल्ययी विद्या भवति (૧, ૮, ૩-૮). પ્રત્યપતિએ વિચાર કયો કે ‘આ વ્રણ વેદને
હું પીડું’-(પીડું-કે નીચોવી લઉં). તેણે આ વ્રણ વેદને પીડ્યાં. તે આમ પીડતા
હતા ત્યારે જે આ ૐ છે તેને પીડી ન શક્યા. તેથી આ સાચે જ ‘સરસ’ છે.
આમ જાણનારની ત્રીજી વિદ્યા સરસા થાય છે.’ આમાં પ્રવાહત્વ, સત્ત્વ અને મધુત્વ
ત્રણે અર્થો દેખાય છે, અને ત્યારે આવું જાણનારની ત્રીજી વિદ્યા ‘સરસા’ થાય છે.
એમ કહ્યું છે ત્યારે જેમ ‘કાવ્ય સરસ છે’ એવા પ્રયોગમાં જે રસનો અર્થ થાય તે
આમાં પણ સંભવે. જે હોય તે ખરું.

ભરતમાં જે ‘રસ’ શબ્દ આવે છે તેમાં આપણે જોઈશું કે ઉપનિષદના સ્વાદ
અર્થનો રસ, તથા સત્ત્વ અર્થનો રસ, તેમ જ છાંદોગ્યમાંનો અનેક વૃક્ષોનો રસો-
માંથી થતો એક સમવહાર મધુરૂપી રસ-એ અર્થોનો રસ પણ અભિપ્રેત છે. છાંદોગ્ય-
માંની રસોની આઠની સંખ્યા પણ નાટ્યરસોની સંખ્યા આઠ કરવામાં પ્રેરણારૂપ
હોય. પણ સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો આત્મા રસ છે, અને રસને મેળવીને આ
આત્મ આનન્દી થાય છે એ તૈત્તિરીયની ઉક્તિ રસમીમાંસાના મૂળ સૂત્રરૂપ નહિ
તો મૂળ પ્રેરણારૂપ ગણવી જોઈએ.

રસસૂત્ર અને ભાષ્યો :

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસ વિષેનું સૂત્ર-વિમાવાનુમાવગ્યામિચારિયોગોદ
રસનિષ્પત્તિઃ । સૂત્ર સર્વં સંસ્કૃતજ્ઞોમાં નહિ તો કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞોમાં તો સુપ્રસિદ્ધ છે.
આ સૂત્ર ઉપર વિચાર કરીએ તો તુરત સમજાયે કે આ રસની અર્થ શાસ્ત્રીય

પરિભાષાના વિકાસ મુધી પહોંચી ગઈ છે. તે ઉપગ્રંથી એવું અનુમાન કરવામાં વાધો નથી આવતો કે ભરતમાં આવેલા આ રસસૂત્ર પહેલાં ભારતવર્ષમાં રસચર્ચા કે રસગ્રીભાષા સારી પેઠે જોડાયેલી હશે. જેમ બાદરાયણના વેદાન્ત સૂત્રો વિષે વિદ્વાનો^૩ માને છે કે તે પૂર્વની અનેક પરપરાઓને સંક્ષેપમાં સંઘરી લે છે, તેમ આ રસસૂત્ર વિષે પણ કંઈપી શકાય છે, એમાં મુખ્ય કારણ તો આ સૂત્રનું પારિભાષિક રૂપ છે. બીજી બાજુએ જેવી રીતે બાદરાયણના સૂત્રો ઉપર શંકરાચાર્ય આદિ આચાર્યોનાં ભાષ્યો થયા છે તેમ આ રસસૂત્ર વિષે પણ વિવરણો થયાં લાગે છે. એનાં પુરાવા અભિનવશુપ્તપાદાચાર્યની અભિનવભારતીમાં પુષ્કળ છે.^૪ હાનિ ફક્ત એ થઈ છે કે જેમ શંકરાચાર્ય આદિના ભાષ્યો મોજુદ છે, તેમ આ રસસૂત્રની અભિનવશુપ્તપાદ પહેલાંની ટીકાઓ મોજુદ રહી નથી, જો કે બાદરાયણના સૂત્રોની બાબતમાં પણ એમ બન્યું છે કે શંકરાચાર્ય પહેલાંનાં યોધાવન આદિની વૃત્તિઓ હુપ્ત થઈ ગઈ છે.

આ ચર્ચા કરવાનું કારણ એ છે કે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જેને ઈ. સ. ના ત્રીજા શતાબ્દ સૈકામાં મૂકી શકાય છે ત્યારથી જ રસની ચર્ચા આ દેશમાં શરૂ થઈ હશે એવો ભ્રમ કોઈ સેવે નહિ. રસના સૂત્રનું પારિભાષિક રૂપ જ, ફરી બાર દેવા ખાતર કહું કે, એ ભ્રમને સ્થાન અપાતું નથી.

આ આનુષંગિક ચર્ચા પછી પાછા આપણે રસની ચર્ચામાં આવીએ અને નાટ્યશાસ્ત્ર પોતે એમાંથી કેટલો નિષ્કર્ષ કાઢે છે તે જોઈએ

નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસનું વિવરણ :

૧ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારિભાવ

રસના વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મૂળ ચર્ચા દુક્રી અને દ્વેષીતી રીતે સરલ છે. —તત્ર રસાનેવ તાનદાદાનમિભ્યારુવાત્પામ^૧. ન હિ રસાદત્તે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે। તત્ર વિમાત્રાનુમાત્રવ્યભિચારિસયોગાદ્રસાનેષ્પાતિ। (ના શા. વો. ૧, પૃ. ૨૭૨) “સૌ પ્રથમ રસોને વિષે વ્યાખ્યાન કરીએ, કાગળ કે રસ વિના કોઈ અર્થ પ્રવર્તતો નથી તેમાં (કહેવાનું કે) વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે” આ સૂત્રમાં વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ત્રણે શબ્દો પારિભાષિક છે સંસ્કૃતમાં સામાન્ય રીતે રૂઢ એવા આ શબ્દો ન ગણાય. આ ત્રણે શબ્દોના અર્થોના ખુલાસો સાતમાં અધ્યાયમાં આવે છે. છઠ્ઠા અધ્યાયને રસાધ્યાય અને સાતમાને ભાવવ્યજ્જ કહ્યો છે અથ વિમાત્રાનુમાત્રવ્યભિચારિ સયોગાદ્રસાનેષ્પાતિ। ઉચ્ચતે-વિમાત્રો વિજ્ઞાનાર્થઃ। વિમાત્ર કારણ નિમિત્ત હેતુરિતિ પર્યાયા। વિમાત્રવ્યન્તેઽનેન વાગદ્ગત્સર્વામ નયા ઇત્યતો વિમાત્ર। યથા વિમાત્રિત વિજ્ઞાતમિત્યનર્થાન્તરમ્। (ના શા. વો. ૧, પૃ.

૩૪૬). “વિભાવ એમ શાથી? કહીએ. વિભાવનો અર્થ વિજ્ઞાન,—વિશેષે કરીને જ્ઞાન. વિભાવ, કારણ, નિમિત્ત અને હેતુ એ પર્થાયો છે.” એનાથી (એ વિજ્ઞાનથી) વાચિક, આંગિક અને સાત્ત્વિક અભિનયો વિભાવિત (વિજ્ઞાત) થાય છે એટલે વિભાવ; વિભાવિત અને વિજ્ઞાતમાં અર્થલેદ નથી.” એ પછીના શ્લોકમાં થોડોક ફેર છે, અને થોડીક વધારે સ્પષ્ટતા છે:—

વહવોડર્યા વિભાવ્યન્તે વાગદ્વાભિનયાશ્રયાઃ ।

અનેન યસ્માત્તેનાય વિભાવ ઇતિ સંજિતઃ ॥ (ના. શા. વો. ૧, પૃ. ૩૪૭)

આમાં વાચિક અને આંગિક બે અભિનયોનો નિર્દેશ છે; સાત્ત્વિક છોડી દીધો છે. ગદ્યક્રકરામાં વાગાદિ અભિનયો વિભાવથી વિજ્ઞાત થાય છે તેને સ્થાને શ્લોકમાં આ અભિનયોને આશ્રિત અથવા પાઠલેદે (અભિનયોદ્ભવાઃ) આ અભિનયોમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થોને વિભાવ વિજ્ઞાત કહે છે—એટલે અભિનયોને વિજ્ઞાત કહે છે એમ નહિ પણ એમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થોને વિજ્ઞાત કહે છે એટલી વધારે સ્પષ્ટતા છે.

અનુભાવ :

અનુભાવ્યતેડનેન વાગદ્વાસત્ત્વકૃનોડમિનય ઇતિ ।

“વાણી, અંગ અને સત્ત્વે કરેલો અભિનય આનાથી અનુભવાય છે તેથી (અનુભાવ).” શ્લોકમાં થોડોક ફેર છે :

વાગદ્વાભિનયેનેહ યતસ્ત્વર્ષોડનુભાવ્યતે ।

શાલાહ્નોપાદ્ધસંયુક્તસ્ત્વનુભાવસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ (ના. શા. વો. ૧, પૃ. ૩૪૭)

“વાચિક અને આંગિક અભિનય વડે શાખાંગોપાંગયુક્ત અર્થ આમાં અનુભવાય છે તેથી તે અનુભાવ કહેવાય છે.” વચમાં ભાવ એટલે શુ’, સ્થાથી-ભાવ એટલે શુ’ અને કથા એ સમજાવી ભરત બ્યભિચારી પદને સમજાવે છે:—

વ્યભિચારિણ ઇદાનીં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । અત્રાહ વ્યભિચારિણ ઇતિ કર્માત્ । ઉચ્ચતે-વિ અભિ ઇત્યેતાવુપસર્ગો । ચર ઇતિ ગત્યર્થો ધાતુઃ વિવિધમાભિમુદ્યેન રસેષુ ચરન્તીતિ વ્યભિચારિણઃ । વાગદ્વાસત્ત્વોપેતાઃ પ્રયોગે રસાન્નયન્તીતિ વ્યભિચારિણઃ । અત્રાહ—કયં નયન્તીતિ । ઉચ્ચતે—લોકસિદ્ધાન્ત ઇષઃ—યથા સૂર્યં ઇદં દિનં નક્ષત્રં વા નયતીતિ । ન ચ તેન વાદ્દુર્યો સ્વન્ધેન વા નીયતે । કિં તુ લોકપ્રસિદ્ધમેતત્ । યથેદં સૂર્યો નક્ષત્રં દિનં વા નયતીતિ । ઇવમેતે વ્યભિચારિણ ઇત્યવગન્તવ્યાઃ । (ના. શા. વો. ૧, પૃ. ૩૫૫-૩૫૬).

“હવે બ્યભિચારી (ભાવો)ની વ્યાખ્યા કરીશું. અહીં કોઈ પૂછે બ્યભિચારી છે તે શાથી? કહીએ. વિ અને અભિ એ બે ઉપસર્ગો; અને ચર એ ગતિના અર્થોનો ધાતુ. વિવિધ થાય એ રીતે અને અભિમુખતાથી રસોમાં ગતિ કરે છે એટલે બ્યભિચારી. વાણી, અંગ અને સત્ત્વથી (વાચિક, આંગિક અને સાત્ત્વિક અભિ-

નયોથી) યુક્ત વ્યભિચારી ભાવો રસોને પ્રયોગમાં દોરે છે-લઘ્વ આવે છે એટલે વ્યભિચારી. અહીં કોઈ પૂછે કેવી રીતે લઘ્વ આવે? કહીએ. આ લોક-સિદ્ધાન્ત (૩૬) છે. જેમ સૂર્ય અમુક દિવસ અથવા નક્ષત્રને લઘ્વ આવે છે તેમ; તેના અર્થ એવો નથી કે હાથથી કે ખભેથી ભીંચકી લાવે છે. પરંતુ આ લોક-પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સૂર્ય અમુક દિવસ કે નક્ષત્ર લઘ્વ આવે છે એમ આ વ્યભિચારી ભાવો (રસોને લઘ્વ આવે છે) એમ સમજવું.”

આમ આ ત્રણ પદોની પરિભાષા સમજીને સૂત્રાર્થ ઠરીએ તો કેવો થાય? ‘અર્થોને વિજ્ઞાત કરાવનારા (વિભાવો), અર્થોનો અનુભવ કરાવનારા (અનુભાવો) અને તે તરફ (અર્થોત્ વિભાવ અને અનુભાવથી વ્યક્ત થતા અર્થો તરફ) વિશેષે કરીને અભિમુખતાથી ફરનારા ભાવો (વ્યભિચારી ભાવો)ના સંયોગ વડે રસ-નિધપત્તિ થાય છે.’ અહીં જે પ્રશ્નો થાય. અર્થો એટલે શું? તો કહીએ કે કાવ્ય અને નાટ્યનો અર્થ, (અતિદેશથી ળીજી કોઈ પણ કલાનો અર્થ). ળીજી પ્રશ્ન એ કે શી રીતે અર્થને વિજ્ઞાત કરે. આનો જવાબ વિભાવના ળીજી જે પધોયો આપ્યા છે તેમાંથી મળે છે. કારણ, નિમિત્ત કે હેતુ જે રીતે અર્થો રજુ કરે તે, અર્થોત્ કારણાદિ જેમ કાર્યને રજુ કરે તેમ અથવા કારણ મૂકવાથી કે કહેવાથી કાર્ય સમજાય તેમ જે કાવ્યાર્થ કે નાટ્યાર્થ (કે કલાર્થ) રજુ કરે તે વિભાવો હવે કાવ્યાર્થ કે નાટ્યાર્થ તો કવિના શબ્દો કે નટના અભિનયો આપે છે. એટલે એમ ક્ષણિત થાય કે આખું કાવ્ય કે નાટ્ય વિભાવ બને. પણ અહીં આ ‘ભાવ’નો પદાર્થ દાખલ કરીએ તો જ આખા સૂત્રનું વિવેચન ળરાબર થઈ શકે. ભાવ એટલે શું? જેનાથી કાવ્યાર્થો, અને નાટક હોય તો અભિનયયુક્ત કાવ્યાર્થો, ભાવિત થાય અર્થોત્ વાસિત થાય તે ભાવ. કાવ્યાર્થાન્ માત્રવન્તીતિ માવા । (ના. શા. વો. પૃ. ૧), ભાવિતં વાસિતં કૃતમિત્વવર્ણન્તમ્ । (ના. શા. વો. પૃ. ૧, ૩૪૪). આ ભાવો એટલે ભારતીય પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાને પૃથક્કરી સમજેલા ભાવો, આઠ કે નવ સ્થાથી ભાવો-રતિ, હાસ્ય શોક ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય અને નવ રાગવા હોય તો શમ, આઠ સાત્ત્વિક ભાવો-સ્તમ્ભ, સ્વેદ, ફેશમાંચ, સ્વરભેદ, વેપયુ, વૈવર્ય, અથુ અને પ્રલય અને તેત્રીશ વ્યભિચારીભાવો-૧ નિવેંદ, ૨ જ્ઞાનિ, ૩ શંકા, ૪ અસૂયા, ૫ મદ, ૬ શ્રમ, ૭ આલસ્ય, ૮ દૈન્ય, ૯ ચિન્તા, ૧૦ મોહ, ૧૧ સ્મૃતિ, ૧૨ ધૃતિ ૧૩ વ્રીડા, ૧૪ અપલતા, ૧૫ હર્ષ, ૧૬ આવેગ, ૧૭ જડતા, ૧૮ ગર્વ, ૧૯ વિપ્રાદ, ૨૦ ઔત્સુક્ય, ૨૧ નિદ્રા, ૨૨ અપસ્માર, ૨૩ સુપ્ત, ૨૪ વિજોધ, ૨૫ અમર્ષ, ૨૬ અવહિત્ય, ૨૭ ઉગ્રતા, ૨૮ મતિ, ૨૯ વ્યાધ, ૩૦ ઉન્માદ, ૩૧ મરણ, ૩૨ ત્રાસ અને ૩૩ વિકલ્પ (ના. શા. વો. ૧. પૃ. ૨૬૭-૬૮)

આ ૪૯ ભાવોનું સામાન્ય લક્ષણ એ કે તે કાવ્યાર્થોને—(અતિદેશથી કલાર્થોને) —ભાવિત કરે છે, વાસિત કરે છે, જેમ સર્વ કાંઈ મુગન્ધથી વાસિત થાય કે રસથી વ્યાપ્ત થાય. ભાવ એ કે જે વ્યાપ્તી જાય, અહો હાનેન ગન્ધેન રસેન વા સર્વમેવ ભાવિત-મિતિ । તત્ત્વ વ્યાપ્ત્યર્થમ્ । (ના. શા. વો. ૧, પૃ. ૩૪૪-૪૫).

૨ સ્થાયી

આ ઓગણપચાશ ભાવોમાંથી આઠને સ્થાયી ભાવો કહ્યા છે અને તેમને મુખ્ય ગણ્યા છે, જ્યારે બાકીના એકતાલીશ—આઠ સાત્ત્વિક અને તેત્રીશ વ્યભિચારી ભાવોને ગૌણ ગણ્યા છે. પરંપરા પ્રમાણે આઠ સ્થાયી ભાવો જ રસત્વને પામે આ અંગે ભરત ચોતાની આદી રીતે પ્રશ્ન પૂછી દાખલા આપી ખુલાસો કરે છે. “અહીં કે ઈ કહે કે—જો કાવ્યાર્થને આશ્રિત અને વિભાવાનુભાવોથી વ્યંજિત ભાવો—ઓગણ પચાશ ભાવો—ના સામાન્ય શુષ્કયોગથી રસો નીપજે છે, તો ફક્ત સ્થાયી ભાવો જ રસત્વને પામે છે, એ કેવી રીતે ?” કહીએ—સમાન લક્ષણવાળા, તુલ્ય હાથ પગ અને પેટવાળા અને સમાન અંગ પ્રત્યંગવાળા પુરુષોમાં પણ કેટલાક કુળ, શીલ, વિદ્યા, કર્મ અને શિષ્યવિચક્ષણતાને લઈને રાજત્વ પામે છે, ત્યારે ખીલ અલ્પ બુદ્ધિવાળા તેમના જ અનુચરો થાય છે, તે પ્રમાણે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવો સ્થાયી ભાવોના ઉપાશ્રિત થાય છે. બહુના આશ્રય થતા હોવાથી સ્થાયી ભાવો સ્વામીરૂપ થાય છે; એમ જ સ્થાન આપનાર પુરુષના શુષ્ક રૂપ ખીલ ભાવો ગૌણ બની આશ્રય લે છે અને એમ સ્થાયી ભાવો રસત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યભિચારી ભાવો પરિજનરૂપ છે. જેમ નરેન્દ્ર બહુજન પરિવારથી જ નરેન્દ્ર થતા હોય છતાં એને જ એ નામ મળે છે, ખીલો મુમહાન પુરુષ હોય તો પણ તેને એ નામ મળતું નથી, તેમ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીનો સ્થાયીને પરિવાર હોવા છતાં સ્થાયી ભાવ રસનામ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ માણસોમાં નૃપતિ, અને જેમ શિષ્યોમાં શુરુ એમ સર્વ ભાવોમાં અહીં સ્થાયી ભાવ મહાન છે.

અગ્રાહ—યદિ કાવ્યાર્થસંશ્રિતૈર્વિભાવાનુભાવવ્યક્તિરેકોનપચાશદ્વાયૈઃ સામાન્યગુણ-યોગેનામિતિષ્પચન્તે રસાસ્તત્કલ્પ સ્થાયિન એવ માર્ગા રસગમાપ્નુવન્તિ । ઉચ્ચતે—યપા હિ સમાનલક્ષણાસ્તુલ્યપાણિપાદોદરશરીરા. સમાનાદ્ગમ્યલક્ષણા અપિ પુરુષાઃ કુલ્લશીલવિદ્યા-કર્મશિલ્પવિચક્ષણદ્વાદ્વાજ્ઞામાપ્નુવન્તિ તત્રૈવ ચાન્યેડલ્પબુદ્ધયસ્તેપામેરાનુચરા ભવન્તિ તથા વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિણઃ સ્થાયિમારાનુપાશ્રિતા મગન્તિ બહ્વાશ્રયત્વાત્સ્વામિભૂતાઃ સ્થાયિનો માર્ગાઃ । તદત્સ્વાર્નાયપુરુષગુણભૂતા અન્યે માર્ગાસ્તાન્ગુણતપાશ્રયન્તે । સ્થાયિમાર્ગા રસગ-માપ્નુવન્તિ । પરિજનભૂતા વ્યભિચારિણો માર્ગાઃ । અગ્રાહ—યો દુષ્ટાન્ત ડનિ । યપા નરેન્દ્રો

વહુજનપરિચારોડપિ સ એન નામ લખતે નાન્ય સુમહાનપિ પુરુષ, તથા ત્રિમાયાનુમાય
વ્યભિચારિપરિવૃત સ્થાયી માયો રસનામ લખતે । મગતિ ચાત્ર છોત —

યથા નરાણા નૃપતિ શિષ્યાણા ચ યથા ગુરુ ।

એવ હિ સર્વમાગના માય સ્થાયી મહાનિહ ॥ ૮ ॥

(ના શા વા ૧, પૃ ૩૪૬-૩૫૦)

સ્થાયિનું અને વ્યભિચારિનું મનોવિજ્ઞાન :

આ સમજુતીમા તત્ત્વ એ છે કે સ્થાયીભાવ બધા ભાવોમા મુખ્ય છે,
અને એને આશ્રયે બીજા ભાવો પોતે પરસ્પર મળી સ્થાયીને રસ બનાવે છે સ્થાયી
ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી અને સાત્ત્વિક ચારે મળીને રસ નીપજાવતા
છતા સ્થાયીને મહત્ત્વ આપવાનું કારણ પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાની માન્યતા છે દશ
ઉપકકાર ધન જથ સ્થાયી ભાવ વિષે કહે છે —

વિરદ્વૈરવિરદ્વૈર્ભાવૈર્વિચ્છિન્નતે ન જ ।

આત્મમાય નયત્યન્યાન્ સ સ્થાયી લગ્નાન્તર ॥ ૩૪ ॥ (પ્ર ૪, પૃ ૧૪૨)
અર્થાત્ જે વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ (એવા બીજા) ભાવોથી વિચ્છેદ પામતો નથી અને
બીજાને પોતા તરફ લઈ આવે છે, પોતામા સમાવે છે તે સ્થાયી લવણાકર છે
એટલે કે જેમ સમુદ્ર બધા જલપ્રવાહોને પોતામા સમાવી પોતા જેવો બનાવી દે
છે તેમ સ્થાયીભાવ બીજા ભાવોને પોતામય કરી નાખે છે આમા સિદ્ધાન્ત
એવો લાગે છે કે મનુષ્યના મનોભાવોમા કેટલાક એવા છે કે જે હ મેશા હોય છે,
રહે છે, અને તેથી સ્થાયી છે, જ્યારે બીજા fleeting-ક્ષણિક જેવા છે, અને તેથી
રસ કે જે માનવમનનો અનુભવ છે તેમા માનવમનનું આ બધારણ સથવાવસુ
ભેઈએ, અથવા એમ કહો કે સહજ રીતે સથવાય

અભિનવશુભપાદાચાર્ય (ઇ ૨ ૬૬૦-૧૦૭૦ લગભગ) આનું સ્પષ્ટીકરણ
મનોવિજ્ઞાનદ્વારા કરે છે સ્થાયિન ચૈતાન્યતામેવ । જાત એવ હિ જન્તુરિયતોમિ સતિન્નિ
પરીતો ભવતિ । તથા હિ—

“દુઃખસંશ્લેષવિદ્વેષી સુખાત્વાદનસાદર ।”

ઇતિ ન્યાયેન સર્વો રિસયા ગ્વાપ્ત સ્વામન્યુત્તર્યમાનિતયા પરમુપહસન્નમીષ્ટત્રિયોગસતત્ત
સ્તદ્વેતુષુ સોપરવશોડશકૌ ચ તતો મીઠ મિશ્ચિદાર્જિત્રીપુરખ્યનુચિતપસ્તુત્રિષયત્રૈમુલ્યાત્મ
ત્તયાક્રાન્ત વિશ્ચિદનમીષ્ટતયાડમિમન્યમાનસ્તત્તત્ત્યર્કત્તવ્યદર્શનસમુદિતવિસ્મય મિશ્ચિદ
જિહાસુરેવ જાયતે । જ હોતચિત્તવૃત્તિવાસનાશૂન્ય પ્રાણી મગતિ । કેવલ કસ્યચિદ્વા
ચિદધિમા ચિત્તવૃત્તિ યાચિદ્વના । કસ્યચિદ્વચિત્તત્રિયનિયનિત્રિના કસ્યચિદન્યયા ।

“સ્થાયીત્વ આટલાનું જ (આઠ કે નવનું) છે. કારણ કે જન્મતાં જ જંતુ આટલી સંવિત્તિઓથી પરીત કહેતાં ગૃહીત થાય છે કે ભરાય છે, જેમ કે-માણસ-હુઃખના સંસર્ગનો દ્રેષ કરનાર અને સુખના આસ્વાદનમાં આદરવાળો હોય છે એ ન્યાયે સર્વે રિરંસા (રમવાની ઇચ્છા, સુખની-આનંદની ઇચ્છા)થી વ્યાપ્ત, પોતા વિષે ઉત્કર્ષ માની થતો (પોતાનું અભિમાન કરતો) ખીબને હસતો, ઇષ્ટ વસ્તુના વિશેષગથી સંતપ્ત થતો, તેના કારણે વિષે ક્રોધ પરવશ થતો, (તેને દ્વેષ કરવામાં) અશક્તિને લઇને લીરુ થતો, કંઈક સર્જન કરવાની ઇચ્છાવાળો છતાં અનુચિત વસ્તુઓ વિષે વિસુખતાથી આકાન્ત થતો, કંઈક અનિષ્ટ તરીકે માનતો, તે તે પોતાના કર્તાવ્યે જોઇને વિસ્મય પામતો, કંઈક તણ દેવાની ઇચ્છાવાળો-જન્મે છે. આ ચિત્તવૃત્તિઓની વાસનાઓથી રહિત કોઈ પ્રાણી હોતો નથી. દ્વેષ ક્રોધની ચિત્તવૃત્તિ અધિક હોય છે, ક્રોધની ઓછી હોય છે; ક્રોધની ઉચિત વિષયમાં નિયંત્રિત હોય છે, ક્રોધની ખીણ રીતે....”

અભિનવશુભ્રતાપાદનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ આઠ સંવિત્તિ વાસના રૂપે હોવાથી જન્મસિદ્ધ છે.

આ જ વસ્તુને આચાર્ય હેમચંદ્રે કાવ્યાનુશાસનની અલંકારચૂડામણિ પૃત્તિમાં ઊતારી છે, અને એમાં થોડીક વિશદતા આણી છે. ઉપરાંત આ આઠ ભાવોની મનોવસ્થાસૂચક વ્યાખ્યા પણ કરી છે. જેમ કે રતિ એટલે પરસ્પરને આસ્થાબન્ધ (એક ચિત્તની ખીબ ચિત્ત ઉપર આસ્થા-અને એ રૂપી બંધનું જ્ઞાન), હાસ એટલે ચિત્તનો વિકાસ, શોક એ વિધુરતા, ક્રોધ એટલે તીક્ષ્ણતાનું ઉઠવું તે, ઉત્સાહ એટલે સ્થિર એવો સંરમ્ભ-કંઈક કરવાની તમજા, ભય એટલે વિકલવતા, ગુણુષ્ણ એટલે સંકેત, વિસ્મય એટલે વિસ્તાર અને શમ એટલે તૃષ્ણાનો ક્ષય.

તત્ર પરસ્પરાસ્થાવધામિકા રતિઃ । ચેતસો વિકાસો હાસઃ । વેધુર્યં શોકઃ ।
તૈક્ષ્ણ્યપ્રવ્રોધઃ ક્રોધઃ । સંરમ્ભઃ સ્થેયાનુત્સાહઃ । વૈકલવ્યં મયમ્ । સંકોચો ગુણુષ્ણ ।
વિસ્તારો વિસ્મયઃ । તૃષ્ણાક્ષયઃ શમઃ । (કા. શા. પૃ. ૧૨૬)

આ યોગણુપચાશ ભાવોમાં આજનું મનોવિજ્ઞાન જેને propensities, feelings, emotions અને sentiments કહે છે તેમાંના ઘણાખરાનો સમાવેશ છે. ભરતે અને તેના ટીકાકારોએ તથા વિવેચકોએ રસના નિરૂપણમાં આ ભાવો વિષે વિસ્તૃત ચર્ચાઓ કરી છે. લગભગ એની પરંપરા બંધાઈ ગઈ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

ભરત આ ઝોગણપચાશ ભાવોના વિભાવો કે અનુભાવોની ચર્ચા કરવાની ના પાડે છે, અને કહે છે કે આ બધાનું જ્ઞાન લોકસ્વભાવના અભ્યાસથી મેળવવું. તત્ત્વ વિભાગાનુભાગી લોકપ્રસિદ્ધી । લોકસ્વમાત્રાનુગતયાચ । તયોર્લક્ષણ નોવ્યતે-
તિપ્રસંગનિવૃત્ત્યર્થમ્ । મતિ ચાત્ર લોક:—

લોકસ્વભાવસાક્ષિદ્વા લોચયાત્રાનુગામિનં ।

અનુભાગા વિભાગાથ જ્ઞેયાસ્ત્રમિનયે વુધૈઃ ॥ ૬ ॥

“તેમા વિભાવ અને અનુભાવ લોકપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ લોકસ્વભાવને અનુગત હોવાથી તેમનાં લક્ષણ કહેતા નથી, વધારે પડતું ન ચવા દેવા. આ વિષયમા પ્રલોક છે. વિદ્વાનોએ અભિનયમા અનુભાવો અને વિભાવોને લોકસ્વભાવમા સંસિદ્ધ અને લોકયાત્રાને અનુસરતા જાણવા.”

ભરતની આ દૃષ્ટિ કાવ્ય અને ખીજી કલાઓને લોકજીવન જોઈ વિભાવો અને અનુભાવો કટપવા કહે છે એ ઉપર ખાસ ધ્યાન દેવા જોવું છે જમાને જમાને અને દેશે દેશે અને વૈયકતિક દૃષ્ટિ પ્રમાણે જુદા ચતા વિભાવો અને અનુભાવો સમજવા ઉપર એમા ભાર છે. આ દૃષ્ટિ સંસ્કૃત સાહિત્યના પછીના કવિઓ સમજ્યા હોત તો જે વિભાવાદિના સમયો કે સંકેતોમા—conventionsમા તેઓ ખદ્દ થઈ ગયા તે ન થાત તેમની પ્રતિભામા નવા જીવનની ચમક આવત અને તેમના કાવ્યને વિશેષતા અર્પત અસ્તુ

પણ ભરતમાથી વિભાવના અર્થ વિષે થોડુંક વધારે સ્પષ્ટીકરણ જોઈએ

પ્રથમ તો એ કે ભાવોને લક્ષીને વિભાવ સમજવાનો છે, આ ભાવોને આણનાર વિભાવ છે, વૈજ્ઞાનિક ભાષામા,—આ ભાવોને ઉત્પન્ન કરનાર કે જગાડનાર વિભાવો છે અને એ રીતે કારણ, નિમિત્ત કે હેતુ વિભાવના પચોથો બને છે વિભાવોએ જગાડેલા ભાવો માનવજીવનમા જાગે છે, તે જેનામા જાગે છે તે જાણે (જે જાણે તો), પણ ખીજાને તે પ્રત્યક્ષ ન જાણાય, ખીજાને તો એ જાણેલા ભાવો સુખ, અંખ આદિ અંગોમા જે વિકારો કરે તેની ઉપરથી અનુમાનાય ખીજાનાં ભાવોનો આવો અનુભવ કરાવનારા ભૌતિક વિકારો રૂપી આ ચિહ્નો તે અનુભાવો આ સ્પષ્ટીકરણ પણ નાટ્યશાસ્ત્ર સાતમા અધ્યાયમા કરે છે

વિમાત્રેનાદ્વતો યોડ્યો હનુમાત્રેતુ ગમ્યતે ।

વાગ્દ્વસત્ત્વામિનયે સ મામ્ ઇતિ સંચિત ॥ ૧ ॥ (ના શા વો. ૧, પૃ. ૩૪૫)

મનોવિજ્ઞાનની વસ્તુસ્થિતિ ચર્ચાતી પ્રક્રિયામા ભાવોને ઉત્પન્ન કરનારા કારણો અને ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોના ઝાંચો પૃથક્ક કરી સમજી શકાય, પણ કાવ્ય-નાટ્ય

અને કલાની પ્રક્રિયામાં આ આખો સંદર્ભ-ભાવનાં કારણો અને ઉત્પન્ન થયેલા ભાવનાં કાર્યો-તે તે કાવ્ય, નાટ્ય કે કલા રૂપ જ છે. વ્યભિચારી પોતે ભાવો હોવાથી તેમના પશુ કારણો અને કાર્યોએ સંદર્ભનો ભાગ જની જાય અગર કેવળ શબ્દથી-અભિધાથી પશુ કહેવાય. આમ કાવ્ય કે ળીજી કોઈ કલા પોતે જ વિભાવ-અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવનો સંદર્ભ કે સમવાય છે. આ આખાની અપેક્ષાએ જ વિભાવ અને અનુભાવ જુદા સમજવાનાં છે; તેમાં જે અંશે વર્ણન કે અભિનયથી ભાવોને જાગ્રત કરે તે વિભાવો, અને જે અંશે વર્ણન કે અભિનયથી જાગ્રત થયેલા ભાવોનો અનુભવ કરાવે તે અનુભાવો. આમાં વ્યભિચારી ભાવો પોતાના વિભાવો, અનુભાવો કે અભિધાથી વિવિધતા દાખલ કરી રસને વૈચિત્ર્ય આપે છે અને સમૃદ્ધ કરે છે.

નાટ્યશાસ્ત્ર સાતમા અધ્યાયમાં કહે છે કે “આ ઐગણ્યપચાશ ભાવો કાવ્યરસની અભિવ્યક્તિના હેતુઓ સમજવા. સામાન્ય શુભુયોગ કે સંયોગથી (ઐગણ્યપચાશ ભાવોમાંથી) રસો નિષ્પન્ન થાય છે.”

एवमेतै काव्यरसामिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशद् भावाः प्रत्यवगन्तव्याः । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । (પૂ. ૩૪૮). આના સમર્થનમાં એક શ્લોક આપ્યો છે:

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥ ૭ (પૂ. ૩૪૮)

હૃદયસંવાદી જે અર્થ (અર્થાત્ કાવ્યાર્થ) તેનો ભાવ રસોદ્ભવ છે એટલે કે રસમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. તેનાથી શરીર વ્યાપ્ત થાય છે, જેમ અગ્નિથી સૂકું લાકડું. (આ શ્લોકમાં તસ્ય ભાવોને બદલે તસ્ય ભાવાદ્ પાઠ હોય તો અર્થ વધારે સરળ થાય. તેના ભાવમાંથી રસનો ઉદ્ભવ અને એ રસનો ઉદ્ભવ આખા શરીરમાં વ્યાપી જાય. શ્લોક છે તેમ ળીજી અર્થ એમ થાય કે હૃદયસંવાદી જે અર્થ તેનો રસમાંથી ઉદ્ભવતો ભાવ શરીરમાં વ્યાપી જાય).

આટલા પરિંકાર પછી સૂત્રાર્થનું-“વિભાવ-અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ”-એનું તાત્પર્ય એ થાય કે સ્થાયી ભાવોને જગાડનારા કાવ્યોંશો (વિભાવો) અને જાગ્રત થયેલાને અનુભવાવનારા કાવ્યોંશો (અનુભાવો) અને વ્યભિચારીના કારણો અને કાર્યો અથવા/અને શબ્દથી કહેલા કાવ્યોંશો ત્રણે સંયોગ પામી-ભેગા મળી-રસની નિષ્પત્તિ કરે. અર્થાત્ ભાવોને જગાડનાર કાવ્ય કે નાટ્યનું (અને અતિદેશથી કે ળીજી કોઈ પશુ કલાનું) આ સૂત્ર

વિવરણ પણ થયું. ખીજી રીતે કહીએ તો કાવ્ય (અને અતિદેશથી ખીજી કોઈ કલા—) જે પ્રક્રિયાથી રસ નિષ્પન્ન કરે છે તેનું આમાં વર્ણન છે. વિભાવ-અંશે, અનુભાવ અંશે અને વ્યભિચારી અંશેની મેળવણીની પ્રક્રિયાથી કાવ્યાદિ કલાઓમાં રસ નિષ્પન્ન થાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના પોતાના ઉદ્દેશોથી ભરતના રસસૂત્રનું તાત્પર્ય આલું કંઈક નીકળે એમ મને લાગે છે. તેમાં એક તત્ત્વ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે નાટ્ય કે કાવ્ય (અને ખીજી કોઈ પણ કલા) ભાવોને નમ્રત કરવા માટે છે. આ તત્ત્વ પાશ્ચાત્ય Aestheticsના ફિલસૂફો અને વિવેચકોમાં પણ આગળ પડતું દેખાય છે.

હજી આ સૂત્રમાં આવેલા રસનો શો અર્થ છે તે નાટ્યશાસ્ત્રના ઉદ્દેશોથી જોવાનું બાકી રહે છે.

૩ ‘રસ’ શબ્દ શા માટે ?

નાટ્યશાસ્ત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ સૂત્ર આપીને ભરત રસ શબ્દને સમજાવવા, રમતું રસત્વ ઝોળખાવવા, દાખલો આપે છે. “દૃષ્ટાંત કથો ? અહીં પોતે કહે છે—જેવી રીતે વિવિધ વ્યંજન (મસાલા) ઓષધિ, વનસ્પતિ—શાક અને દ્રવ્યના સંયોગ મેળવણીથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, તેમ વિવિધ ભાવોના ઉપગમથી—એકબીજાની પાસે જવાથી અથવા એકબીજાની અંદર જવાથી—મળી જવાથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. જેમ કે ગોળ વગેરે દ્રવ્યો, મસાલા અને વનસ્પતિઓ—શાકોથી પાકવ આદિ રસો બને છે, તેમ વિવિધ ભાવોથી ઉપગત થયેલા—પ્રવેશાયેલા—સ્થાથી ભાવો પણ રસત્વને પામે છે, એમ કહીએ છીએ.”

કો દુષ્ટાન્તઃ । અત્રાહ—યથા હિ નાનાવ્યક્તનૌપધિદ્રવ્યસયોગાદ્રસનિષ્પત્તિસ્તથા નાનાભાવોપગમાદ્રસનિષ્પત્તિઃ । યથા હિ—ગુડાદિભિર્દ્રવ્યે વ્યક્તનૌપધિભિશ્ચ પાઢવાદયો રસા નિર્દવ્યન્તે તથા નાનામાત્રાપગતા અપિ સ્થાયિનો ભાવા રસત્વમાપ્નુવન્તીતિ ।

(ના. શા. વો. ૧. પૃ. ૨૮૭-૮૮)

ભરત આ ફકરામાં બહુના સંયોગથી મેળવણીથી કોઈ તદ્દન નવો પદાર્થ—અપૂર્વ પદાર્થ કેવી રીતે થાય છે તેનો દાખલો આપે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કાવ્ય કે ખીજી કોઈ કલાનો રસ એ એના અંશેના સંયોજનથી થાય છે પણ રસ પોતે એ બધાથી કોઈ એક જૂદો પદાર્થ જ બને છે—અનુભવાય છે. આનો વધારે સચોટ દાખલો આપવો હોય તો આપણે ચાર્લ્સ ડર્વિનમાંથી આપી શકીએ, જેમના મતે જડમહાભૂતોના સંયોજનથી પ્રાણીમાં નવો એવો ચેતન પદાર્થ

ઉપજે છે આમ બહુ મળીને એક નવો પદાર્થ થવા-રૂપ રસનું લક્ષણ બતાવી
એનો સ્વભાવ બતાવે છે “અહીં કેાઈ કહે છે- રસ એ કયો પદાર્થ છે?
કહીએ-આસ્વાદાય છે (એ પદાર્થ છે) કેવી રીતે રસ આસ્વાદાય છે? જેમ
વિવિધ મસાલાથી સસ્કારેલું અન્નનું લોજન કરનારા રસોને આસ્વાદે છે, અને
સુમનસ્ (સહૃદય) પુરુષો હૃષીકેને અનુભવે છે, તેમ વિવિધ ભાવોના અભિનયથી
વ્યજિત થયેલા વાણી, અગ અને મત્તવથી પ્રવેશાયેલા સ્થાયી ભાવોને સુમનસ્
પ્રેક્ષકો આસ્વાદે છે અને હૃષીકેને અનુભવે છે તેથી (આમની) નાલ્યમા રસો
તરીકે વ્યાખ્યા થઈ ”

અગ્રાહ—રસ इति क पदार्थ । उच्यते आस्वाद्यत्वात् । कथमास्वाद्यते रस । यथा
हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चाधिग-
च्छन्ति तथा नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति
सुमनसः प्रेक्षका हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति । (ના શ વો પૃ ૧. ૨૮૮-૮૯) તત્મા
નાલ્યમાસાં ઇત્યભિવ્યાખ્યાતા ।

આ જ ભાવાર્થના પશુ ગદ્ય ભાગ કરતા વધારે ચોખ્ખા બે શ્લોકો છે —

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्द्भुभिर्पुतम् ।

આસ્વાદયન્તિ મુજ્જાના મક્ત મક્તપિદો જના ॥ ૩૨ ॥

માત્રાભિનયસંવદ્ધાન્ સ્થાયિભાવાસ્તથા બુધા ।

આસ્વાદયન્તિ મનસા તત્માન્નાલ્યરસા સ્મૃતા ॥ ૩૩ ॥ (પૃ ૨૯૦)

રસચચોનો આ ખીલો અ શ પશુ મહત્વનો છે વિભાવાદિરૂપ અનેક અ શોથી
ઉત્પન્ન થયેલી સામગ્રી રસ શાથી બને છે એ પ્રશ્નનો આમા ઉત્તર છે, એ સામગ્રી
આસ્વાદાય છે, કેાઈક એને આસ્વાદે છે તે આસ્વાદતાના કારણે એ સામગ્રી
રસ થાય છે અર્થાત્ ‘રસાધિગમ’ આસ્વાદ કરનાર સુમનસ્ સહૃદયનો છે
વિભાવાદિની સામગ્રી કવિ કે ખીલો કેાઈ કલાકાર પૂરી પાડે પશુ તે રસ તો
ભાવકની અનુભૂતિમા બને છે એટલે હકીકતમા કાવ્ય કે કવિ રસવાન્ નથી પશુ
ભાવક રસવાન્ છે અને ઉપચારથી જ કાવ્ય રસવત્ કહેવાય છે આ તત્ત્વ
ધનજયે (લગભગ ઈ સ ૬૭૪-૬૯૬) દશરૂપકમા રસની ચર્ચામા સ્પષ્ટ કર્યું છે

તેન રસિકા સામાજિકા, કાવ્ય તુ તથાવિધાન-યસતિદુર્ગમીત્નહતુમાયેન રસદ્ ।
આયુર્ધૃતમિત્યાદિવ્યપદેશત્ ।

‘તેથી રસવાળા તો સામાજિકો છે કાવ્ય એ જાતની આનંદ સંવિત્તને
જગાડવાનો હેતુ, કારણ હોવાથી રસવત્ કહેવાય છે આયુધ્યનું કારણ ધી
હોવાથી ધી જ આયુષ કહેવાય છે તેમ ’

પાશ્ચાત્ય Aestheticsની ચર્ચામાં આ તત્ત્વ પણ વારંવાર ચર્ચાનો વિષય બને છે તે અહીં નોંધવું જોઈએ.૮

મનોવિજ્ઞાન અને કલાકાર:

રમની ચર્ચામાં આગળ જઈએ તે પહેલાં રસને જે રીતે મનોવિજ્ઞાનના નિયમનમાં મૂક્યું છે તે અંગે થોડોક વિચાર કરવો જોઈએ, કલાકારીમાંસાની દૃષ્ટિએ. સ્થાયી અને વ્યભિચારી ભાવોનું મનોવિજ્ઞાની પૃથક્કરણ કવિને કે કલાકારને કેટલું બધનકર્તા? કવિ વ્યભિચારી ભાવોને પણ સુખ્ય બતાવી રસ-નિધ્પત્તિ કેમ ન કરે? વળી આ મનોભાવો-જોગણપચાશ કે મનોવિજ્ઞાન જેટલા આપે તેટલા હોય, પણ કવિની પ્રતિભા ધીલ અનેક જુએ, પૃથક્ અને સંયુક્ત ! ટુંકામાં મનોવિજ્ઞાનનો બોધ કવિને કે કલાકારને ઉપયોગી પડે. પણ તે નિયમ રૂપે બધનકર્તા નહિ એમ સ્વીકારવું જોઈએ. જે હોય તે ખરું.

અભિનવભારતીમાં રસનું વિવરણ :

નાટ્યશાસ્ત્રના છઠ્ઠા અને માત્રમા અધ્યાયોમા આવેલા નિર્દેશો ઉપરથી રસસૂત્રનું વિવરણ આપણે કર્યું. પણ આ સૂત્રના તાત્પર્ય વિષે સંસ્કૃત કાવ્ય મીમાસકોમાં મોટો વિવાદ જામ્યો હતો. હકીકતમા એ વિવાદ લાગતો નથી, પણ રસના સ્વરૂપ વિષે જેમ જેમ વધારે ચિંતન થતું ગયું તેમ તેમ એ પ્રમાણભૂત માનેલા સૂત્રમાં એ બધા અર્થો કે તાત્પર્યો કા'ડવાની મુશ્કેલીમાથી સૂત્રના વિવરણ અંગે વિવાદો થયા. ભરતે કહ્યું કે સ્થાયીભાવો રસત્વને પામે છે, પણ સૂત્રમા તો સ્થાયીપદનો ઉલ્લેખ નથી; તો આ ત્રણની જ-વિભાવ-અનુભાવ-વ્યભિચારી-ભાવની-મેળવણીથી રસનિધ્પત્તિ શી રીતે ઘટાવર્ધી? બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે સંયોગ એટલે શું અને ત્રીજો એ કે નિધ્પત્તિ એટલે શું? આના વિવરણમા તે તે આચાર્ય પોતપોતાના દર્શનના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે અર્થ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અભિનવગુપ્તપાદે પેટાતની દૃષ્ટાન્ત જે આચાર્યોના ખતોત્તુ વિદેશન-જન ઠર્યું છે તેમના ગ્રંથો ઉપરબધ થયા નથી એટલે દરેકમા રસતત્ત્વનો વિચાર કયા સુધી પહોંચ્યો હશે તેની કોઈ પ્રમાણસિદ્ધતા નથી. અભિનવગુપ્તપાદે આપેલા પૂર્વ પક્ષો ઉપરથી તો એમ લાગે કે બધે રસની સમજ ઉત્તરોત્તર ઊંડી, સૂક્ષ્મ અને વધારે વિશદ થતા પૂર્વના મતો ખડન કરવાની પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ હશે. અભિનવ-ગુપ્તપાદાચાર્ય પોતે જ કહે છે કે—

તસ્માત્ સનામત્ર ન દૂષિતાનિ

મતાનિ તાન્યેવ તુ શોષિતાનિ ॥ (પૂ. ૨૭૮)

પોતે અભિનવભારતીમાં સારાના એટલે વિદ્વાનોના મતોને દૂષિત કર્યા નથી-દોષયુક્ત બતાવ્યા નથી પણ તેમને શોધ્યા છે, તેમાં સંશોધન કર્યું છે. આજની ભાષામાં કહીએ તો વિવેચન કર્યું છે.

ભટ્ટ લોહલટ :

અભિનવશુભપાદે ચાર આચાર્યોના મતોની સમાલોચના કરી છે. ભટ્ટ લોહલટ, શ્રીશંકુક, કેાઈ અજ્ઞાત સાંખ્યાચાર્ય અને ભટ્ટ નાયક. તેમાંથી પહેલાં ભટ્ટ લોહલટનો મત સમજીએ. ભરતે પોતે વિભાવના પદ્યોનો તરીકે કારણ, નિમિત્ત અને હેતુ આપ્યા છે. પણ આ કારણાદિ તો દાર્શનિક પરિભાષાના શબ્દો છે, જે જગતમાં બનતા કાર્યકારણના સંબંધને લગતા છે. આવો જ કાર્યકારણનો સંબંધ બાણે કે ભરતને અભિપ્રેત હોય એમ માની લોહલટ આ સૂત્રનું વિવરણ કરે છે. સૂત્રમાં સ્થાયી પદ નથી તે પૂરે છે અને એવો અર્થ કરે છે કે સ્થાયીનો વિભાવાદિ સાથે જે સંયોગ તેમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. અર્થાત્ એમણે લોકવ્યવહારની સ્થિતિ સ્વીકારી લીધી. જેમ જગતમાં કારણ મળતાં રહ્યાદિ સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ઉત્પન્ન થયેલો રહ્યાદિ સ્થાયીભાવ પોતાનાં કાર્યો દ્વારા પ્રકટ થાય અને ધીબ આનુષંગિક ભાવો સાથે એ મળે એટલે એ સ્થાયી-ભાવ પોષણ પામે તેમ કાવ્યમાં થાય એટલે રસ. જેમકે-દંડીની ભાષામાં-કેાપ પરાક્રાંતિને પહેાંચે એટલે રૌદ્ર રસ થાય; અને જેવી રીતે વ્યવહારમાં આ કારણ-કાર્ય અને સહકારી દ્વારા ઉત્કટ ક્રોધને પહેાંચેલો સ્થાયીભાવ પ્રતીત થાય છે તેમ કાવ્ય-નાટકમાં પણ થાય. આમ લોહલટનો ઉત્પત્તિ-પરિપુષ્ટિ અને પ્રતીતિવાદ વ્યવહારની ભૂમિકાની જ સ્થિતિને કાવ્ય-નાટ્યમાં લાવે છે. આ એક બાતનુ Aesthetic Realism છે.

શ્રી શંકુક :

એની સામે શ્રી શંકુકની દલીલો એ છે કે વાસ્તવિક જગતની સ્થિતિ કાવ્ય કે નાટ્યમાં બધ બેસે એવી નથી. કાવ્ય નાટ્ય કે કલામાં રસ ઉત્તરોત્તર નિષ્પન્ન થતો હોય છે, જ્યારે વ્યવહારમાં તો ચોક જેવા સ્થાયીભાવો પ્રારંભમાં તીવ્ર હોય છે અને ક્રમે ક્રમે મન્દ થતા જાય છે; વળી વ્યવહારમાં ક્રોધ, ઉત્સાહ કે રતિ હંમેશાં વર્ધમાન હોય છે એમ પણ નથી. એટલે વ્યવહારના કારણ-કાર્ય સહકારીની પ્રક્રિયાથી થતો સ્થાયીભાવ સાચેના સંબંધ કે સંયોગ કાવ્ય કે નાટકમાં અકિચિત્કર છે. તેથી રસવ્યવહારને કાર્યકારણની ધરતી ઉપરથી લઈ એને કાવ્ય અને નાટ્યની (અને અતિદેશથી કલાની) ધરતી ઉપર ઘટાવવો ભ્રમ છે. આમ શ્રીશંકુક કાવ્યાદિકને વાસ્તવિક જગતની મર્યાદાઓથી મુક્ત કરે છે. પણ

જગતના વ્યવહાર સાથે એને કશો જ સંબંધ ન હોય એ ન બને, માટે એ સંબંધ જણાવવો જોઈએ. શ્રીશંકુક આ સંબંધને ‘અનુકરણ’ કહે છે; કાવ્ય-નાટ્ય જગદ્વ્યવહાર નથી પણ એનું ‘અનુકરણ’ છે. વ્યવહારના સ્થાયીભાવને રસ એવું જૂદું નામ પણ એ અનુકરણરૂપ છે માટે અપાય છે. કાવ્યાદિનાં રસને અને એનાં વિભાવાદિને વ્યવહારના મૂળ સ્થાયીભાવ અને તેના કારણાદિથી જૂદા ખાડવાની જરૂર છે. કાવ્ય-નાટ્ય અને કલાની સૃષ્ટિ જગદ્વ્યવહારનું અનુકરણ છે, અને તેમાં અનુભવાતો રસ એ સ્થાયીભાવનું અનુકરણ છે. આ મતમાં વિભાવાદિ કારણાદિ રૂપે રહેતા નથી પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવનાર-વિજ્ઞાનાદિ રૂપે સમજવાના છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં, તે કારક મટી જ્ઞાપક થાય છે.

પણ અહીં ણીજો પ્રશ્ન એમ આવે કે જે સાહજિકતાથી કારણોમાંથી ભાવો ઉત્પન્ન થતા દેખાય છે-પ્રતીત થાય છે, તે અનુકરણના વિશ્વમાં કેવી રીતે પ્રતીત થાય? એનો ઉત્તર શ્રીશંકુક એ આપે છે કે અનુમાનદ્વારા ભાવોની અનુમિતિ થાય છે; અનુમાનમાં હેતુ કે લિંગ જોઈએ તે કાવ્ય-નાટ્યમાં અનુકરણદ્વારા આવતી સદૃશતા-મૂળ સાથેનું સરખાપણું-લિંગ બને છે. આ સદૃશતા તે તે ભાવોનું અનુમાન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. પણ મૂળની સાથે સરખી વસ્તુનો મૂળ તરીકે શી રીતે વ્યવહાર થાય? તો શ્રીશંકુક ચિત્ર-તુરગન્યાય રજૂ કરે છે; જેમ ચિત્રના ઘોડાને ઘોડો કહીએ છીએ તેમ કાવ્ય કે નાટ્યના રામસદૃશપાત્રને રામ કહી શકાય. આમ શ્રીશંકુક અનુકૃતિ અને અનુમિતિ એ બે તત્ત્વોદ્વારા કાવ્યસૃષ્ટિને ઘટાવે છે અને વ્યવહારનો સ્થાયીભાવ રસ કેમ કહેવાય છે તેની ઉપપત્તિ આપે છે. આમાં વિભાવાદિને કારણ તરીકે નહિ, પણ અનુમાનના હેતુ તરીકે સમજીને બરતમાંથી સમર્થન લઈ શકાય.

આ અનુકૃતિ એરિસ્ટોટલના *mimesis* જેનો અંગ્રેજીમાં *imitation* થી અનુવાદ કરવામાં આવે છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે. લોલસટના વાદમાં વાસ્તવિક જગદ્વ્યવહાર અને કાવ્ય-નાટ્ય વ્યવહારના અવિવેકની જે સુઘતા હતી તે શ્રીશંકુક અનુકૃતિ અને અનુમિતિદ્વારા વ્યવહારને અને કાવ્ય-નાટ્યાદિને જૂદી જૂદી ભૂમિકા ઉપર મૂકવાનો વિવેક બતાવી એ સુઘતાથી બચી જાય છે.

ભટ્ટતોત :

અભિનવગુપ્તાદ્યાચાર્યના ગુરુ ભટ્ટ તોત આ મત સ્વીકારતા નથી. કાવ્ય અને નાટ્યમાં જો અનુકૃતિ છે તો તે કેાની? કાવ્યમાં કવિ અને નાટ્યમાં નટ જે રામ બતાવે છે તે કેાની અનુકૃતિ છે? રામ દાશરથિની? એ કેાણે જોયો છે કે એની અનુકૃતિ થાય? ઉદાત્તભાવવાળી કેાઈ વ્યક્તિનું અનુકરણ થાય છે એમ કહીએ તો

પણ મૂળમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિ વિના કોઈનું અનુકરણ કહેવું ઘટતું નથી. વળી આમાં અનુમાન કંઈ રીતે ચાલી શકે? અનુમાન માટે હેતુની-લિંગની જરૂર પડે. વાસ્તવિક ધૂમથી વાસ્તવિક અગ્નિની અનુમિતિ કરી શકાય. પણ અહીં તો કંઈ વાસ્તવિક નથી, હેતુ સદૃશ કાંઈક છે; પણ તેથી સાધ્ય સરખાનું અનુમાન ન થઈ શકે; ધૂમ જેવા દેખાતા ધુમ્મસથી અગ્નિ જેવા દેખાતા લાલ બસુદનાં ફૂલનું અનુમાન થઈ શકે, તો કાવ્યક્ષેત્રમાં અનુમાન ચાલે !

હકિકતમાં અનુમિતિ એ ન્યાય કે તર્કની પ્રક્રિયા છે, એ પ્રમાણ-યથાર્થ જ્ઞાનનું-સાધન પ્રમાણ છે. જ્યાં એવી વાસ્તવિક જગતની યથાર્થતાની અપેક્ષા ન હોય ત્યાં તાર્કિક પરિભાષા વાપરવી અનુચિત છે. પણ આ અનુકૃતિ અને અનુમિતિમાં બીજી એક બાબત છે. તે એ કે આ વાદ અનુકૃતિ અને અનુમિતિના સ્વીકારથી કવિસૃષ્ટિને વિધાતાની સૃષ્ટિના નિયમનથી મુક્ત કરી શકતો નથી. તાત્પર્ય કે વાસ્તવિકતાની અપેક્ષાઓથી આ દૃષ્ટિ પૂરતી મુક્ત થઈ શકતી નથી.

બદનાયક :

અજ્ઞાત સાંખ્યાચાર્યનો મત સ્પષ્ટતાથી અપાયો નથી, એટલે એ જવા દઈએ; અને બદનાયકે જ પોતાના મતમાં એ દર્શનના કેટલાક વિચારો સ્વીકાર્યા છે એટલે એ જ વાદને તપાસીએ.

અનુકૃતિ પ્રેક્ષક-ભાવક કે નટ બન્નેમાંથી કોઈને માટે ઘટતી નથી, અ અનુમિતિ જેવું જ્ઞાન પણ ઘટતું નથી; કારણ કે એ લૌકિક વ્યવહાર બાંધનમાંથી છૂટતાં ન હોવાથી લૌકિક વ્યવહાર જ એમાં સ્વીકારવો પડે અ એમ કરીએ તો અસદ્ય પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. ઉ. ત. હરણ પામેલ ઐતિહાસિક સીતા ઐતિહાસિક રામના દુઃખનું નિમિત્ત બની શકે, બીજાનું રીતે બની શકે? એ પ્રકારમાં જ ધારો કે ઐતિહાસિક સીતા બીજાના દુઃખ કારણ બને, તો કરણ રસ વાસ્તવિક દુઃખનું કારણ બને અને દુઃખનું કારણ બાંધ એવું કાવ્ય કોઈ વાંચે નહિ, કે નાટક જુએ નહિ. આની આ વિચારસરણી રતિ આદિ ભાવોને લાગુ પાડીએ તો વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય, જેમકે-સ્થાયી ભાવના આવા વાસ્તવિક અનુભવને સ્વીકારીએ તો તખ્તા ઉપરની મુંઢરીએ પ્રેક્ષકોની વાસ્તવિક રતિનું જ નિમિત્ત બની જાય. આ અસદ્ય સ્થિતિ કહેવાય !

આ દલીલો કરી બદનાયક એમ કહે છે કે રસ પ્રતીત થતો નથી, ઉત્પન્ન થતો નથી અને અભિવ્યક્ત થતો નથી; પણ આ ત્રણ વ્યાવહારિક પ્રકારોથી જ એવા 'લોગ' નામના પ્રકારથી રસ લોગવાય છે. પારિભાષિક દલીલોનાં બાંધ

દૂર કરીએ તો આ વિચારસરણીથી રસાનુભવની સમજના અડ પગલું આગળ ભરાય છે. ‘લોગ’ની પરિભાષા કાવ્ય-નાટ્ય અને કલાઓના અનુભવોને તાર્કિક જ્ઞાનના પ્રકારો અને પદ્ધતિઓમાંથી મુક્ત કરે છે, અને એ રીતે રસાનુભવને પોતાની રીતે સમજવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે.

ભટ્ટ નાયકનો મત આમ છે: “રસનું ભાવન ભાવકત્વ વ્યાપારથી થાય છે. કાવ્યમાં આ ભાવકત્વ વ્યાપાર દોષોના અભાવ રૂપ તથા ગુણમયત્વ રૂપ અને અલંકારમયત્વ રૂપ છે, અને નાટ્યમાં ચાર પ્રકારના અભિનય રૂપ છે, એ સૌ પ્રથમ, ભાવકનો પોતાનો ઘટ્ટ એવો જે મોહ, માનસિક અંધકાર, તેનું સાંકડાપણું નિવારી નાંખે છે; અને તે અભિધા એટલે વાચ્યાર્થ પછીના બીજા અંશ રૂપ હોઈ વિભાવાદિનું સાધારણીકરણ કરી લે છે. આવા ભાવકત્વ વ્યાપારથી રસની ભાવના થયા પછી તે લોગથી પરમ રીતે લોગવાય છે. આ લોગ અનુભવ, સ્મૃતિ આદિથી વિલક્ષણ છે; અને રજસુ તથા તમસના મિશ્રણના કારણે થતા વૈચિત્ર્યના બળે કૃતિ, વિસ્તાર અને વિકાસના લક્ષણવાળો તથા (ઘટ્ટ મોહ દૂર થયેલો હોવાથી) સત્ત્વોદ્રેકથી (પ્રકટ થતી) પ્રકાશ-આનંદમય એવી નિજસંવિત્તિમાં વિશ્રાન્તિનું લક્ષણવાળો છે, અને તે પરબ્રહ્મના આસ્વાદના સ્વરૂપો છે. આવા લોગથી રસ પરમ રીતે લોગવાય છે.”

તસ્માત્કાવ્યે દોષાભાવગુણાલંકારમયત્વલક્ષણેન નાટ્યે ચતુર્વિધાભિનયરૂપેણ નિયિઢનિજદ્રોહસદ્ગટકારિણા વિભાવાદિસાધારણીકરણાત્મનાડમિધાતો દ્વિતીયેનાંશેન ભાવસ્વરૂપાપારેણ ભાવ્યમાનો રસોડનુભવસ્મૃત્યાદિવિલક્ષણેન રજસ્તમોડનુભવેવૈચિત્ર્યમ્લાદ્-દ્રુતિવિસ્તારવિકાસલક્ષણેન સત્ત્વોદ્રેકપ્રકાશાનન્દમયનિજસંવિદિશ્રાન્તિલક્ષણેન પરમ્ભાસ્વા-દસંવિધેન મોગેન પરં મુગ્ધત્વમિતિ । (પૃ. ૨૭૭)

ચિત્તભૂમિઓ અને કલાપ્રકારો:

આમાંના ઘણાં તત્ત્વો અભિનવગુપ્તપાદની વિચારસરણીમાં આવી જશે. પણ ભટ્ટનાયકની વિશેષતા લોગને કૃતિ, વિસ્તાર અને વિકાસરૂપે કલ્પવામાં લાગે છે. ધનંજય સ્વાદના ચાર પ્રકાર આપે છે—વિકાસ, વિસ્તાર, ક્ષોભ અને વિશ્લેષ. વિકાસ શૃંગાર તથા હાસ્યમાં, વિસ્તાર વીર તથા અદ્ભુતમાં, ક્ષોભ બીભત્સ તથા ભયાનકમાં અને વિશ્લેષ રૌદ્ર તથા કરુણમાં.

સ્વાદ. કાવ્યાર્થસંભેદાદાત્માનન્દસમુદ્ભવઃ ।

વિકાસવિસ્તારક્ષોભવિશ્લેષેઃ સ ચતુર્વિધઃ ॥ ૪૨ ॥

ગૃહ્ણારવીરવીરમત્સરીદ્રેષુ મનસઃ ક્રમાત્ ।

હાસ્યાદ્રુતમપોત્કરંકરુણાનાં ત એવ દિ ॥ ૪૪ ॥

અતસ્તજ્જન્યતા તેવામત એવાવધારણમ્ । (પૃ. ૧૬૨)

અવલોકમાં આને ચાર ચિત્તભૂમિઓ કહી છે.....ચતુર્ધા ચિત્તભૂમયો મવાન્તિ (પૃ. ૧૬૩).

ચિત્તની આ ચાર કે દ્રુતિ સાથે પાંચ ભૂમિઓની સમજ લોગ કે રસાસ્વાદમાં બહુ મહત્વની લાગે છે. શૃંગારાદિ આઠ રસો કાવ્ય, નાટ્ય, ચિત્ર આદિ representative અનુદર્શનાત્મક કલાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે, પણ સ્થાપત્ય, ભાષા વિનાયુ સ્વરગાન કે વાદન, તાલલયાત્મક નૃત્ય તથા કુદરતનાં સૌન્દર્યો અને ભવ્યતાઓ જે અનુભવો ઉપજાવે છે તેમાં ચિત્તની આ ભૂમિઓ-દ્રુતિ, વિકાસ, વિસ્તર, હોલ અને વિશેષ જ અનુરૂપ લાગે છે. ભટ્ટનાયક કે ધનંજય આદિના મનમાં આ અનુરૂપતા હશે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ, પણ તેમણે આઠ રસો પાછળની આ જે ભૂમિકાઓ શોધી કાઢી છે તે રસાનુભવનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણાત્મક ચિંતન સૂચવે છે એ મને નિર્વિવાદ લાગે છે. આ ચિત્તભૂમિઓના પ્રકાર અને રસોના પ્રકારથી સમગ્ર કલાના વિવિધ આવિષ્કારોનું, સૌન્દર્યના વિવિધ પાસાઓનું, આકલન થઈ શકે એમ લાગે છે. અસ્તુ.

અભિનવશુપ્તપાદાચાર્ય :

ભટ્ટનાયક સામે અભિનવશુપ્તપાદનો ખુબ વાંધો 'લોગ' નામનો નવો પ્રદાર્થ કલ્પવા અંગે છે. " પ્રતીતિથી અલગ એવો લોગ સંસારમાં શું છે તે અમે જાણતા નથી. રસના છે એમ જો કહો તો તે પણ પ્રતિપત્તિ જ છે. એ પ્રતિપત્તિ (કે પ્રતીતિ) ખીજાં કારણોથી થાય છે માટે ક્ષત નામાન્તર સ્વીકારવું હોય તો સ્વીકારો, -દર્શન, અનુભૂતિ, શ્રુતિ, ઉપમિતિ, પ્રતિભાન આદિ નામાન્તરોની જેમ. ખીજો વાંધો એ છે કે રસનું નિષ્પાદન કે અભિવ્યંજન એ બંને ન સ્વીકારો તો કાં તો રસ પદાર્થ નિલ્ય રહેશે (કારણકે જે છે અને જેની ઉત્પત્તિ થતી નથી તે નિલ્ય જ હોય) કે અસત્ રહેશે (કારણકે જે હોય તેનું અભિવ્યંજન થાય, ન હોય તેની અભિવ્યક્તિ જ ન થાય.) ત્રીજો કોઈ ગતિ આમાં નથી. વળી જે વસ્તુ અપ્રતીત છે તે વ્યવહારને યોગ્ય નથી. "

પ્રતીત્યાદિવ્યતિરિક્તસ્ય સંસારે કો મોગ इति न विद्मः । रसनेति चेद् । सापि प्रतिपत्तिरेव । केवलमुपायवैलक्षण्यज्ञानामन्तरं प्रतिपद्यतां, दर्शनानुमितिश्रुत्युपागमितिप्रति-
भानादिनाમાन्तरवत् । निष्पादनाभिવ્યक्तिद्वयानभ्यુપगमे च नित्यो वा असत् वा रस इति न तृतीया गतिरस्याम् । न चाप्रतीतं वस्तुस्ति व्यवहारे योग्यम् ।

(ના. શા. વો. ૧. પૃ. ૨૭૭)

—અર્થાત્ કે અભિનવશુષ્તપાદાચાર્ય રસના અનુભવને એક પ્રકારની પ્રતીતિ જ ગણે છે, અને તેથી પ્રતીતિમા ન સમાય એવા કોઈ ભોગ પ્રકારને સ્વીકારવા માગતા નથી

અભિનવશુષ્તપાદાચાર્યનો દાવો એવો છે કે રસનું પરિશુદ્ધ તત્ત્વ મુનિએ—ભરતે—કહ્યું છે તે જ છે “કાઈ અપૂર્વ નથી જેમકે કહે છે કાવ્યાર્થોને ભાવે તે ભાવ”

તર્હ્યુચ્યતા પરિશુદ્ધતત્ત્વમ્ । ઉક્તમેવ મુનિના ન ત્વપૂર્વે મિશ્રિત્ । તથાઘાહ—
“કાવ્યાર્થાન્ ભાવયતિ” इति । (એજન પૃ ૩૪૨)

—આ અવતરણ સાતમા અધ્યાયના આરંભનું છે, જેમા ભાવની વ્યાખ્યા ભરત આપે છે એનો ધાતુ તો ‘મૂ’ છે, પણ ‘મયતિ’ इति માના કે ભાવયતિ इति માના ।’ એ શકાના જવાબમા ભરત બીજો મત સ્વીકારે છે અને મૂ ધાતુનો કરણમા અર્થ લઈ બીજા મતનું સમર્થન કરે છે, અર્થાત્ કાવ્યાર્થોને કરે તે ભાવ અભિનવશુષ્તપાદ આની ટીકામા કહે છે કે ‘કાવ્યસ્પાર્થો રસા’ એવ કાવ્યાર્થાન્ રસાન્ માયતિ કુર્યત । (એજન પૃ ૩૪૩) ભાવો ‘રસ રૂપ કાવ્યાર્થોને કરે છે’ એનો અર્થ પોતે આમ કરે છે ‘સ્થાયી વ્યભિચારીના સમુદાયથી આસ્વાદ્ય અલૌકિક અર્થ સિદ્ધ થાય છે પહેલાં સ્થાયી આદિને જાણે છે, પછી સર્વ સાધારણતાથી આસ્વાદિ છે તેથી પૂર્વ જ્ઞાનનો વિષય થયેલો હોઈ ઉત્તર ભૂમિકાના ભાગ રૂપ આસ્વાદનો એ ભાવક, નિષ્પાદક કહેવાય છે”

એવ કાવ્યાર્થાન્ રસાન્ માયતિ કુર્યતે । સ્થાયિવ્યભિચારિકલાપેનેન દ્વાસ્નાઘાડ લૌકિકાર્થો નિર્વર્તતે । પૂર્વે હિ સ્થાય્યાદિકમગચ્છન્તિ તત્ સર્વસાધારણતયાડસ્વાદયતિ । તેન પૂર્વવિગમગાચરીભૂત સન્નુત્તરભૂમિમાભાગિન આસ્નાઘસ્ય ભાવનો નિષ્પાદક ઉચ્યતે ॥ (એજન પૃ ૩૪૩)

૧. રસ એ કાવ્યાર્થ

અભિનવશુષ્તનો આ અર્થ મૂળ ભરત પ્રમાણે કેટલો છે તે કહી શકાતું નથી, પણ એમને એ મત અભિપ્રેત છે, એટલે એમના મતનું નિરૂપણ ‘કાવ્યાર્થ રસ છે’ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીને જ કરવું જોઈએ કાવ્ય તો શબ્દાર્થો ॥ એટલે સૌ પ્રથમ કાવ્યના શબ્દાર્થ રસને કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તે પહેલો પ્રશ્ન થાય આનન્દવર્ધનાચાર્યે ધ્વન્યાલોકમા વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યગ્યાર્થનો વિવેક કરી રસ એ એક પ્રકારનો વ્યગ્યાર્થ છે એમ કહ્યું છે—એક દષ્ટિએ કાવ્યમા રસ એ જ મુખ્ય વ્યગ્ય છે—એમ ધ્વનિકાર જતાવે છે ૧૦

અભિનવશુષ્પાદના મતે સૌ પ્રથમ એ ‘કાવ્યાત્મકાદપિ શબ્દાદધિનારિણો-
ઽધિકાઽસ્તિ પ્રતિપત્તિઃ એ કાવ્યાત્મક શબ્દથી પણ અધિકારીને અધિક પ્રતિપત્તિ
થાય છે.’ અધિક એટલે શબ્દના વાચ્યાર્થ કરતાં અધિક. પણ તે દરેકને નહિ,
અધિકારીને. વાચ્યાર્થ કરતાં અધિક પ્રતિપત્તિ કરવાની શબ્દની શક્તિ એકલા
કાવ્યના શબ્દની જ છે એવું હોત તો એ મત શંકાસ્પદ જ રહેત. પણ શ્રુતિના
વાક્યોમાં મીમાંસાકે. આવી અધિક પ્રતિપત્તિ જુઓ છે : જેમ કે “રાત્રિમાસત”
‘રાત્ર એકા’ એવા વિધાન ઉપરથી કાલના તત્ત્વને ઢાંકી દઈ રાતના બેસવું
એવો અર્થ લઈ અધિકારી ‘આસે’ હું બેસું એવી પ્રતિપત્તિ કરે છે. આ
અધિક પ્રતિપત્તિ પ્રથમ પ્રતિપત્તિની અપેક્ષાએ ‘સંક્રમણાદિ સ્વભાવો’
છે અને એને તે તે દર્શનો પ્રમાણે પ્રતિભા, ભાવના, વિધિ, ઉદ્યોગ આદિ
ભાષાથી વ્યવહારાય છે; પણ આ દરેકને થતું નથી. પોતે આ બાબતને
અર્થા હોય અને એ અંગે તીવ્ર પ્રેરણિતા હોય તો જ તેને અધિક પ્રતિપત્તિ
થાય. કાવ્યાર્થનો પણ અધિક અર્થ અર્થોને અને તીવ્ર પ્રેરણિતાવાળાને જ થાય.
આમ પહેલો પરિષ્કાર અભિનવશુષ્પાદ એ કરે છે કે કાવ્યાત્મક શબ્દથી
પહેલાં વાચ્યાર્થ કરતાં અધિક પ્રતિપત્તિ અધિકારીને થાય છે.

આ કાવ્યના વિષયમાં અધિકારી કેણુ? અધિકારી ચાર વિમલપ્રતિભાનશાલિ-
હૃદયઃ । (ના. શા. વો. ૧ પૃ. ૨૭૬) “આમાં અધિકારી તે કે જેનું હૃદય વિમલ-
પ્રતિભાનથી યુક્ત હોય.” વિમલ પ્રતિભાન એટલે કાવ્યાર્થમાં રહેલા રસનું
પ્રતિગિમ્બ ગ્રહી શકે એવી સ્વચ્છ દર્પણ જેવી પ્રતિભા.

૨. રસપ્રતીતિનાં વિધનો :

આવા વિમલ પ્રતિભાન હૃદયવાળાને ‘પ્રીયામજ્ઞાભિરામન્’ જેવા શ્લોકને
સંબળતાં કે વાંચતાં શું થાય? એના અનુભવનું વર્ણન કરી અભિનવશુષ્પાદ
રસનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે રસનું ખડું સ્વરૂપ એ જે રીતે અનુભવાય છે તેમાં છે, એ
કઈ જાતનું વેદન છે તે જાણવાથી રસ પદાર્થ સમજાય છે. અભિનવશુષ્પાદ
કહે છે : રસનામગીતવિગ્નપ્રતીતિપ્રાણો ભાવ एर रसः । (એજન પૃ. ૨૮૦) “રસના-
રૂપ વિધ્નરહિત પ્રતીતિથી આદ્ય થતો ભાવ એ જ રસ.” આમાં વિધ્નરહિત પ્રતીતિ
એ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે.

પ્રતીતિનાં વિધનો કયાં જે દૂર થતાં ભાવગ્રહણ રસ થાય છે? અભિનવ-
શુષ્પાદ આવાં અનેક વિધનો ગણાવે છે, પણ સંખ્યા આપી નથી. કદાચિત્
સંખ્યાવાચક શબ્દ છુટી ગયો હોય. હેમચંદ્ર પોતાના વિવેકના અવતરણમાં
વિદ્યાધાસ્યાં સપ્ત એમ કહી વિધનોની સંખ્યા નિયત કરે છે :

વિદ્યાશાસ્ત્રો [૧] પ્રતિપત્તાવયોગ્યતા સંભાવનાચિરહો નામ, [૨] સ્વગતત્વ-
પરગતત્વનિયમેન દેશકાલાચાવેશો, [૩] નિજમુખાદિવિવર્શામાવઃ, [૪] પ્રતોત્તુપાય-
વૈકલ્યં, [૫] સ્ફુટત્વામાત્રો, [૬] અપ્રધાનતા, [૭] સંશયયોગશ્ચ ।

આમાંથી એક, ચાર, પાંચ, છ અને સાત કાવ્ય કે કલાની કૃતિમાં થયેલા
દોષોને લઈને છે, અને બે અને ત્રણ ભાવકની 'પ્રતિભાન'ની દોષમહીનતાને
લઈને છે એમ કહી શકાય.

કલાકારથી થતાં વિધ્નો :

પહેલામાં વિધ્ન કાવ્ય-નાટ્ય (કે અતિદેશથી ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય અને
સ્થાપત્ય)ની કૃતિઓનું જ્ઞાન થતાં તે કાવ્યાદિક જ્ઞાનમાં બેસે જ નહિ એવી
અસંભવિતતા તેમાં ભાસે. મગ્મટાચાર્ય જેને કાવ્યનો અસંભવ દોષ કહે છે તે
આ છે.

આ દોષ કવિની આવડતની ખામીને લઈને જિલ્લો થયો હોય તો જ દોષ
કહેવાય. ભાવકના અજ્ઞાનને લઈને તે થયો હોય કે અણુસમજણ, ગેરસમજણ કે
માન્યતાભેદને લઈને થયો હોય તો તે દોષ કહેવાય નહિ, એટલું આમાં
જોરેરવું જોઈએ. અભિનવશુષ્પાદ એ સ્પષ્ટીકરણ કરતા નથી, કારણ કે તેમણે તો
નિર્મલ પ્રતિભાનયુક્ત ભાવક કહી લીધેલો છે. પણ આધુનિક વિવેચનમાં
આ મહત્વનો પક્ષ છે. લોકોમાં અડઢ અથવા અન્યથા ડઢ મતો રજૂ
કરવાનો કવિ કે નાટ્યકારનો અધિકાર છીનવી લેવાય નહિ; પણ કાવ્યો,
નાટકો અને બીજી કલાઓમાં વસ્તુવિકાસની અસંભવિતતા, કે કાર્ય-
કારણની દૃષ્ટિએ અસંગતતા, કે પાત્રસ્વભાવના નિરૂપણમાં આવતા દોષ, કે
વસ્તુ અને પાત્ર પોતપોતાની રીતે આવા દોષોથી યુક્ત ન હોય છતાં વસ્તુ અને
પાત્રની સંગતતા ન હોય એનો દોષ, -જે કૃતિઓમાં આવ્યાં હોય તો તે કૃતિઓ
પ્રતિપત્તિને અયોગ્ય બની જાય છે. ઉપરાંત કવિમાં નિરીક્ષણના અભાવે કે અધૂરા-
પણાએ, કે ઉંધાપણાએ ઉપજાવેલા દોષો, અથવા વિચારના એવા દોષો, ઇતિહાસ
જેવા વિષયોમાં કે ખરદેશો જેવા વિષયોમાં માહિતીના અભાવ દોષો કાવ્યમાં
અસંભવિતતા દાખલ કરી દે તો તે પ્રતિપત્તિને યોગ્ય ન રહે. ખરી રીતે આમાં
શું સંભવિત કે અસંભવિત એ હંમેશાં સાપેક્ષ રહેવાનું, પણ કવિ કે બીજો
કલાકાર જે કાંઈ રજૂ કરે તે પ્રતિપત્તિને યોગ્ય થવું જોઈએ, એમાં બેસવું
જોઈએ; અર્થાત્ કવિ જે વિષયસામગ્રી રજૂ કરે તે એવી હોય કે તે સંભવિત
લાગે અને પ્રતિપત્તિમાં બેસી જાય.

એરિસ્ટોટલ કાવ્ય વિષેની પોતાની નોંધો-જે તેનું Poetics કહેવાય છે

તેમાં આ બાબત ખીજ સંદર્ભમાં નોંધે છે. The poets' function is to describe, not the thing that has happened but a kind of thing that might happen i.e. what is possible as being probable or necessary. (p. 43) એટલે કવિ જે કંઈ રજૂ કરે તે probable કે necessary લાગવું જોઈએ. આ પરિણામ લાવી શકે તો કવિને જોઈએ તેટલી છૂટ હોય છે. મગ્મટાચાર્યમાંથી સૂચન લઈ કહીએ તો એને 'નિયતિકૃત નિયમો' નું બંધન નથી. છતાં આ દોષમાં પ્રતિપત્તિની અયોગ્યતા ઉપર અભિનવશુષ્પાદ બાર મૂકે છે તે ખરાબર છે. આ અયોગ્યતા હોય તો વિષયમાં ચિત્ત પ્રવેશ જ કરી શકતું નથી. “ તથા हि संवेद्यमसंभाव्यमानः संवेद्ये संविदं विनिवेशयितुमेव (यो) न शक्नोति का तत्र विश्रान्तिरिति प्रयमो विघ्नः । ” આ પહેલું વિધ્ન છે એમાં શંકા નથી, કારણ કે પ્રતિપત્તિમાં જ વસ્તુ ન જોસે તો કામ આગળ ચાલે નહિ. પણ અભિનવશુષ્પાદ જે એમ કહે છે કે તે દૂર થતાં ‘હૃદયસંવાદો લોકસામાન્યવસ્તુવિषयः—લોકને સામાન્ય એવું વસ્તુ જ હૃદય-સંવાદનો વિષય બને’ એ વધારે પડતું છે એમ વિવેચનની દૃષ્ટિએ કહેવું જોઈએ. જે હોય તે ખરું. પણ કોઈપણ કલાકૃતિ પ્રતિપત્તિમાં—જ્ઞાનમાં—મનમાં પ્રવેશ કયો પછી જ આગળ પોતાનું કામ કરી શકે અને કલાકાર અહીં આ જ સ્થાપિત થાય તો પછી એની કૃતિમાં ચિત્ત ‘વિશ્રાન્તિ’ જ કયાંથી પામે ? કા તत्र विश्रान्तिः । એટલી વાત ખરી.

ઘોષો અને પાંચમો દોષ સાથે આવે. કાવ્યમાં કે નાટ્યમાં ખરાબર સમજ પડે એવી રીતે પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલું હોવું જોઈએ. શબ્દપ્રયોગોનાં દોષ, છંદોનાં દોષ, વિચારોની અસ્ફુટતા, સંક્ષેપમાં-પ્રત્યક્ષતા થાય એવા પ્રતીતિના ઉપાયો કૃતિમાં ન હોય તો કૃતિ પોતાની અસર ન કરી શકે. પ્રતીત્યુપાયાનામયે કયં પ્રતીતિઃ । અસ્ફુટપ્રતીતિઃ કારિશબ્દલિङ्गसम्भवेऽपि न प्रतीतिर्विश्राम्यति । સ્ફુટપ્રતીતિરૂપપ્રત્યક્ષોચિત-પ્રત્યયસાક્ષીભાવે (એજન પૃ. ૨૮૧) અહીં વાત્સ્યાયનના ન્યાયભાષ્યમાંથી અભિ-નવશુષ્પાદ એક વચન ટાંકે છે : ‘सर्गं चयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा’ બધી પ્રમિતિનું બધા જ્ઞાનનું લક્ષ્ય પ્રત્યક્ષ થવાનું છે. ‘આવા સાક્ષાત્કાર પછી સંકેતો આગળો અને અનુમાનો (વિરુદ્ધ હોય) છતાં સાક્ષાત્કાર અનન્યથા રહે છે, અન્યથા થતો નથી, સ્વસંવેદનના કારણે : स्वसाक्षात्कृते आगमानुमानशतैरप्यनन्यथाभावस्य स्वसंवेदनात् । કાવ્ય-નાટ્ય અને અન્ય કલાઓમાં આવો સાક્ષાત્કાર હંમેશાં અપેક્ષિત છે, આવશ્યક છે; અને તેથી પ્રતીતિમાં એવી પ્રત્યક્ષતા આવવાના ઉપાયોનો કૃતિઓમાં અભાવ એ પણ મોટો દોષ છે, અને તેથી રહેતી અસ્ફુટતા મોટું વિધ્ન છે.

છઠ્ઠો દોષ અપ્રધાનતાનો છે. દરેક કલાકૃતિમાં જે મુખ્ય તરીકે અપેક્ષિત છે તે અમુખ્ય ન થઈ જાય અને અમુખ્ય મુખ્ય ન થઈ જાય એ હંમેશાં કાળજી

માગી લે છે. ચિત્રમાં પણ જે મુખ્ય અપેક્ષિત હોય કે સ્થાપત્યમાં, તે તે પ્રમાણે રજૂ ન થાય તો મોટી હાનિ થાય છે. ગાયનમાં કે વાદનમાં જે વાદી સ્વર હોય તેને મુખ્યતા ન મળે તો રાગનું સ્વરૂપ સચવાતું નથી. તાલમાં મમ ઉપર આવતા ધરાધર ન આવડે તો તે વિલક્ષણ લાગે. કાવ્યમાં, નાટકમાં, નવલકથામાં આ પ્રધાન-ગૌણનો ભેદ સાચવવો જેટલો આવશ્યક છે તેટલો જ મુશ્કેલ છે. અપ્રધાનતાના દોષથી કલાકૃતિનું મમતોલપણું જતું રહે છે

પણ અપ્રધાનતા મોટો દોષ રમની બાબતમાં બને છે.

આ પ્રધાનતા અને અપ્રધાનતા સમન્તવથા માટે જ અભિનવશુભપાદ સ્થાયી ભાવો અને વ્યભિચારી ભાવોનું તારતમ્ય મમન્તવે છે. કલાકૃતિઓમાં સ્થાયી ભાવ મુખ્ય રહે તો રસાસ્વાદની વિશદતા રહે.^{૧૨}

સાતમે સ શયનો દોષ સૂક્ષ્મ છે. અમુક એક સ્થાયી ભાવના અમુક નિયત જ કારણો અને કાર્યો હોય છે એવો નિયમ નથી. જેમ કે આખમા પાણી આવે તે યોકનાં અશ્તુ પણ હોય અને આનન્દના પણ હોય અથવા બન્નેમાંથી એકે ન હોય અને આખ દુઃખવા આવી હોય તે કારણથી પાણી પડતું હોય. તો આખના પાણી ઉપરથી કયા ભાવનું અનુમાન કરવું એ મ શય. એ જ રીતે વાદ્ય જોઈને સામાન્ય માણસને ભય થાય, વીર પુરુષને ક્રોધ થાય અને શિકારીને ઉત્સાહ આવે. તો વ્યાગ્રદર્શનથી કયો ભાવ ઉત્પન્ન થયેલો સમજવો એ સ શય રસની પરિભાષામાં પહેલો દાખલો અનુભાવનો અને બીજો વિભાવનો આ રીતે એકનો એક વ્યભિચારી ભાવ અનેક સ્થાયી ભાવોનો સહચારી થઈ શકે છે, જેમ કે શ્રમ, ચિન્તા આદિ વ્યભિચારી ભાવો ઉત્સાહ, ભય આદિ અનેક સ્થાયી ભાવના સહચારી થઈ શકે છે, શૂંગાર રસમાં ઉત્તમાથી ૩૧ વ્યભિચારી ભાવો આવી શકે છે, જોટલે કયો વ્યભિચારી ભાવ કયા સ્થાયી ભાવનો સહચારી છે એ સ શય.

તત્રાતુભાગનાં ત્રિમાગનાં વ્યભિચારિણાં ચ પૃથક્ સ્થાપિતિ નિયમો નાસ્તિ ।
 વાગ્ધારાનન્દાશ્ચિરોગજાદિચ્છદર્શનાત્ । વ્યાગ્રાદેશ્ચ ક્રોધમયાદિહેતુનાત્ । શ્રમચિન્તા-
 દેરુસાહમયાગ્નેઃસહચરત્પાત્રલોકનાત્ । (ના. શા. વો. ૫ ૧. ૨૮૪)

તેથી ત્રણેની મેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે સ્થાયીભાવ વિષે મ શય ન રહે. આ મેળવણીને સામગ્રી કહે છે, અને સામગ્રી તું ન વ્યભિચારિણી સામગ્રી તો એકને જ વક્ષાદાર રહે છે, અનેકની પાસે જતી નથી આ સામગ્રી યોગ્ય રીતે કરતા ન આવડે તો સ શય રહી ભય અને ભારે રસક્ષતિ થાય

આ દોષ સૂક્ષ્મ છે, જોટલે કવિઓ અને કલાકારો કલાદષ્ટિની ઝીણવટના અભાવે રસાનુભવમા ભારે વિધન ઊભું કરતા દેખાય છે

ભાવકથી થતા વિધ્નો :

આગ આ પાંચ દોષો કાવ્યકૃતિ અને નાટ્યકૃતિ (અને અતિદેશથી બીજી કલાકૃતિઓ)ના હોઈ એમના તરફથી સંવેદનમાં વિધ્નરૂપે આવે છે. પણ બીજી અને ત્રીજી વિધ્ન ભાવકના દોષથી આવે—(કલાકાર પ્રચારક હોય તો તેનાથી આવે) છે. હકિકતમાં આ ભાવકના વિધ્નોનો અભાવ જ રસાનુભવને એની વિશિષ્ટતા આપે છે, લૌકિક અનુભવોથી.

કાવ્યની કે નાટકની ઘટનાઓ ભાવકથી સ્વગત—પોતાને સ્પર્શતી-માનવાની ભૂલ થાય તો એ એના પોતાના સુખદુઃખનું નિમિત્ત બને. અર્થાત્ એને પોતાને જેમ વ્યવહારમાં બને તેમ સુખદુઃખ થાય અને આમ થતાં સુખને સાચવવાની વ્યગ્રતામાં અને દુઃખને દૂર કરવાની ઇચ્છા વગેરે ભાવો એના મનમાં જાગે અને કાવ્ય સંવેદનને આડે તે બધાં આવી પરમ વિધ્ન બનું કરે. એ બધી ઘટનાઓ પરગત-પરસ્પર્શી-છે એમ માનવાની ભૂલ થઈ જાય તો એ પરનાં સુખદુઃખ છે એમ થતાં ભાવકના મનમાં એ પરપરત્વે પણ વ્યવહારમાં થતાં ભાવોનું સંવેદન થવા માંડે; અર્થાત્ મિત્રને સુખી જોઈ સુખ, શત્રુને સુખી જોઈ દુઃખ ઇત્યાદિ ભાવો જાગે. આ પ્રમાણે સ્વગત-પરગત માની ન ભેવાય એટલા માટે કલાસંધિનું અનેાનું રૂપ થાય છે. નાટ્યમાં વેશભૂષા, સંગીત, નૃત્ય આદિ આ લૌકિકતા ભૂલાવવા માટે છે.

સ્વૈકગતાનાં ચ સુખદુઃખસંવિદામાસ્વાદે યથાસંભવં તદપગમર્મીરુતયા વા તત્પરિ-
રક્ષાન્યપ્રતયા વા તત્સદ્દશાંજિજીવયા વા તજ્જિહાસયા વા તત્પ્રચિદ્ધયાપાવિવયા વા તદ્ગો-
પનેચ્છયા વા પ્રકારાન્તરેણ વા સંવેદનાન્તરસમુદ્રમ એવ પરમો વિગ્નઃ, પરગતઃવનિયમમાજામપિ
સુખદુઃખાનાં સંવેદને નિયમેન સ્વામનિ સુખદુઃખમોહમાધ્યસ્થ્યાદિસંવિદન્તરોદ્ગમનસંભાવના-
દવશંભાષો વિગ્નઃ । તદપાકરણે ‘કાર્યો નાતિપ્રસન્નોઽજ’ (ના. શા. પો. ૧. પૃ. ૨૪૬)
ઇત્યાદિના (પૂર્વરક્ષાવિધિ પ્રતીતિ) પૂર્વરક્ષાનિગૂહનેન.... । ઇત્યાદિ. (પૃ. ૨૮૦-૨૮૧^{૧૩})

આ જ રીતે નિજસુખાદિની વિવશતા પણ મોટું વિધ્ન છે, કારણ કે ભાવક જો કાવ્ય વાંચતાં કે નાટક જોતાં પોતાના સુખદુઃખથી વિવશ થઈ જાય તો એનું મન એમાં વ્યગ્ર થઈ જાય અને કાવ્ય કે નાટ્યના વેદનમાં સ્થિર થઈ શકે નહિ.

દુકામાં આ બન્ને દોષો કાવ્યાનુભવોને (અને અતિદેશથી બીજી કલાઓના અનુભવોને) ‘સાધારણ’ બનતાં અટકાવે છે. અર્થાત્ આ જો સાધારણીકરણનાં વિધ્નો છે.

ભટ્ટનાયક અને અભિનવગુપ્તપાદની રસની ચર્ચામાં સાધારણીકરણ એ આવશ્યક પ્રાયશ્ચિક ભૂમિકા છે. ભાવક જો પોતાની જાતને ભૂલી ન શકે તો

ખીનને પણ ભૂલી ન શકે અને એ રીતે વ્યવહારના મુખદુઃખના દ્વન્દ્વથી મુક્ત થઈ ન શકે; અને ત્યાં મુખી સાધારણીકરણ થઈ ન શકે; અથવા ઉલટપક્ષે એમ કહીએ કે સાધારણીકરણ ન થાય, તો ભાવક અંગત મુખદુઃખમાં અને તેથી ફલિત થતી ક્રિયાઓની વ્યગ્રતામાં જ રહે, અને રસસ્વાદનો આનંદનો અધિકારી ન બને. રસસ્વાદનો આનંદ આ મુખદુઃખની સંવિત્તિથી ભિન્ન પ્રકારની સંવિત્તિ છે એ રસની આ ફિસ્યુરીનું પ્રતિપાદન છે.

વિભાવાદિ વિદ્યાપ્રસારકો :

કાવ્ય, નાટ્ય કે ખીલ કોઈ કલા, રસસૂત્રની પરિભાષામાં, વિભાવાદિરૂપ છે. વિભાવાદિનું કામ, અભિનવશુષ્પાદ કહે છે, આ વિધોને દૂર કરવાનું છે: તત્ર વિગ્નાપસારકાઃ વિભાવપ્રમૂતયઃ । (પૃ. ૨૮૦), અર્થાત્ કાવ્ય કે નાટ્ય (કે કલાકૃતિ) પ્રતિપત્તિ કે પ્રતીતિના વિધો દૂર કરે છે અને એના સૌન્દર્યબલથી સાધારણીકરણ કરે છે અને એ રીતે આ સાતે (અથવા ખીલ જે કોઈ લક્ષમાં આવે તે બધાં) વિધોને દૂર કરી સંવિત્તિને નિર્વિધન કરે છે. આવી ‘નિર્વિધના સંવિત્’ એ જ રસ છે અને એથી નિર્વિધનસંવિત્તિ થતાં રસનો અનુભવ એ આનંદ છે. આ રસનો, સૌન્દર્યનો, કલાનો આનંદ છે.

વ્યાવહારિક અનુભવમાં મુખદુઃખની વાસનાથી, અથવા મનોવિજ્ઞાની શૈલીએ કહીએ તો—Propensities વૃત્તિઓના સંતોષ માટે માણસનાં જ્ઞાન, લાગણી અને ક્રિયા—Cognition અને Conation પ્રવર્તતાં હોય છે. એમાં બધું અહંદેવની સેવા માટે હોય છે. કાવ્યાદિ કલાઓના અનુભવમાં—દુઃકામાં સૌન્દર્યના અનુભવમાં એ અહંદેવનું સાંકડાપણું વિસ્મૃત થાય છે, અને તેથી જ તેમાં આનંદનો અનુભવ થાય છે. કાવ્યાદિ કલાઓની સાધારણ્ય ભિન્ન કરવાની અને ભાવનાની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઉપર આ અવલંબે છે. ઉ. ત. કાલિદાસના શાકુન્તલના પહેલા અંકમાં દુષ્યન્ત શ્રીકારી પોતાના રથની આગળ દોડતા લયલીત મૃગનું વર્ણન કરે છે. આ વર્ણન એટલું દૂબલું છે કે તીરથી મરવાના ભયથી દોડતો મૃગ ચિત્તમાં મુદ્રિત થઈ જાય છે. આ પ્રસંગે મનમાં શું થાય છે? ‘કાવ્યનો વાક્યાર્થ સમજાય પછી માનસસાક્ષાત્કાર થાય છે. આ માનસસાક્ષાત્કારમાં એ પ્રલોકરૂપી વાક્યમાં આવેલા વર્તમાનકાલાદિ વિભાગ છૂટી જાય છે. એ માનસ સાક્ષાત્કારમાં જે મૃગબાળ દેખાય છે તે કોઈ એક વ્યવહારનો મૃગવિશેષ ન હોવાથી, ‘તે ભીત છે’ એવા ત્રાસકની વ્યાવહારિક પારમાર્થિકતા કે વાસ્તવિકતા નથી, અને તેથી કોઈ એક મૃગ—વિશેષ લયલીત છે એવું ન રહેતાં દેશકાલના વળગણુ વિનાનો પરમ લય જ એ પ્રતીતિમાં દેખાય છે. તેથી જ ‘હું લયલીત છું’, આ લયલીત છે, શત્રુ લયલીત છે અથવા મિત્ર કે મધ્યસ્થ’ ઇત્યાદિ જ્ઞાનોથી નિયમથી જે મુખદુઃખ આદિ થાય

અને તેથી એ લેવા કે મૂકવાની યુદ્ધિ થાય એવા અનેક વિદ્યાથી ભરેલા અનુભવથી વિલક્ષણ એવો, નિર્વિધ્ન પ્રતીતિથી પકડાતો, સાક્ષાત્ હોય એવો, હૃદયમાં આરૂઢ થઈ જતો, ચક્ષુમાં ફરતો હોય એવો ભયાનક રસ આસ્વાદ્ય છે. તેવા ભયમાં આત્મા અત્યન્ત દબાઈ જતો નથી, અને વિશેષપણે ઉલ્લિખિત પણ્થતો નથી. આમ બીજાને પણ થાય છે. તેથી સાધારણ્ય એક પ્રમાતા-જ્ઞાતા કે ભાવકમાં પરિમિત થતું નથી, પણ વિતત રહે છે, જેમ ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેની વ્યાપ્તિ અથવા ભય અને કમ્પ વચ્ચેની વ્યાપ્તિનું અહણુ વિતત હોય છે તેમ; અર્થાત્ દરેક યોગ્ય માણસ તેનું અહણુ કરી શકે છે, તે કોઈની ખાનગી મિલકત ખનતું નથી.’

‘આમાં નટાદિ સામગ્રી સાક્ષત્કાર આપવાની ક્રિયામાં પરિપોષક છે. આ સામગ્રીમાં વાસ્તવિક અને કાવ્યમાં આવેલાં એવા દેશકાલ અને પ્રમાતા આદિ જે નિયમનના હેતુ-ભાવોને દેશ કાલ અને પ્રમાતામાં નિયત કે મર્યાદિત કરવાના હેતુ-બને છે તે અન્યોન્યનો પ્રતિબંધ કરતા હોવાથી તે દેશ, કાલ, પ્રમાતા આદિ તદ્દન સરી જતાં સાધારણીભાવ ધણો જ પુષ્ટ થાય છે. આથી જ, આ સાધારણી-ભાવને લીધે જ, સર્વ સામાજિક-પ્રેક્ષકોની પ્રતિપત્તિ એકધન થતી હોવાથી તે રસના પરિપોષનું મોટું કારણ બને છે; કારણ કે અનાદિ એવી વાસનાઓથી ચિન્નિત થયેલા ચિત્તવાળા સર્વ પ્રેક્ષકોમાં વાસનાનો સંવાદ હોય છે. અને તે પ્રતીતિ અવિધ્ના સંવિત છે, અમરકાર છે; અને કમ્પ થયો, પુલકિત થવું વગેરે આનાં જ વિકાર છે.’

તસ્ય (અધિકારિણઃ) ચ “પ્રીલામજ્ઞાભિરામમ્ ।”.... इत्यादियाक्येभ्यो वाक्यार्थ, प्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिकाऽपहसिततत्तद्वाक्योपात्तकालादिविभागा तावत्प्रतीतिरुपजायते । तस्यां च यो मृगपोतकादिर्भाति तस्य विशेषरूपरसाभावाद्भूत इति श्रासकस्यापारमार्थिकत्वाद्भयमेव परं देशकालावनालिङ्गितम् । तत एव ‘भीतोऽहं भीतोऽयं शत्रुर्मयस्यो मध्यस्थो वा’ इत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादिमुप्यन्तरोदयनियमव्रतया विघ्नगृह्येभ्यो विलक्षणं निर्भिन्नप्रतीतिप्राद्य साक्षादिव हृदये निविशमानं चुक्षुषोरिव विपरिवर्तमान भयानको रसः । तथाविधे हि भये नात्माऽप्यन्ततिरस्कृतो न विशेषत उल्लिखितः ।

एवं परोऽपि । तत एव न परिमितमेव साधारण्यम् । अपि ॥ पित्तम् । व्याप्ति-मह इव धूमाग्नयोः । भयरूपयोरेव वा । तदत्र साक्षात्कारायमाणत्वे परिपोषिका नटादि-सामग्री । यस्यां वस्तुसत्तां काव्यार्थितार्तां च देशकालप्रमायादना नियमहेतुनामन्योन्य-प्रतिबन्धचलादत्यन्तमपसरणे ॥ एव साधारणाभावः सुतरां पुष्यति । अत एव सर्वसामा-जिकानामेकधनतयैव प्रतिपत्तेः (पिः) सुतरां रसपरिपोषाय । सर्वपामनादिवासनाचित्री-वृतचेतसां वासनासंवादात् । सा चाभिध्ना सन्निव । चमत्कारस्तज्जोऽपि कम्पपुलको-ल्लुकसनादिविकारः । (ना. शा. वे. १. ५. २७६)

નિર્વિઘ્ના સંવિત્ :

આ નિર્વિઘ્ના સંવિત્ને જ લોકમાં ચમત્કાર, નિર્વેશ, રસના, આસ્વાદન, લોગ, સમાપત્તિ, સ્વયં, વિશ્રાન્તિ આદિ નામે આપવામાં આવે છે.

લોકે સ્વલ્પધ્વનિવિનિર્મુક્તા સંવિત્તિરેવ ચમત્કારનિર્વેશરસનાસ્વાદનભોગસમાપત્તિ-
લપવિશ્રાન્ત્યાદિશબ્દૈરભિધીયતે । (પૃ. ૨૮૦)

નિર્વિઘ્ન સંવિત્તિના આ પચાંચે યોગશાસ્ત્ર અને તન્ત્રશાસ્ત્રના છે. પરમતત્ત્વ સાથે એકાકારતા થતાં જે સુખ-આનંદનો, અનુભવ થાય છે તેનાં સૂચક છે. નિર્વેશનો અર્થ ઉપલોગ થાય છે, અને એક પ્રકારની મૂર્છા થાય છે. ૧૪ લોગ સાંખ્ય પરિભાષાનો શબ્દ છે અને તે પુરુષ, પ્રકૃતિનો જંઘાયા વિના, જે આસ્વાદ લે છે તેનો સૂચક છે. સમાપત્તિ અને સ્વયં યોગનાં શબ્દો છે, જેનો અર્થ ચિંતનનાં વિષય સાથે એકાકારતા થઈ જવી અને તેમાં લીન થઈ જવું એવો અનુક્રમે અર્થ થાય છે. વિશ્રાન્તિ કૃતાર્થતાના અર્થમાં છે. આમ આ પંચા શબ્દો Ecstasyના સૂચક છે અને રસાનુભવનું સ્વરૂપ એવું છે એ બતાવે છે.

૩. રસસૂત્રની વ્યાખ્યા :

આ વિચારસરણીને આધારે અભિનવગુપ્તપાદાચાર્ય રસસૂત્રની વ્યાખ્યા કરે છે. લૌકિક કારણાદિ સાથે વિભાવાદિ ચો સંજ્ઞા ધરાવે છે તે આપણે જોઈ ગયા. સૂત્રમાં જે વિભાવાદિનો સંયોગ કહ્યો છે તેમાં સંયોગનો અર્થ અભિનવગુપ્તપાદ 'સમ્યગ્ યોગ' કરે છે, એટલે કે વિભાવાદિ સામાજિકની ધી કહેતાં ભુદ્ધિમાં બરાબર સંજ્ઞા-એટલે કે એકાગ્રતા પામે છે, અને એમ એકાગ્રતા પામી કાવ્યાર્થને અલૌકિક, લૌકવ્યહવારની નહિ, એવી નિર્વિઘ્ન સંવેદનરૂપ ચર્ચણાનો વિષય બનાવે છે. આ ચર્ચણા એટલે ચાવવું અથવા વાગોળવું; જે ક્રિયા જે કાંઈ ખાતા હોઈએ તેમાંથી રસ પામવા માટે આવશ્યક છે. આને જ રસના કહે છે. કાવ્યાર્થ કલાઓના રસ પામવા પણ ચર્ચણા જેવી બૌદ્ધિક ક્રિયાની જરૂર છે એમ કહેવાનું તાર્પર્ય છે. આવી ચર્ચણા-કે રસનાનો વિષય થવું એ જ રસ છે. સ્થાયીભાવનું આમ ચવાવવું એ ક્રિયા જ, એ અનુભૂતિ જ રસ છે. રસની સમજણમાં આ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. રસ એ ક્રિયા છે. એ ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ ચથાર્થ રીતે રસ છે એમ કહેવાય, એટલે કે કોઈ કાવ્ય, કે નાટ્ય કે ચિત્ર કે શીત સાંભળતાં કે જોતા હોઈએ, જોના ભાવોને ચાવતા હોઈએ એ ક્રિયા જ રસ છે. એથી જ અભિનવગુપ્તપાદ રસને ચર્ચમાણતૈરુમાર કહે છે. રસ એ કોઈ પહેલાંથી સિદ્ધ થયેલું કે હુમાતીમાં આવેલું તત્ત્વ નથી, પણ ચર્ચણાના વખતે જ વિદ્યમાન થાય

છે અને સર્વજ્ઞા પછીના વખતમા એ રહેતુ નથી માટે જ સ્થાયી જે વાસના રૂપે
નજી કાળ રહે છે એનાથી એ ભિન્ન છે, રસાનુભવ એ માનસિક વ્યાપાર, પ્રવૃત્તિ,
ક્રિયા છે એ એક પ્રક્રિયા છે, સિદ્ધ વસ્તુ કે તત્ત્વ નથી

તત્ત્વ લોચન્યવહારે કાર્યકારણસહચારાત્મકલિપ્તદર્શને સ્થાવ્યાત્મપરચિત્તવૃત્ત્યનુમાના
મ્યાસપાટવાદધુના તૈરોવાનવગ્રાક્ષર્ગાદિભિર્લૌકિકીં કારણગાદિમુગમતિક્રાન્તૈર્વિમાનના
નુભાવનાસમુપરક્ષવત્યમાત્રપ્રાણૈ, અત એવાલૌકિકવિમાનાદિવ્યપદેશમાર્ગિમ પ્રાચ્યકારણા
દિમ્બસસ્પરાપજાતનહ્યાપનાય વિમાનાદિનામધેયવ્યપદેશ્યૈર્માધ્યાયેડપિ વક્ષ્યમાણ
સ્વરૂપમેદૈર્ગુણપ્રથનતાપર્યાયણ સામાજિકધિયિ સમ્યગ્યોમ સમ્બન્ધમૈકામ્ય વાડસાદિત
વક્ત્રિરલૌકિકનિર્મિત્તસંગેદનાત્મકચર્ચણાગોચરતા નીતોડ્યશ્ચર્ચમાણતૈકસારો ન તુ સિદ્ધ
સ્થમાવ તાત્કાલિજ્ઞ એવ ન તુ ચર્ચણાતિરિક્તજાલાગ્રભ્મી સ્થાયિરિલક્ષણ એવ રસ ।

(ના શા વે ૧, પૃ ૨૮૪)

આ રસાનુભવ એક પ્રતીતિ છે એવો અભિનવશુભપાદાચાર્યનેા સિદ્ધાન્ત છે
રસના ત્રિબાધરૂપૈત્ત । ત્રિતુ વોધાતરેમ્યો લૌકિકેમ્યો વિલક્ષણૈત્ત । ઉપાયાના વિમાનાદીના
લૌકિકૈત્તૈન્લક્ષણાત્ત । (પૃ ૨૮૫) પણ તે એનાખી પ્રતીતિ છે જેતુ નામ સર્વજ્ઞા
છે તે ખીજી પ્રતીતિએથી કેવી રીતે જુદી પડે છે તે પોતે બતાવે છે આ સર્વજ્ઞા
સ્મૃતિ નથી કારણ કે એ થાય છે, એતુ માન અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે, એ પહેલા એ
હયાતીમા હોતી નથી, અને સ્મૃતિ તો પહેલા થઈ ગયેલા જ્ઞાનની હોય એ
રીતે જ આમા લૌકિક પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોના એટલે કે ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રમાણોના
વ્યાપાર નથી આ સર્વજ્ઞા લૌકિક કારણાદિથી જુદા એવા અલૌકિક વિભાવાદિના
સ યોગ બાધી હયાતીમા આવી છે અલૌકિકવિમાનાદિસયોગગ્રંથેપતૈવેય ચર્ચણા ।
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ આદિ ન્યાયશાસ્ત્રીય પ્રમાણોથી જે રતિ આદિનું જ્ઞાન
જન્મે છે તેના કરતા આ સર્વજ્ઞામા થતુ જ્ઞાન જુદુ છે, પણ ખીજી બાજુએ
યોગીએને જે જ્ઞાન થાય છે કે જે આના જેવુ લાગે તેનાથી પણ જુદુ છે, કારણ
કે યોગીએના જ્ઞાનમા તત્ત્વસ્થતા હોય છે જેને લઈને અસ્ફુટતા રહે છે, જ્યારે
રસસર્વજ્ઞામા સ્વાનુપ્રવેશને લીધે તત્ત્વસ્થતા હોતી નથી, વળી એનાથી આગળના
યોગીના જ્ઞાનથી પણ આ સર્વજ્ઞા જુદી છે, કારણ કે એ પરમ યોગીમા સકલ
વિષયોનો રગ જતો રહ્યો હોઈ તેનો અનુભવ શૂન્યતાની શુદ્ધતાવાળો છે અને
એમા કેવળ આત્માનન્દની એકધનતા હોય છે

રસાનુભવની લોકોત્તરતા :

રસની સર્વજ્ઞા લૌકિક અનુભવો કરતા જુદી છે એ સહેલાઈથી સમજાય છે,
પણ જેને માટે યોગ, તત્ત્વ આદિના સમાપન્તિ, નિર્વેશ આદિ અપદો વપરાય છે તે
સર્વજ્ઞા યોગીએના જ્ઞાન કરતા કેમ વિશિષ્ટ છે તે બજણા જેવુ છે યોગીએને

પોતાની ચિત્તસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને અને ટકાવવાને—જે પ્રયત્નો કરવા પડે છે તે એમને એમની અનુભૂતિમાં વિષ્ણુ છે. રસચર્વણમાં એ પ્રયત્ન કલાકારે કરેલો હોય છે, અને રસાસ્વાદમાં અનુભવ કરવાનું જ હોય છે. યોગીઓએ તટસ્થતા દેખવેલી હોય છે એટલે તેમના જ્ઞાનમાં તટસ્થતા હોય છે, જ્યારે રસાસ્વાદમાં સાધારણીકરણને કારણે સ્વગતત્વ, પરગતત્વ અને સુખાદિ વિવશતા હોતી નથી છતાં અનુપ્રવેશના કારણે અસ્ફુટતા હોતી નથી. દુકામાં યોગીઓમાં જે હોય છે તે આ રસાનુભવમાં હોય છે, પણ આ રસાનુભવમાં જે સૌન્દર્ય હોય છે તે એમનામાં નથી (સૌન્દર્યરિહાત્). આ સૌન્દર્યના કારણથી રસચર્વણ, રસાનુભવ યોગિજ્ઞાન કરતાં વિશિષ્ટ બને છે.

તથાહિ—લૈકિંજનાનુમાનેન સંસ્કૃતઃ પ્રમદાદિના (દિ ન) તાટસ્થ્યેન પ્રતિપચતે । અપિ તુ હૃદયસગદાત્મકમહૃદયત્વચલત્સૂર્ણાભિવિધ્યદ્રસાસ્વાદાદ્દુરીભાવેનાનુમાનસ્મૃત્યાદિસો-
પાનમનારુઢૈઃ તન્મયીભાગેચિત્તર્ચનાપ્રાણતયા । ન ચ સા ચર્ચના પ્રાઙ્ માનાન્તરાદ્
વેનાધુના સ્મૃતિ સ્યાત્ । ન ચાત્ર લૌકિકપ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવ્યાપાર । સિત્ત્વલૌકિકચિત્ત-
વાદિસંયોગતલોપનતૈરેય ચર્ચના । સા ચ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાદિલૌકિકપ્રમાણજનિ
તરત્યાગ્યવોચતઃ તથા યોગિપ્રત્યક્ષજનિતતટસ્થપરસચિત્તિજ્ઞાનાસ્રુતલૌકિકપરિણામશૂન્ય-
શુદ્ધપરિણામિતસ્વાત્માનન્દકેવનાનુભવશ્ચ ત્રિશિષ્યતે । एतेषा यथायोगमर्जनादिभिधान्तरो-
दयात्ताટस्થ्येऽસ્ફુટत्वविषयावेशैરिन्द्रियवृत्तसौन्दर्यरिहत् । अत्र तु स्वात्मैकगतत्वनियमा-
समनात् (न विषयावेशैरिन्द्रियम्) स्वानुप्रवेशात्परगतत्वनियमाभावात् (न ताटस्थ्या-
સ્ફુटत्वं) तद्विभागादिसाधारण्यवशसप्रबुद्धोचितानिजत्वादिवासनावेशवशाच्च न विभान्त-
न्तरादीना सम्मन इत्यवोचाम ब्रह्मम् । (ના. શ. વે. ૧, પૃ. ૨૮૪-૮૫)^{૧૫}

રસત્વ પામતા ણધા સ્થાયીભાવો સુખમય બને છે કારણ કે સ્વસંવિત્તિના ચર્વણરૂપ પ્રકાશના તે વિષય છે, અને આ પ્રકાશનું સત્ત્વ આનન્દ છે. અર્થાત્ કે વ્યવહારમાં સ્થાયીભાવોમાંથી કેટલાક સુખદાયક અને કેટલાક દુઃખદાયક હોય છે, પણ સ્વસંવિત્તિની ચર્વણનો પ્રકાશ આનન્દમય હોવાથી આ સ્થાયી ભાવો જ્યારે એ પ્રકાશમાં હોય છે ત્યારે આનન્દમય હોય છે. આ અગ્નિનૃપગુપ્તપાદા-
આર્યનું પ્રતિપાદન છે.

આ સૌન્દર્યનો આનન્દ છે, તે જો કે પ્રજ્ઞાનન્દ નથી પણ પ્રજ્ઞાનન્દનો સહોદર છે અને જ મગ્ગટાચાર્ય કાવ્યના સકલ પ્રયોજનોમાં મૌલિભૂત (કાવ્ય વાચતાની સાથે) તુરત જ થતા રસાસ્વાદની સાથે ઉદ્ભવતો, જેમા ખીબ વેદ્યો-
વિષયો ઝોસરી જાય છે, એવો આનન્દ કહે છે. (સકલપ્રયોજનમૌલિભૂત મમનન્તરંગેવ રસાસ્વાદનસમુદ્ભૂત ત્રિગલિતરેષાન્તરમાનન્દમ્ (વા. પ્ર. ઝ. ૧. પૃ. ૮-૯) અને

રસપદાર્થનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે 'બ્રહ્માસ્વાદમિવાનુભવયન્ (ઉ. ૪-૫. ૬૩) બ્રહ્માસ્વાદનો બાણે અનુભવ કરાવેનો હોય, એમ ઓળખાવે છે. આત્માયં હેમયંદ્ર એને પદ્મભ્રુવાસ્વાદસોદરઃ (કા. શા. અ. ૨, ૫. ૮૮) કહે છે. વિદ્યનાથ એને—

સત્ત્વોદ્વેકાદાલ્પજ્વરપ્રકાશાનન્દચિન્મયઃ ।

વેદાન્તસ્પર્શશૂન્યો બ્રહ્માસ્વાદસહોદરઃ ॥

(સા. દ. પરિ. ૨. કા. ૨. ૫. ૭૭)

‘સત્ત્વના ઉદ્વેકથી અબણક એવા સ્વપ્રકાશના આનંદથી ચિન્મય, ખીનાં વિષયોના સ્પર્શથી રહિત, બ્રહ્માસ્વાદના એક માના જણ્યા ભાઈ જેવો’—ગણે છે.

પાશ્ચાત્ય પરંપરા પ્રમાણે સૌન્દર્યાનુભવનું લક્ષણ :

આ રસાનન્દને સ્થાયિ આદિ ભાવોના વ્યાવહારિક સુખદુઃખ સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તે એવી સંવિત્તિનો વિષય છે જેમાં સ્વ-પર-કે તટસ્થનું વળગણ છુટી ગયું હોય છે, જેમાં અનુકૂળની પ્રાપ્તિ અને પ્રતિકૂળના ત્યાગ માટે ઈચ્છા કરવાની હોતી નથી. આથી જ દુઃખનું કે શોકનું નિરૂપણ કરતાં કાંબ્યે આપણામાં વ્યાવહારિક દુઃખ કે શોક ઉત્પન્ન કરી પોતાનો ત્યાગ કરાવતા નથી. આવું હોત તો ઈસ્કાઈલસ, સોફોકલિસ કે યુરિપિડિસની કે શેક્સપિયરની ટ્રેજેડીઓ કોઈ વાંચત નહિ. એરિસ્ટોટલે પોતે પોતાની કાવ્યગ્રીમાંસાની નોંધામાં ટ્રેજેડીનું લક્ષ્ય eudaimonia હોય છે એમ કહ્યું છે, જેનો અનુવાદ ‘happiness’ ‘સુખથી’ કરવામાં આવે છે, પણ જેનો અર્થ પ્રો. ગિલ્બર્ટ મરેના મતે ‘high life or blessedness’ થાય છે (P. 9. Preface to Bywater's Aristotle On the Art of Poetry, Oxford, 1920). દુઃખનું નિરૂપણ કરતી ટ્રેજેડીનું આવું લક્ષ્ય ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે કાવ્યાનુભવ જુદી રીતે સમજાવે, અર્થાત્ એ અનુભવ ઇમેન્ચ્યુઅલ કાન્ટ જેને disinterested નિર્મમ કે નિષ્કામ કહે છે એવો હોય ત્યારે. કાન્ટ એના Critique of Judgement નામના ગ્રંથમાં આ બાબત સિદ્ધ કરવા તેને વ્યવહારની ક્રિયાઓ તેમ જ સહાચારના લક્ષ્યથી જુદું પાડે છે. (3) The satisfaction in the pleasant is interested...It involves desire. (4) The satisfaction in the good is interested. ક્ષત્ત ભાવકનો અભિપ્રાય-ભાવના taste એ જ બદ્દ હોતાં નથી. કાન્ટના મતે (1) The Judgement of taste is aesthetic—ભાવનાએ કરેલો અભિપ્રાય એ ઇસ્થેટિક છે. જીવનમાં જે ત્રણ પ્રકારના સંતોષો છે તેમાં સૌન્દર્યનો સંતોષ જ નિર્મમ કે નિષ્કામ છે. (5) Of all these three kinds of satisfaction, we may say that the satisfaction of taste in the beautiful

is the only one that is disinterested and free...સૌન્દર્ય એ એક એવું તત્ત્વ છે કે જે સર્વના સંતોષનો વિષય થાય છે અને જેનાં મૂલ્યો નિરાપાધિત છે. (6) The beautiful is that which is thought of as the object of a universal satisfaction apart from any conception.^{૧૬}

વ્યવહારના સુખદુઃખની અને તે અંગેની પ્રયત્નેચ્છાથી મુક્ત હોવું એ રસાનુભવનું લક્ષણ શોષનહાઉરે બહુ સ્પષ્ટ રીતે મૂક્યું છે. (41) When we say that a thing is beautiful, we thereby assert that it is an object of our aesthetic contemplation and this has a double meaning; on the one hand it means that the sight of the thing makes us objective, that is to say, that in contemplating it we are no longer conscious of ourselves as individuals, but as pure will-less subjects of knowledge; and on the other hand it means that we recognize in the object, not the particular thing, but an Idea; etc.

સૌન્દર્યના ચિંતનમાં બાવક વ્યવહારની વ્યક્તિ ન રહેતાં પ્રયત્નેચ્છા (will) વિનાનો શુદ્ધ જ્ઞાતા છે એ તત્ત્વ ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. આગળ જઈને શોષનહાઉર એમ પણ કહે છે કે સૌન્દર્યના ચિંતનમાં આનન્દ આવે છે તેનું કારણ સુખદુઃખની હાનોપાદાનવૃત્તિથી મુક્ત થવામાં છે.^{૧૭}

પાશ્ચાત્ય ચિંતકોમાં કોચેનું સ્થાન Aestheticsમાં વિશિષ્ટ છે. તેમને મન કલા એ શુદ્ધ નિદિધ્યાસન—Contemplation છે. એ પોતે આર્ટની વ્યાખ્યા ‘art is vision or intuition (p. 8) કલાએ દર્શન છે’ એમ કહી આપે છે અને જેમ અભિનવશુભપાદ અવિદ્યા સંવિતના અનેક નામો આપે છે તેમ કોચે પણ આપે છે, જો કે જુદી રીતે. પોતે કહે છે: The artist produces an image or a phantasm; and he who enjoys art turns his gaze upon the point which the artist has indicated, looks through the chink which he has opened, and reproduces that image in himself. “Intuition”, “vision”, “contemplation”, “imagination”, “fancy”, “figuration”, “representations” and so on.....” (p. 8.).

આ વિધાનથી એ પોતે જે નિષેધાત્મક ક્ષલિતો નિષ્પન્ન કરે છે તે નોંધવા જેવાં છે. સૌથી પહેલું—And if it be asked why art cannot be a physical fact, we must reply, in the first place, that physical facts do not possess reality, and that art, to which so many

devote their whole lives and which fills all with a divine joy, is supremely real;..... (p. 9). કલાને એ ભૌતિક વસ્તુ ગણતાં નથી; આમાં કોયેની આઈડીઆલિસ્ટ ફિલ્સુફી દેખાય છે. તે જવા દઈએ તો પણ કોઈપણ કૃતિ એ જ્યારે અનુભવનો વિષય બને છે ત્યારે જ સૌન્દર્યનો અનુભવ કરાવી કલા કહેવાય એ તો સ્પષ્ટ છે. રસ એ સહૃદયનો અનુભવ છે અને કાવ્ય ઉપચારથી જ 'રસવત્' કહેવાય એ આપણે જોઈ ગયા.

એ જ પ્રમાણે કોયે કલાને 'useful' કે 'pleasure and pain' સાથે પણ સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ કરે છે. સુખદુઃખની વિવશતા રસાસ્વાદમાં વિનરૂપ છે એ આપણે અભિનવશુરતપાદમાંથી વિચારી ગયા. તે જ પ્રમાણે તેને મતે આર્ટ એ moral act પણ નથી; જો કોઈ ત્રિકાણને આણું લક્ષણ હોય તો તાજમહાલને હોય. તે જ પ્રમાણે તે ધાર્મિક શ્રદ્ધા પણ નથી. આ માન્યતાઓને કોયે ભૂલો ગણે છે, પણ દરેક ભૂલમાં સત્યનો કાંઈક અંશ હોય છે. એ રીતે આ ભૂલોમાં રહેલા સત્યના અંશો પણ બતાવે છે. કોયે પોતાનો ખ્યાલ આમ વર્ણવે છે: what gives coherence and unity to the intuition is feeling: the intuition is really such because it represents a feeling, and can only appear from and upon that. Not the idea, but the feeling, is what confers upon art the airy lightness of the symbol: an aspiration enclosed in the circle of a representation—that is art; and in it the aspiration alone stands for the representation, and the representation alone for the aspiration. Epic and lyric, or drama and lyric, are scholastic divisions of the indivisible: art is always lyrical—that is, epic and dramatic in feeling. What we admire in genuine works of art is the perfect imaginative form which a state of the soul assumes; and we call this life, unity, compactness and fulness of the work of art.^{૧૮}

કોયેનો આર્ટનો દુંકામાં આ ખ્યાલ આપવામાં મારો ઉદ્દેશ એ બતાવવાનો છે કે આ મહાન ચિત્તક પણ આર્ટનું અસ્તિત્વ આત્મા (spirit) ના intuition દર્શનમાં જુએ છે, અને તે વ્યવહારના ઉપયોગો કે સુખદુઃખ કે સાધુતા સાથે નિરૂપત ધરાવતું નથી. સૌન્દર્ય કે રસાસ્વાદ આ લક્ષણથી જ આનન્દનું નિર્મિત બને છે.

રસાનુભવ અને ભૂમા :

કલાઓ સૌન્દર્યાનુભવ કરાવી અને રસાસ્વાદ આપી વ્યાવહારિક જીવન આવરણ ખસેડે છે અને ચિત્તિનો આનંદ અંશ અનુભવાવે છે. રંગમંચાધરકાર

પંડિતરાજ જગન્નાથના શબ્દોમાં “ ચિત્ ” “ મનાવરણ ” ધાય છે (૨. ગં. પૃ. ૨૨), અને આ આનંદ “ મનાવરણચિદ્વિશિષ્ટઃ (પૃ. ૨૩) જેનું આવરણ ભાગી ગયું છે એવી ચિત્શી વિશિષ્ટ ” છે. આમ રસાનુભવમાં માણસનો છવ ‘ પરિમિત ’ પહોં વિસ્તરી જાય છે અને “ ભૂમા ” માં પ્રવેશ કરે છે. સમાજમાં કલાઓનાં સર્જનમાં અને આસ્વાદમાં પણ ભૂમા અને તેનો આનંદ મૂળ પ્રેરણા લાગે છે. આ તત્ત્વનું બૃદ્ધી રીતે પશુ રામગ્રાહી રીતે અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ ક્રિસ્ટિએ તેના The Testament of Beautyમાં કવન કર્યું છે :

Beauty is the highest of all these occult influences,
the quality of appearances that thru' the sense,
wakeneth spiritual emotion in the mind of man :
And Art, as it createth new forms of beauty,
awakeneth new ideas that advance the spirit,
in the life of Reason to the wisdom of God.

(Book Two ll. 842-47)

એક ગુજરાતી તાન્ત્રિક-હંસમિટ્ટ કહે છે :

‘ આનન્દો મહાનો રૂપં તદ્દ દેહે વ્યવસ્થિતમ્ ।

તત્સ્યામિવ્યજ્ઞકો રાસો રસિકસ્તત્પરાયણઃ ॥

સામરસ્યસમં નાસ્તિ જ્ઞાનમન્યજગત્રયે ।

તત્માયો ભાવયેદ્ મક્તયા મુક્તિમુક્તયોઃ ॥ ભાજનમ્ ॥ ૪૮ ॥

(હંસવિલાસ, પૃ. ૧૩૭. ગા. ઓ. સિ.)

આનંદ બ્રહ્માનું રૂપ છે, તે બ્રહ્મ દેહમાં વ્યવસ્થિત છે. તેનો અભિવ્યંજક રાસ છે, અને તત્પરાયણ તે રસિક. સામરસ્ય સમું બીજું જ્ઞાન જગત્રયમાં નથી એમ જે બહિષ્કારી ભાવના કરે છે તે ભુક્ષિતનું અને મુક્ષિતનું પાત્ર બને છે. ’

રસની નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ આ સામરસ્ય કથનાવે છે, ‘ તે સામરસ્ય બ્રહ્માની સાથે હોવાથી ભૂમાની સાથેનું છે, અને તેથી રસાનંદ પણ ભૂમાના આનંદનો પ્રકાર છે. ’

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

કર્મયોગનો ભૂમા અને અધ્યાત્મયોગનો ભૂમા

રસાનુભવ એક એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં કલાસૌન્દર્ય, ભાવકને સુખ દેવાની અને દુઃખ દૂર કરવાની ગડમથલમાંથી મુક્ત કરે છે અને એનું જ્ઞાતૃત્વ આનન્દથી ભરી દે છે, પણ એનું કર્તૃત્વ તત્કાલ પૂરતું સુપ્રુપ્ત થઈ જાય તો જ એ બને. સત્યની શોધ-કોઈ ઐહિક સુખદુઃખના દ્વન્દ્વથી પ્રેરાઈને નહિ-કોઈ utilityના સાધન તરીકે નહિ પણ સત્યને પોતાને જ સાધ્ય ગણી કરી હોય ત્યારે પણ એનું સુખ, સત્યના સંપર્કનો એવો ભૂમા, અને આનંદ અનુભવાય છે કે એક વાર જેણે એવો સ્વાદ ચાખ્યો છે તેવા વૈજ્ઞાનિકોને આપણે બીજા કોઈ પ્રલોભનોથી એ સત્ય-શોધની પ્રવૃત્તિમાંથી ચ્યુત કરી શકતા નથી. એ તરવ કેટલાક મહાન વૈજ્ઞાનિકો, ફિલ્સુફો અને પંડિતોનાં જીવનચરિત્રોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; એમનામાં પણ બીજું કર્તૃત્વ ઘણું અંશે ગૌણ થઈ જાય છે, અથવા જીવને એ બાજુમાં કાંઈ મહત્ત્વ લાગતું નથી. સ્ત્રી-પુરુષના સંપર્કથી ઉદ્ભવતો Eros-આનન્દ બહુ ગતિવાળો, વેગવાળો અને પ્રેમપાત્રને સમર્પિત થવામાં-તેને માટે કુરબાની કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવવા-વાળો છે. એમાં જીવની બધી બાજુઓ જ્ઞાન, ભાવના અને ક્રિયા એકાગ્ર થઈ પ્રવર્તે છે; પોતાના અહંને બીજામાં સમાવી દેવામાં ભૂમા અને આનંદ અનુભવે છે. પણ એ સિવાયની એના જીવનની બીજી એટલાઓ કેવી રહે છે તે વિષે કાંઈ કહી શકાય નહિ.

જાગરુક મનુષ્યો પોતપોતાનાં વલણ પ્રમાણે પ્રેમનો ભૂમા, સૌન્દર્યનો ભૂમા, જ્ઞાનનો ભૂમા અનુભવવામાં કૃતાર્થતા માને છે. પણ ત્યારે આનંદની મીમાંસા કરતા હોઈએ ત્યારે ભૂમાના બીજા વર્તુલોનો પણ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મ-અભ્યુદય અને નિઃશ્ચેયસ્ માટે :

સમાજમાં માણસ પોતાનું વૈયક્તિક જીવન પોતાની Propensities-વૃત્તિઓથી પ્રેરાયો વરતાવે છે; અને એની તૃપ્તિમાં સુખ અને અતૃપ્તિમાં દુઃખ અનુભવે છે. આ અર્થમાં ભારતીય પરંપરામાં સુખની અને દુઃખની જે વ્યાખ્યાઓ છે તેને અહીં નિરૂપિત કરવો જોઈએ : અનુકૂલવેદનીયં મુલમ્. અને પ્રતિકૂલવેદનીયં દુઃલમ્. આમાં ભાર માણસને શું અનુકૂલ છે અને પ્રતિકૂલ છે તેના ઉપર છે. સુખની આ જે વ્યાખ્યા અને ભૂમામાં જે અર્થમાં સુખ છે એ

જાનેમા મોડું અતર છે, જાને જુદી જ જાતના છે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ વૃત્તિઓની તૃપ્તિમા અનુકૂલતાને ચોધતો અને પ્રતિકૂલતાને નિવારતો માણસ સતત પ્રવૃત્તિમા વર્તમાન રહે છે પોતાની ક્રિયાનુ ધાર્યું કળ આવે તો સતોષ, પ્રતિકૂળ આવે તો દુઃખ આ કર્મ-ફલની સાકળ છે અને આપણી પ્રવૃત્તિના સો ટકામા કર્ષક જ ઓછી એવી પ્રવૃત્તિ આ શૂખલામા છે આમા સુખ છે તે ઉપનિષદની લાપામા અપનુ સુખ છે-સ પત્તિપ્રાપ્તિનુ

પણ આ સાસારિક કે સામાજિક પ્રવૃત્તિમા સદાચાર પાળવાનો મહાન ધર્મ હોય છે આ ધર્મ પાળવાના હેતુઓમા સુખ્ય હેતુ સુખની પ્રાપ્તિ છે એમ ઉપદેશ કરવામા આવે છે Utilitarianism અને Hedonism ઉપયોગિતા વાદ અને સુખવાદ પણ આમા સમાઈ જાય છે

વૈદિક પરપરામા પૂર્વગ્રીમાસા આ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે અને એતુ Categorical Imperative વેદમા મૂકે છે પૂર્વગ્રીમાસાનુ પહેલું સૂત્ર અયાતો ધર્મજિજ્ઞાસા । અને બીજું ચોદનાલક્ષણો ધર્મ એ છે, પણ વૈશેષિક દર્શન પ્રથમ સૂત્રમા ‘અયાતો ધર્મ વ્યાહ્યાત્યામ । હવે ધર્મની વ્યાખ્યા કહીએ છીએ’ એમ કહી બીજા સૂત્રમા ધર્મની વ્યાખ્યા આમ આપે છે યતોડમ્યુદયનિ શ્રેયસસિદ્ધિ સ ધર્મ । ‘જેમાથી અભ્યુદય અને નિશ્રેયસ સિદ્ધ થાય તે ધર્મ’ એટલે જે પ્રકારના ધર્મ થયા જેનાથી પોતાનો-અને આપણે ઉમેરીએ કે સમાજનો અભ્યુદય-સ પત્તિમૂલક-અભ્યુદય થાય તે એક પ્રકારનો ધર્મ, અને બીજો નિશ્રેયસ, પરમ કલ્યાણ, પામવાનો ધર્મ

કઠોપનિષદમા આ જાને પ્રકારની ચર્ચા છે યમ નચિકેતાને નણ વરદાન કરે છે તેમા નીજ વરદાનમા નચિકેતા આત્મજ્ઞાનની માગણી કરે છે યમ એને આર્થિક સ પત્તિ જેટલી જોઈએ તેટલી માગવાની કહે છે અને જ્યારે નચિકેતા પોતાની માગણીમા મક્કમ રહે છે ત્યારે યમ તેની આગળ “શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્ નો ભેદ મૂકે છે, અને નચિકેતાને શ્રેયસ્ પમ દ કરવા માટે અભિનંદન આપે છે

અયચ્છેયોડયદુતૈવ પ્રેયસ્તે ઉમે નાનાર્થે પુરુષ સિનીત ।

તવો શ્રેય આદદાનસ્ય સાધુ મગતિ હૌયતેડર્પાચ ઉ પ્રેયો વૃણતે ॥ ૧ ॥ (દ્વિ વ)

“શ્રેયસ્ જુદું છે, પ્રેયસ્ જુદું છે જાને ભિન્ન ભિન્ન અર્થોવાળા પ્રયોજનોવાળા હોઈ પુરુષને પાપે છે, (અર્થાત્ પોતપોતાના કાર્યમા પ્રયોજે છે) પ્રેયસ્ કરતા શ્રેયસ્ને મહણ કરનાર સાડુ કરે છે, પણ જે પ્રેયને પસ દ કરે છે તે અર્થથી કહેતા પુરુષાર્થગી રમુત થાય છે ” પણ માણસની પાસે જાને આવે છે

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીલ્ય વિચિનકિ ધીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽમિ પ્રેયસો વૃર્ણતિ મન્દો યોગક્ષેમાદ્ વૃર્ણતિ ॥ ૨ ॥ (દિ. વ)

‘શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્ મનુષ્ય પાસે આવે છે. તેમની આબુખાબુ ધરાધર ફરી અર્થોત્ વિચાર કરી ધીર પુરુષ વિવેક કરે છે. ધીર પુરુષ પ્રેયસ્ કરતાં શ્રેયસ્ને વધારે પસંદ કરે છે. મંદ પુરુષ યોગક્ષેમનો કારણે—સ સારી સુખના કારણે—પ્રેયસ્ પસંદ કરે છે.’

ધર્મના આ બે પ્રકારે! શંકરાચાર્ય ગીતાભાષ્યના પ્રારંભમાં જ કહે છે . દ્વિવિધો હિ વેદોક્તો ધર્મઃ પ્રવૃત્તિલક્ષણો નિવૃત્તિલક્ષણશ્ચ જગતઃ સ્થિતિમારણમ્ । (પૂ. ૧) વેદોક્ત બે પ્રકારનો ધર્મ છે—પ્રવૃત્તિલક્ષણ અને નિવૃત્તિલક્ષણ. તે જગતની સ્થિતિનું કારણ છે અર્થોત્ જગતની સ્થિતિ માટે ધર્મના આ બે પ્રકારની આવશ્યકતા છે

આમ કેવળ પોતાની Propensities વૃત્તિઓ સતોષી સુખ પામવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર કરતા ધર્મની ખાતર પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના અહુને લગાવે છે અને ઐથી એ સુખ Propensities—વૃત્તિઓની તૃપ્તિના સુખની એક લાખી લીટી જ છે, અને તેથી કર્મફલની શૂંખલામા એ બધાથેલો રહે છે. એનું ‘અટપ’ કંઈક લાખુ કહેવાય પણ એમાં ભૂમા નથી, કારણ કે એમા અહુ કેન્દ્રીયતા રચુત થતી નથી, ફક્ત વિસ્તરે છે, કદાચ ગાઢ થાય છે.

પણ વૃત્તિઓ કે વાસનાઓથી સતત પ્રેરાતો માણસ કર્મ કયાં વિના રહી શકે જ નહિ જીવનના અર્થમાં જ પોષણ—અજનન આવી જાય છે ગીતામા વારવાર કહ્યું છે કે માણસ કર્મ કયાં વિના રહી શકતો જ નથી એટલે એની આગળ કર્મ અને નિષ્કર્મનો કથો વિકટપ જ નથી, કર્મ એ એક જ વસ્તુ રહે છે. આ મનોવિજ્ઞાની—Psychological અનિવાર્યતા થઈ. આ ઉપરાંત સામાજિક કન્યાણુની ધર્મબુદ્ધિ પણ કન્યાયાત જેવી ગણાય, ગીતા જેને લોકસ અહુ કહે છે તે કતવ્ય છે

ગીતા પ્રમાણે કર્મયોગનો ભૂમા :

હકિકતમા કર્મનું દળાણુ માણસને પ્રાકૃતિક છે. એનાં કારણો શોધવાની જરૂર નથી. પ્રેયસ્ એને પ્રેયો કરતું જ હોય છે પ્રશ્ન તો નચિકેતા શ્રેયસ્ કેમ પસંદ કરે ॥ એનો છે. આની પાછળ પ્રેયસના કરતાં વધારે ગળવાનું શું છે જે નચિકેતાને પ્રેરે છે ॥ ઉત્તર એ છે કે આત્મજ્ઞાની થઈ બ્રહ્મેક્ય સાધી ભૂમા થવું. પણ કર્મ તો પ્રેયોલક્ષી છે, અને અનિવાર્ય છે, તો શ્રેયસ્ પ્રાપ્ત થાય શી રીતે ? દર્શનો આનો જ એક અથવા બીજી રીતે ખુલાસો કરવા મથે છે.

ગીતામાં આ પ્રશ્નને બહુ મનોહર રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને સ્પષ્ટ કહે છે :

‘સ્વજનં હિ કયં હત્વા સુસિનઃ સ્યામ માધવ (૧, ૩૭).

સ્વજનોને હણીને અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ?’ અને પોતે જ ઉત્તર આપે છે કે :

‘ગુરુન્ હત્વા હિ મહાનુમાયન્
શ્રેયો ભોક્તું મૈત્સ્યર્પણં લોકે (૨, ૫)

મહાનુભાવો એવા ગુરુજનોને હણ્યા કરતાં આ લોકમાં ભીષ્મ માગીને જીવવામાં શ્રેયસ્ છે.’ આમ પોતે શ્રેયસ્ શું છે એવો અભિપ્રાય આપ્યા પછી અર્જુનને લાગે છે કે કાર્પણ્ય દોષથી એનો સ્વભાવ ઉપહત થયો છે અને ધર્મ વિષે એનું ચિત્ત સંમૂઢ થયું છે એટલે જે શ્રેયસ્ હોય તે નિશ્ચિત કરી આપવાની ભગવાનને વિનંતી કરે છે. અર્થાત્ અર્જુન પોતે શ્રેયસ્ શું છે એમ કહ્યા પછી પાછો શ્રેયસ્ શું છે એ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમાં અર્જુન રાજત્યાગ કરવા તો તૈયાર છે અને ભૈક્ષ્ય સ્વીકારવા-સંન્યાસ લેવા-પણ તૈયાર છે, એટલે એ જાતનું શ્રેયસ્ અનુસરવાની તત્પરતા છે; જ્યારે ભગવાન્ એને વિવિધ પ્રકારોનો ઉપદેશ આપી યુદ્ધ કરવા તૈયાર કરે છે. અર્જુનની કર્તવ્ય બુદ્ધિ અત્યારે લાગણી પ્રધાન છે, તે કૃપાથી (દીલગીરીથી) પ્રેરાયો છે. જીવની આ કૃપાની લાગણી અહંતામાંથી નીકળે છે અને અહંતાને રાજી રાખનારી છે-એને પોષનારી છે. ભગવાન તેને કમની દિલ્સુશી સમજાવે છે. સૌ પ્રથમ આત્માનું જ્ઞાન આપે છે, જીવો આ સંસારમાં કેમ આવે છે અને જાય છે અને એકનો એક જ કેમ પોતાનાં દેહરૂપી જુના કપડાં બદલી નવાં પહેરે છે તે જણાવે છે. પ્રાણીઓનાં આદિની કોઈને ખબર નથી અને અંતની કોઈને ખબર નથી, ફક્ત એનું મધ્ય જ એકલું વ્યક્ત છે ! તો એનો શોક શો ? એને વિષેની કૃપા ખોટી છે. આ આત્મજ્ઞાનનાં પાયા ઉપર ગીતાની કમયોગની દિલ્સુશી રચાઈ છે એમ લાગે છે. એ આત્મજ્ઞાનને એ કોઈ હસી કા’ડે તો ગીતાની દિલ્સુશી હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય.

છતાં આટલું એકલું આત્મજ્ઞાનનું ધારણ પૂરતું નથી, સ્વર્ગમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિશમ્પિતુમર્હસિ । ‘સ્વધર્મ’નો વિચાર કરીને પણ તારે કંઈનું ન જોઈએ;’ અને ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુદ્ધ કરતાં બીજું કંઈ શ્રેયસ્ નથી. ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયોઽપ્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચતે । અહીં પણ પાછો શ્રેયસ્ સપ્દ વાપર્યો છે. આમાં સામાજિક ધર્મ ઉપર ભાર છે, અને પછી સ્વર્ગનું દ્વાર ખુલ્લું છે એમ કહેવું પ્રલોભન જેવું

લાગે છે, પણ ત્યાં યદચ્છા શબ્દ મુકી એ લાભ એની મેળે આવતો સૂચવ્યો છે :
 યદચ્છયા ચોપપન્ને સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ । આ યદચ્છા શબ્દ મહત્વનો છે. યદચ્છાલાભ-
 સંતુષ્ટ : એવા થોગીની સહજ પ્રકૃતિનું આમાં સૂચન છે. સ્વર્ગ મળશે માટે લડવું
 એવું પ્રેયસનું પ્રલોભન નથી. હવે જો એ આ ધર્મ્ય તરીકે સ્વીકારેલો સંગ્રામ ન
 ખેડે, -ધર્મ્ય છે એમ સમજીને તો અર્જુન કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો છે, -તો શી હાનિ
 થાય ? સ્વધર્મનો ત્યાગ થાય. સ્વધર્મ પાળનાર સ્ત્રિય તરીકેની કીર્તિ જાય અને
 પાપને પ્રાપ્ત કરે. અપકીર્તિ થાય કે અર્જુન સામર્થ્ય વગરનો છે. આનાથી મોટું
 હુઃખ કયું ? આ પ્રેયસની પ્રેરણા લાગે પણ એને સ્વધર્મના ત્યાગ રૂપી પાપની
 સાંકળમાં મુકવામાં આવે તો એકલી અપકીર્તિના ભયથી અર્જુન યુદ્ધ કરે તેના
 કરતાં જુદી સ્થિતિ થાય. ધર્મપાલનમાં મૃત્યુથી પણ લાભ છે અને છતીને
 છવવામાં પણ લાભ છે. પણ પછી ઉપસંહાર કરતા હોય તેમ ભગવાન કહે છે :

સુહૃદુલ્લે સમે કૃત્યા લામાલામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ (૨, ૨૮)

‘ સુખદુઃખ સરખાં કર અને તે પ્રમાણે લાભાલાભ અને જયાજય, અને પછી યુદ્ધ માટે સજ્જ થા.’ આમ કરીશ એટલે કે સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોના વિકલ્પોને સરખાં ગણીશ, અર્થાત્ બેમાંથી કોઈને હાથ ન ગણીશ-તો પાપ પ્રાપ્ત નહિ કરે.’ અર્થાત્ સુખથી પ્રેરાઈને, કે કૃપા કરવા રાજ્ય છોડવાના દુઃખથી પ્રેરાઈને, એ જ રીતે જયની ઈચ્છાથી કે પરાજયની ઈચ્છાથી-લાભની ઈચ્છાથી કે અલાભની ઈચ્છાથી કંઈ કરીશ તો પાપને પામીશ. આમાં માણસ દુઃખ, અલાભ અને પરાજય માટે કેમ કશું કરે એવી શંકા થાય. પણ અર્જુન કૃપાવિદ્ધ થઈને આ બધું કરવા તૈયાર થયો છે એ આપણે બૂલવું ન જોઈએ. યુદ્ધ તો ધર્મ્ય ગણી કરવા તે આવ્યો છે પણ તેનો ત્યાગ કરતાં થનારા દુઃખ, અલાભ, પરાજય પણ અહંના મહિમા ખાતર પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર છે. આ જે હોય તે ખર્ચ ? પણ માણસ આ લાભાલાભના વિકલ્પોને સરખા કેમ ગણી શકે એ મોટો પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજણમાં છે, માણસના અધિકારની સમજણમાં છે. એ સમજણ કર્મણ્યવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન (અ. ૨, ૪૭) કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફલોમાં ક્યારે પણ અધિકાર નથી-એ અસંખ્યવાર ઉપદેશાતા તત્ત્વના ભાવાર્થમાં છે. અને આ જો હકિકત હોય તો, -જેમાં અધિકાર નથી એવા કર્મફલના હેતુ ન થવું, અને કર્મફલના હેતુ ન થવું હોય તો અકર્મમાં આસક્તિ ન રાખવી. મા કર્મફલહેતુર્મર્મા તે સજ્ઞોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥ અતઃ અકર્મમાં સંગ ન હોવો એ ધ્યાન આપવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. માણસને કર્મમાં આસક્તિ હોય પણ

અકર્મમાં શી રીતે હોય ? કર્મફલની બુદ્ધિથી કર્મ કરનારને અકર્મમાં પણ સંગ થાય, જેમ અનુનને યુદ્ધકર્મ ન કરવા રૂપ અકર્મમાં થયું છે તેમ.

પણ ફલહેતુ વિના કર્મ કરવાનું ગને જ કેવી રીતે ? ફલની પ્રેરણાથી જ માણસ બધું કરે છે. એ પ્રેરણા ન હોય તો માણસ કશું જ કરે નહિ, અથવા તો એ સજીવ માણસ જ ન હોય. મનોવિજ્ઞાનનો પ્રિદ્વાન્ત-Propensities વૃત્તિઓ માણસને કાર્યમાં પ્રેરતી શક્તિઓ છે-એ કોઈ નવા જમાનાની શોધ નથી. ગીતા પોતે જ એ ભાવાર્થ બુદ્ધી રીતે કહે છે :

“ ન हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ (૩-૧)

કણ પણ કર્મ ન કરતો હોય એમ કોઈ રહેતો નથી. પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ગુણો સર્વેને અવશ કરી કર્મો કરાવે છે.’ આ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ગુણો તે જ innate propensities.

એટલે શ્રદ્ધાગુણ છોડી દઈ ગીતાના આ નિષ્કામ કર્મના ઉપદેશનો વિચાર કરીએ તો એમાં મોટો અસંભવ લાગે, જો એ કોઈ કોયડો ન હોય તો. પણ ઇતિહાસ અને વર્તમાન યુગનાં બનાવો ઉપર નજર નાંખીએ તો એમાં અસંભવ નથી લાગતો. લાલાલાબનો વિચાર છોડી દઈ કુરણાની કરતા માણસો ઇતિહાસમાં અને વર્તમાન યુગમાં દેખાય છે. ગણાય એવો કોઈપણ અગત લાભ ન હોય છતાં માણસોને પારાવાર દુખ વેઠી પ્રવૃત્તિઓ કરતા જોઈએ છીએ. દેશના રક્ષણ માટે સૈનિકો યુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે એ પગારના બદલામાં એમ કરતા નથી. ગમે તેવા મોટા પગાર કરતાં માણસને જીવવું વધારે બહાલું હોય છે, છતાં સમગ્રીને મૃત્યુના મુખમાં સૈનિકો જાય છે. તે જ રીતે કોઈને બચાવવા જીવનું જોખમ ખેડતા માણસોના દાખલા પણ અબાણ્યાં નથી. એ જ પ્રમાણે હિમાલયના ઉચ્ચતમ શિખરો ઉપર આરોહણ કરવા કે ઉત્તર ધ્રુવની ગવેષણા કરવા માણસો જીવને હથેળીમાં લઈને જાય છે, અને કેટલાયે તે ગુમાવી દે છે. બીજી બાજુ જીવનભર ગરીબાઈનું મત લઈ સેવા કરનારા કે જીવનભર તપ કરનારા માણસોના પણ દાખલા છે. ધર્મને માટે કે કોઈ કારણ માટે શહીદ થનારાઓની સંખ્યા પણ છે.

આ બધા કર્મફલના હેતુ ન થનારા કદાચ ન હોય ! છતાં મરણને સામે મરોંએ મગનારા કયા કર્મફલના હેતુ ગને ? અસાધારણ કોટિનું કાર્ય કરનારાઓ કર્મફલની બાવનાવાળા ભલે હોય, છતાં એનો હિસાબ ગણનારા તો નહિ હોય ! તો કયું સુખ એમની પાસે કુરણાની કરાવે છે ? આવાઓની આંતર પ્રેરણા શામાં ?

કારણ કે કોઈ બીજી આંતર પ્રેરણા વિના તો માણસ વાસનાઓને સંતોષવામાં જ કૃતાર્થતા માને । આનો ઉત્તર પણ ભૂમાના સુખમાં જ દેખાય છે. ક્રોધકે એવો આનંદ છે કે માણસો હસ્તે મોંઠે ફાંસીને લાકડે લટકવા જાય છે. યમ નચિકેતાને કહે છે કે પ્રેયસ્ અને શ્રેયસ્ જાને માણસને બાંધે છે, પોતપોતાના કાર્યોમાં પ્રયોજે છે. પણ નચિકેતા જેવા પ્રેયસ્ છોડી શ્રેયસ્માં શું કરવા જાય, જો પ્રેયસથી વધારે સ્પૃહણીય શ્રેયસમાં ન મળતું હોય તો ?

ગીતાના અનાસક્તિમૂલક કર્મયોગ માટે પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે. કર્મફલની બુદ્ધિ છોડી દઇ આસક્તિ વિના કર્મ કરે તો શું અધિક મળે ? જે કરતાં કાંઈ અધિક મળે છે તે ગીતા જણાવે છે :

‘તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

તેથી કાર્ય કર્મ અસક્ત થઈ સતત કર્યો કર’. શા માટે ?

‘આસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૩. ૧૯

કારણ કે અસક્ત રહી કર્મ કરતો પુરુષ પરમને મેળવે છે.’ આ જે પરમ છે, તે ભૂમા છે, તે પરમ સુખ છે.

બીજી રીતે, માણસની પ્રકૃતિ તેને ક્રિયાની સતત અશાંતિમાં રાખ્યા કરે છે. પણ જો નૈષ્ઠિકી શાન્તિ એ જ પરમ ફલ મેળવવાનું હોય તો બીજા કર્મફલોની આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ :

‘યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ । (૧-૧૨)

વાસનાઓથી જે સુખ મળવાનું હોય તેનાથી સંતોષ ન હોય અને અક્ષય સુખની અભિલાષા જેને પ્રેરતી હોય તે કર્મફલ બુદ્ધિ છોડી શકે :

વાદ્યસ્પર્શોઽસક્તાત્મા ચિન્દત્વાત્મનિ યત્ સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમન્નુતે ॥ (૧-૨૧)

પણ ગીતામાં કર્મફલનો ત્યાગ ઇશ્વરને સર્વ કર્મો સમર્પિને અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રીતિના હેતુથી કરવામાં છે. એ ઇશ્વરનું ભૂમા સ્વરૂપ આગિઆરમાં અધ્યાયમાં વર્ણવ્યું છે. એવું કામ જે કરે છે તે તેની સમીપ થાય છે :

‘મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્રક્તઃ સદ્ધર્વાર્જિતઃ ।

નિર્વેશઃ સર્વમૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ (૧૧, ૫૬)

મારું કામ કરનારો, હું જ જેનું પરમ હું એવો મારો ભક્ત સંગથી છુટી જઈ, સર્વભૂતોમાં વેર વિનાનો જે તે મારી પાસે આવે છે.’ મંગલવર્જિતનો અહીં અર્થ બીજાનો સંગ છોડી ઇશ્વરનો સંગ રાખનાર કરવો જોઈએ.

પણ આ ઇશ્વર સર્વભૂતાના હૃદયમાં રહે છે. તેને શરણે જાય તો તેના પ્રસાદથી પરા શાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત થાય.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्राह्नवानि मायया ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

તપ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ (૧૮-૬૧, ૬૨)

આમ માણસના હૃદયમાં રહેલો ઇશ્વર-કે જે ભૂમા છે-પરમ સુખરૂપ અને પરમ આનંદ રૂપ છે તેને શરણે ગયેલો જ એટલે કે એ ભૂમાની-એ આનંદની પ્રેરણા-વાળો જ ખીન્ન કર્મ વિષે ફલબુદ્ધિ છોડી શકે, કારણ કે એને પ્રવૃત્તિપ્રેરણા એ ઇશ્વર આપે છે અને તેથી તેને સંતોષવામાં એ કૃતાર્થતા અનુભવે છે-આનંદ અનુભવે છે.

માણસ જ્યારે જીવનની દરકાર ક્યાં વિના મહાન કાર્યો કરતો હોય છે ત્યારે આ હૃદયે રહેલો ભૂમા તેની પ્રેરણા હોય છે; એને એનું જ્ઞાન કંઈક હોય, ન પણ હોય, છતાં તેનો સ્પર્શ તેને લાગતો હોય, તેનો ધક્કો તે અનુભવતો હોય. (

આમ અનાસક્ત કર્મયોગની શક્યતા હૃદયમાં રહેલા ભૂમાની પરમ આસક્તિ છે. એટલે જ આ ભૂમાને જાણવો-તેના આનંદને માણવો એમાં જ અધિઓ મહાન પુરુષાર્થ માને છે.

સુકિતીની ઝંખના :

આ મહાન પુરુષાર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરમ પુરુષાર્થનું સ્થાન પામ્યો છે. એમાં કામ, અર્થ અને ધર્મનો નિષેધ નથી. તેની વાસ્તવિકતા પૂરેપૂરી સ્વીકારાઈ છે એટલું જ નહિ પણ ધર્મ, અર્થ અને કામનો અલગ એવો 'ત્રિવર્ગ' પણ કહેવાયો છે; જેનાથી જીવ્ન થવા માટે મોક્ષ પુરુષાર્થને સ્થાન અપાયું છે. માણસે જીવવું, સંનતિ કરવી અને એ જાને માનવસમાજમાં વ્યવસ્થિત રીતે સેવાય તે માટે ધર્મ પાળવો. ધર્મ વ્યવસ્થાપક તરીકે એટલા માટે સ્વીકારાય કે anarchy કે અરાજકતામાં માણસની જીવવાની અને સંતતિની વાસનાએને વધારે આઘાત પહોંચે છે, કારણ કે અરાજકતામાં આકસ્મિકતાનું ચલણ હોય છે, જ્યારે ધર્મનું પાલન હોય ત્યારે નિયમનું શાસન હોવાથી માણસ યોજના-પૂર્વક અપેક્ષિતોને પૂરાં પાડી શકે છે. છતાં ધર્મ-અર્થ-કામ સાપેક્ષ છે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. પશ્ચિમમાં અને હાલના 'યોજનાયુગ'ના આપણા દેશમાં પણ માનવનું કર્તવ્ય આ ત્રણમાં રહેતું જોઈએ છીએ.

છતાં પોપણ અને પ્રજનનમાં ન સમાય એવી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિઓ, સૌન્દર્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ અને પોપણ તથા પ્રજનનને ભૂલી જતા અનાસક્ત કર્મોના કર્મયોગની પ્રવૃત્તિઓ સમાજમાં આદર્યા જ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ માણસને ધર્માર્થકામના ત્રિવર્ગમાંથી મુક્તિ આપતી હોય છે, અથવા તો એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે કે એ ત્રિવર્ગમાંથી મુક્ત થવાની વૃત્તિમાંથી જ જ્ઞાન, સૌન્દર્ય અને કર્મ-યોગની સાધનાઓ જન્મે છે; એટલે જાણે કે આ મુક્તિની કેઈ પ્રબળ વાસના જ માણસમાં કામ કરી રહી છે, જે એને બીજી બધી વાસનાઓથી છોડાવાનું ક્યો કરે છે. માનવ જીવનનો આ મોટો કેાચડો છે કે પ્રાણિધર્મને અનુસરવાનું pressure-દબાણ-તેનામાં છે અને સાથે જ તેમાંથી મુક્ત થવાનું બીજું પણ દબાણ છે.

આનો ખુલાસો-આની ઉપપત્તિ અનેક રીતે થાય છે. મને એનો ખુલાસો માણસમાં વિશાળ થવાની કેઈક મૌલિક-Primitive પ્રેરણામાં દેખાય છે. કેટલાક એને Self-transcendence પોતાની જાતથી ઊધ્વ થવાની પ્રેરણા કહે છે. આ પ્રાથમિક વાસના જ બીજી બધી વાસનાઓના સંતોષમાં માણસને અસંતોષી રાખે છે, જીવવા માટે કે પ્રજનન માટે આવશ્યક હોય તેના કરતાં ઘણી મોટી આકાંક્ષાઓ કરાવે છે, અને ઘણી મોટી પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે. આ ‘મહત્’ કે ‘મહત્વ’ એ જ ભૂમાનો અર્થ છે. ત્રિવર્ગની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ જે માણસો અર્થના મહત્વથી પ્રેરાય છે તે કામને અને ધર્મને ગૌણ કરી દે છે; કામના મહત્વથી પ્રેરાય છે તે અર્થ અને ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે, કેટલાક ધર્મનું અર્થ-કામપેક્ષત્વ તુચ્છકારી ધર્મના મહત્વથી પ્રેરાય છે, જેઓ નીતિનુ પાલન કરવામાં કૃતાર્થતા માને છે (આ જેને અંગ્રેજીમાં moralist લોકો કહે છે તે જાતના છે).

પણ આ ત્રણેમાં જીવમાં ઉદિત થયેલો અહંદેવ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે, આ ત્રણેમાં જીવ અહંદેવના જ ત્રિકોણ કે વર્તુલમાં બંધાયેલો રહી ધ્રુમે છે. આ બંધન અને આ ધ્રુમનું જીવને જ્યારે કંઠે છે ત્યારે એ ત્રિકોણ લાંગવાને કે વર્તુલ ભેદવાને મથે છે. આ જમણુ એને અશાન્તિનું લાન કરાવે છે, એ પોતે શાન્તિ ધ્રુવે છે, આ ત્રિકોણ કે વર્તુલ તેને બંધન રૂપ લાગે છે અને પોતે મુક્તિની અખના કરે છે.

આ મથામણ કોણ કરાવે છે? અતૃપ્ત મહત્. મહત્ જ્યારે જુઓ છે કે એની વિશાળતામાંથી કુટેલો અહં આ ત્રિકોણના એક, જે કે ત્રણ ખુણાઓમાં ક્યો જ કરે છે અને મહતનો પ્રાદુર્ભાવ એમાં જ સમાઈ જતો હોય એમ વર્તે છે, ત્યારે પોતાનો અસંતોષ એનામાં અશાન્તિ રૂપે અને પોતાની રુંધામણ એનામાં બંધનરૂપે વ્યક્ત કરે છે. આ કાર્ષક રૂપક જેવું કથન છે. પણ માણસ સુખ સગવડ

મુકી દઈ પ્રેમને ખાતર બધું કુળાન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે જ્ઞાનને ખાતર એ બધું ગૌણ કરી દે છે સૌન્દર્યની ખાતર ભુલી જાય ત્યારે આ ત્રિવર્ગની તૃપ્તિ કે સંતોષને અતૃપ્તિ અને અસંતોષ બતાવનાર બળ કોઈ કામ કરે છે એમ અર્થોપપન્ન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સીધા ચિંતનમાં પ્રતીત થાય છે અહીં દેવને ગૌણ કરતા રતિ, ખુદ્ધિ કે રસમાં ભૂમાનો કઈક ધક્કો જ લાગતો હોય છે, કાઈક આખી જ થતી હોય છે અને તે મુખ કે આનન્દની લાગણી દ્વારા, - કે જે પેલા ત્રિવર્ગની તૃપ્તિના સુખ કે આનન્દ કરતા બૂદ્ધિ લાગતી હોય છે આ જુદાપણ તેને યોતાના છુવ કરતા કે એના અહીં દેવ કરતા યોતામાં બીજું કંઈ છે એની આખી કરાવતું હશે

અધ્યાત્મવિદ્યા, ‘ મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા ’ :

દેવતાક વિરહા આ બીજાની-અન્યત-ની શોધમાં ચાલ્યા જાય છે આ શોધ યોતામાં-આત્મામાં થતી હોય છે એટલી એની વિદ્યા અધ્યાત્મવિદ્યા કહેવાય છે યોતામાં એક પછી એક પડ ઊભડતા, અન્યથા છૂટતા, સુખ અનુભવાતા-આનંદના સાગરમાં નહવાતા જે અનુભવો થાય છે તે અધ્યાત્મવિજ્ઞાનના છે આ અધ્યાત્મવિજ્ઞાનમાં પણ અનુભવોના તારતમ્ય પ્રમાણે તારતમ્ય હોય છે ઉપ નિષદોષમાં આવા તારતમ્યો અનેક બતાવ્યા છે યોતામાં જ પરમ તત્ત્વ કે પરમશક્તિ દેખાતી હોવાથી એને કોઈ આત્મા કહે, અને આ જાતના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહે, કોઈ પરમ તત્ત્વનું મહત્ત્વ જોઈ તેને મહત્ત્વ કહે, કોઈ એવું જુદું જોઈ પ્રજ્ઞ કહે, કોઈ એની વિશાળતા કે વ્યાપકતા જોઈ ભૂમા કહે આ બધું અધ્યાત્મવિદ્યા કે પ્રજ્ઞવિદ્યામાં સમાય આ વિદ્યા જ મોક્ષશાસ્ત્ર બને છે

મોક્ષ શબ્દમાં ‘ કશાકમાંથી મુક્ત થવાની ’, ‘ છૂટા થવાની ’ નિષેધાત્મક ભાવના છે, અસંતોષની ભાવના છે, નીકળી જવાની ઈચ્છા છે તે જરૂરી છે, ઘરણું કે જે હતું તેમાંથી છૂટા થવાની ઈચ્છા વિના આત્માની શોધ થતી નથી પછી આત્માની શોધમાં આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર સમજાતું જાય ત્યારે મોક્ષનો અર્થ આત્માની શુદ્ધતા થાય શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રે આ રીતે “ મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા ” (આ સિ ૧૨૩ પૃ ૫૫૫) એવી એની વિધાનાત્મક વ્યાખ્યા પણ કરી છે, અર્થાત્ કે મોક્ષશાસ્ત્ર શબ્દ પણ અધ્યાત્મવિદ્યામાં સમાય છે

ગીતામાં દશમાં અધ્યાયમાં ભગવાન્ આત્મવિભૂતિઓનું કથન કરતા યોતાને મૂતાનામસ્મિ ચેતના (શ્લોક ૨૨) ભૂતોમાં-તત્ત્વોમાં હું ચેતનાતત્ત્વ છું એમ કહી વિદ્યાઓમાં યોતે અધ્યાત્મવિદ્યા છે એમ કહે છે અધ્યાત્મવિદ્યા

વિદ્યાનામ્ (શ્લો. ૩૨). ‘અધ્યાત્મવિદ્યા તે જ બ્રહ્મવિદ્યા છે. બ્રહ્મવિદ્યા એ સર્વે ઉપનિષદોની વિદ્યા છે’ એમ શાકાયન્ય મૈત્રાયણી ઉપનિષદમાં કહે છે: અથ લલિત્યં મહાવિદ્યા સર્વોપનિષદ્વિદ્યા । (પ્રપા. ૨, ૩. પૃ. ૩૨૭).

બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને સંપત્તિસંગ્રહ :

પણ આ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા બધી જિજ્ઞાસાઓ કે વાસનાઓ છૂટે પછી જ માણસની એક અને અદ્વિતીય પ્રેરણા બને છે; જો કે એની આંખી વાસનાઓના ત્રિકોણમાં અને રસાનુભવમાં પણ થાય. રસની ઉત્કટ પ્રશંસા કર્યા છતાં પણ તેને મહાસ્વાદમિવાનુભવયન્ (કા. પ્ર. ઉ. ૪. પૃ. ૬૩). ‘બ્રહ્માનન્દનો જાણે કે અનુભવ કરાવતો હોય’ એમ કહીને જ વર્ણવ્યો છે, અર્થાત્ એની અટકળ કરાવે-કંઈપના કરાવે-પણ તે બ્રહ્માનન્દ નહિ. છતાં જ્ઞાન, કલા અને પ્રેમ તેનાં સગાં છે, -જેની સાથે એને વિરોધ છે તે સંપત્તિસંગ્રહનો છે; અને જ્યાં સુધી એમાંથી માણસ છૂટે નહિ ત્યાં સુધી એ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી થતો નથી. આના બે દાખલા નોંધવા જેવા છે, એક નચિકેતાનો અને બીજો મૈત્રેયીનો. કઠોપનિષદમાં નચિકેતાની કથા છે. યમને ઘેર અતિથિ તરીકે ત્રણ દિવસ સત્કાર વિના એ પડ્યો રહ્યો, એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે યમ એને ત્રણ વરદાન કરે છે. એમાં પહેલા વરમાં પિતાએ એને શુસ્તે ધર્મ યમનો અતિથિ કરેલો તે પિતા ‘શાન્તસંકલ્પ’ અને ‘સુમના’ થાય એ માગે છે; બીજા વરમાં ‘અગ્નિવિદ્યા’ માંગે છે જેનું નચિકેતાની બુદ્ધિથી ખુશ ધર્મ યમ ‘નાચિકેત’ અગ્નિ એવું નામ પાડે છે; ત્રીજા વરમાં પોતાની એક શંકાનોખુલાસો માંગે છે :

“યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તોતિ ચૈક્રે ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वस्तुतयायः ॥ (કા. વહ્ની-૧, ૨૦)

માણસ પ્રયાણ કરે છે-મૃત્યુ પામે છે-ત્યારે તેને વિષે આવી વિચિકિત્સા-અર્થા-થાય છે: કોઈ કહે ॥ કે તે છે, કોઈ કહે છે તે નથી. આ વિદ્યા તારાથી શીખવા માગું છું. વરોમાં આ ત્રીજું વર છે.”

યમ આ ‘વર’ આપવા તૈયાર થતો નથી. ‘દેવોએ પણ પહેલાં આ વિષે ચર્ચા કરી છે. એ સુજ્ઞેય નથી. આ ધર્મ અણુ છે. અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. નચિકેતા બીજું કોઈ પસંદ કર. મને દળાણ કરીશ નહિ, આ વરમાંથી મને મુક્ત કર:’

देवैरापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमगुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्य मामो परोस्तरति गा सुजेनम् ॥

(કા. ય. ૧. ૨૧)

પણ નચિકેતા એમ પાછો હઠે એવો નથી. 'દેવો પણ જેને હજી સચે' છે, અને હે મૃત્યુ ! તું' યે સુજ્ઞેય નથી એમ કહે છે. આ બાળતનો તારા જેવો બીજો વક્તા મળવાનો નથી. આ 'વર'ને તુલ્ય બીજું કાંઈ નથી :

દેવૈત્રાપિ વિચિકિત્સિતં કિલ ત્વં ચ મૃત્યો યન્ સુજ્ઞેયમાત્મ ।

વક્તાં ચાસ્ય ત્વાદગ્ન્યો ન લમ્યો નાન્યો વસ્તુત્વ ઇતસ્ય કથિત્ ॥

(કા. વ. ૧. ૨૧)

હવે યમ એની પરીક્ષા કરે છે. અમુક સુવિજ્ઞેય નથી, કે બહુ સૂક્ષ્મ છે એમ કહેવાથી આ પ્રાણણ પાછો હઠે નહિ. એટલે એની આગળ આર્થિક સંપત્તિના પ્રલોભનો મૂકે છે: 'સો વધ'ના આયુષવાળા પુત્રો અને પૌત્રો માંગ. ઘણા પશુઓ, હાથી, સોનું, અશ્વો, બોઈએ તેટલી લાંબી ભૂમિ, અને તું' પોતે ઇચ્છે તેટલાં વર્ષો જીવ. આના સરખું બીજું જે કાંઈ માનતો હોય તે માંગ. વિત્ત-પૈસા-દીધાંયુષ, મહાભૂમિમાં કામનાઓ પૂરી કર. હું' તને કામનાઓ લોગવનાર કરું છું.' 'મર્ત્યલોકમાં જે જે કામનાઓ હોય તે બધાને મરજી પ્રમાણે માંગ. રથ સાથે અને વાદિનો સાથે આ કામિનીઓ છે, મનુષ્યોને આવી મળે એમ નથી. હું એ તને આપું છું.' તેમની સેવા લે, નચિકેતા મરણ વિષે, બાઈ! ન પૂછીશ. '

નચિકેતાનું મન આ બધા ઉપરથી ઊતરી ગયું છે. એને કશાની કિંમત નથી. 'ગમે તેટલું જીવિત પણ-તે અદ્ય છે. અપિ સર્વ જીવિતમરૂપમેવ । આ ઘોડાઓ અને આ નૃત્યગીતો તારા જ રહે.' એમ કહી પોતાની દૃષ્ટિ સુન્દર શબ્દોમાં નચિકેતા રજૂ કરે છે :

"ત વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યો લપ્સ્યામહે વિત્તમદ્રાક્ષમ ચેત્ત્વા ।

જીવિધ્યામો યાવદ્દીશિષ્યસે ત્વં વસ્તુ મે વરણીયઃ સ એવ ॥

(કા. વ. ૧. ૨૭)

અર્જયિતામહમૃતાનામુપેત્ય જીર્યન્મર્ત્યઃ કથઃ સ્થ પ્રજાનન્ ।

અભિધ્યાયન્ વર્ણરિતપ્રમોદાનતિ દીર્ઘે જીવિતે કો રમેત ॥ (૨૮)

યરિમન્નિદં વિચિકિત્સન્તિ મૃત્યો યસમ્પરાયે મહતિ બ્રૂહિ નસ્તત્ ।

યોડ્યં વરો ગૃદમનુપ્રવિદ્યો નાન્યં તસ્માન્નચિકેતા વૃણીતે ॥ (૨૯)

માણસને વિત્તથી તૃપ્ત થવું યોગ્ય નથી. તને (મૃત્યુને) જોયો હોય પછી વિત્તનો લાભ શી રીતે લેવાય ? તારી આજ્ઞા હોય ત્યાંસુધી અમે જીવીએ. વર તો હું' એ જ પસંદ કરું છું. જીવું થતો મરણશીલ, અજરો અને અમરોની પાસે આવી, કયો બાણકાર (પૃથ્વીમાં) નીચે રહી બલકા અને રતિના પ્રમોદાને

મનમાં રાખી અતિ દીર્ઘ જીવિતમાં મળા માને ? મહાન્ પ્રયાણ થતાં જેને વિષે ચર્ચા થાય છે તે વિષે હે મૃત્યુ અમને કહે. જૂઠ્ઠને સ્પર્શતો આ વર છે. તેથી નચિકેતા બીજા વરને પસંદ કરતો નથી.’

આમ નચિકેતાને બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી એમ યમ કસોટી કરી બાણ છે ત્યારે તેને તે આત્મજ્ઞાન આપે છે.

બૃહદારણ્યકમાં (૨, ૪, p. 205) મૈત્રેયી-યાજ્ઞવલ્ક્યની કથા છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કાત્યાયની અને મૈત્રેયી વચ્ચે મિલકતની વ્યવસ્થા કરી સંન્યાસ લેવા માંગે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એટલે સારું એવું ધન મૈત્રેયીને આપે એમ હતું. વંળી એ એમની પ્રિયા હતી. પણ મૈત્રેયી સામે પૂછે છે : સા હોવાચ મૈત્રેયી-યન્નુ મ ઇયં મગોઃ સર્વા વૃષિર્વી વિત્તેન પૂર્ણા સ્યાત્ કથં તેનામૃતા સ્યામ્ । મૈત્રેયી બોલી, “ભગવન્ આ આખી પૃથ્વી વિત્તથી ભરાઈને ભારી થાય તો શું હું એથી ‘અમૃતા’ થાઉં ?” નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્ય । યથૈવોપકરણયતાં જીવિતં તથૈવ તે જીવિતં સ્પાત્ । અમૃતત્વસ્ય ત્વ નાશાસ્તિ વિત્તેનેતિ । યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : “ના, સાધન-સંપત્તે શ્રીમતોનું જેવું જીવિત થાય તેવું તારું જીવિત થાય. વિત્તથી અમૃતત્વની તો આશા નથી.” મૈત્રેયી કહે છે : સા હોવાચ મૈત્રેયી-યેનાહં નામૃતા સ્યાં કિમહં તેન કુર્યામ્ । યદેવ મમવાન્ વેદ તદેવ મે વ્રૂહીતિ ॥ “જે મને અમૃત ન કરે તેને હું શું કરું ? આ વિષે (અમૃતત્વ વિષે) ભગવાન જે બાણતા હો તે કહેા.” યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રેમોર્મિ આવે છે અને ઉદ્ગાર કા’ડે છે : સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—પ્રિયા વતારે નઃ પ્રિયં માપસે । પૃથ્વાસ્સ્વ । વ્યાહ્યા-સ્પામિ તે । વ્યાચક્ષાણસ્ય ત્વ મે નિદિષ્યાસસ્વેતિ । (વૃ. આ. ૪, ૫, અને સૂત્ર ૧-૬ (p. 253-54). યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા, “અરે તું અભારી પ્રિયા રહી છું, અને પ્રિય બોલે છે. આવ, બેસ. હું તને સમજાવું, હું સમજાવતો રહું તેમ તેમ તું વિચાર કરતી રહેજે.”

આમ મૈત્રેયીને સંપત્તિની વાસના રહી નથી અને જે જ્ઞાનથી અમૃત થવાય તેની જ ઇચ્છા છે એવી ખાત્રી કર્યા પછી જ યાજ્ઞવલ્ક્ય એને આત્મજ્ઞાન આપે છે.

છાન્દોગ્યમાં પણ કહ્યું છે : હાથી, ઘોડા કે હિરણ્ય એ જૂમા નથી, અસ્પ છે.

આમ સંપત્તિસંગ્રહની વાસના છુટ્યા પછી જ માણસ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી બને છે. આત્મજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આ તત્ત્વ બહુ સચોટ શબ્દોમાં કહે છે :

એમ વિચારી અંતરે શોધે સદ્ગુરુયોગ,
કામ એક આત્માર્થનું બીજે નહિ મન રોગ.

(આ. સિ. ૩૭, પૃ. ૫૩૭).

જેને શ્રીને મન રોગ ન હોય અને એકલા આત્માર્થનું જ કામ હોય તે જ આત્માર્થી, એ જ આત્મજ્ઞાનને અધિકારી.

આત્મજ્ઞાનની કક્ષાઓ :

પહેલાં કહ્યું તેમ આ આત્માની શોધમાં ઘણું તારતમ્ય છે, ઘણી કક્ષાઓ, ઘણાં ધાણાં છે, જ્યાં પોતાની ભિંડાયા પ્રમાણે માણુમ રોકાય છે કે આગળ જાય છે. છાંદોગ્યમાં (મ-૭ p. 167) અમુર વિદાયન અને દેવ ઇન્દ્રની કથા આ તત્ત્વની સૂચક છે. પ્રજાપતિએ ઉચ્ચાર્યું :

“ય આમાડપદ્મતપામ્મા વિજરો વિષ્ણુર્વિશોકો વિજિઘ્ક્ષોડિપિપાસઃ સયકામ મપમંકરુપઃ સોડ્યેષ્ટમ્યઃ સ વિજિઘ્ક્ષાસિનમ્યઃ । સ મર્વાધે જ્યોજ્ઞાનાપ્નોતિ મર્વાધે વામાન્ યસ્તન્માત્માનમનુવિષ વિજ્ઞાનાતીતિ હ પ્રજાપતિદ્વાચ ॥ ૧ ॥ (p. 167)

‘આ જે આત્મા-પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ખાવાની ઇચ્છા વિનાનો, પીવાની ઇચ્છા વિનાનો, મત્સ્ય કામનાવાળો, મત્સ્ય સંકટપવાળો-તેને ખોળવો જોઈએ, તેને વિશેષે કરીને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. જે તે આત્માને અનુવેદીને-શોધીને-તે આત્માને જાણે છે તે મર્વ લોકોને જોળવે છે, મર્વ કામનાઓને, -એમ પ્રજાપતિ બોલ્યા.’

તે વાત જાણે-દેવોએ અને અમુરોએ સાંભળી. તેઓ બોલ્યા, ‘આલો, તે આત્માને ખોળીએ, જે આત્માને ખોળીને મર્વ લોકો અને સર્વ કામો પ્રાપ્ત થાય છે. દેવોમાંથી ઇન્દ્રે પ્રમત્સ્યા લીધી, અમુરોમાંથી વિદાયને. તે બે એકબીજાને જણાવ્યા વિના જ હાથમાં સમિધ લઈ પ્રજાપતિ પામે ગયા. તે જાણે જાણેશ વર્ષો સુધી પ્રદ્યુમ્નમાંથી વાસ કર્યો પ્રજાપતિ બોલ્યા, “શી ઇચ્છાથી અહીં બેઠા છો?” જાણે પ્રજાપતિને આત્મા વિષે પોતે જે ઘોષણા કરી હતી તે કહી જાતાવી અને કહ્યું કે ‘લોકો એ વચનો ભગવાનના છે એમ કહે છે. તે ઇચ્છતા અમે અહીં રહીએ છીએ.’

પ્રજાપતિએ જાણેને કહ્યું, ‘આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. આ જ અમૃત છે, અભય છે, પ્રદ્ય છે.’ પછી પેલાઓએ પૂછ્યું, ‘ભગવન્, આ જે પાણીમાં દેખાય છે, દપંજુમાં દેખાય છે તે કોણ છે?’ પ્રજાપતિએ કહ્યું, ‘આ જાણો જે દેખાય છે તે એ જ છે.’

પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું: ‘પાણીના વાસણમાં જોઈને આત્માનું જે કાંઈ ન સમજાય તે મને આવીને કહો.’ તે જાનેએ તેમ કરી કહ્યું, ‘ભગવન્, આખા આત્માને અમે જોઈએ છીએ; વાળથી તે નખ સુધીનું પ્રતિરૂપ.’

પછી પ્રજાપતિએ તેમને સારા અલંકારો અને વસ્ત્રો પહેરી સાફસૂદ્ધ થઈ પાણીના વાસણમાં જોવા કહ્યું. તેઓએ જે પોતાનું હૂબહૂ પ્રતિબિમ્બ જોયું તે જણાવ્યું. પ્રજાપતિએ કહ્યું, ‘આ આત્મા, આ અમૃત, અભય, આ બ્રહ્મ.’ તેઓ શાન્ત હૃદયના થઈને ગયા. તેમને જતા જોઈને પ્રજાપતિ બોલ્યા: અનુપલબ્યાડ્ઽમાનમનનુવિષ વ્રજતો યત્ત એતદુપનિષદો મરિષ્યન્તિ દેવા યા અમુરા વા તે પરા મરિષ્યન્તીતિ । ‘આ બે જણા આત્માને પ્રાપ્ત કર્યા વિના, જોળ્યા વિના નય છે. એમાંથી જેઓ આટલા ઉપનિષદવાળા થશે અર્થાત્ આટલું જ રહસ્ય જાણશે તેઓ દેવો હોય કે અમુરો હોય, પરાભવ પામશે.’

હવે વિદેશન શાન્ત હૃદયથી અમુરોમાં ગયો, અને તેઓને આ ઉપનિષદના રહસ્યનું પ્રવચન કર્યું.

આ કારણથી આજે પણ આ લોકમાં જેઓ દાન નથી કરતા, શ્રદ્ધા નથી રાખતા, યજ્ઞ નથી કરતા તેમને ‘આ અમુર છે’ એમ લોકો કહે છે. અમુરો પ્રેતના શરીરને બિજાથી માંગેલા વસ્ત્ર અને અલંકારથી શણગારે છે, * અને એમ માને છે કે તેઓ આથી પેલા લોકને છૂતરો. અર્થાત્ અમુરોનું બ્રહ્મજ્ઞાન શણગારેલા શરીર સુધી પહોંચ્યું.

આ વસ્તુ બહુ સૂચક છે.

અમુર વિદેશનની વાત અહીં પૂરી થાય છે, પણ ઇન્દ્રની વાત અપૂરી છે. ઇન્દ્રે દેવો સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ આ ભય જોઈ લીધો :

યયેય ભચ્યમસ્મિક્કરિર સાધ્યલૂતે સાધ્યલૂતો મયતિ સુવસને સુવસનઃ પરિપૂતે પરિપૂતે એયેયાયમસ્મિક્કરેન્ધો મયતિ સામે સામઃ પરિપૂતે પરિપૂતે અયેય શરીરસ્ય નાશમન્વેય નશયતિ । નાશમય મોગ્ય પરમાર્થાતિ ।

‘આ જે આત્મા જોયો, એ તો શરીર મારું’ શણગારાતા આરો શણગારાય છે, મારાં વસ્ત્રો પહેરાતાં મારાં વસ્ત્રો પહેરે છે, માફમુદ્ થયે સાફમુદ્ થાય છે. એમ જ આ શરીર અંધ થતાં એ અંધ થાય, ભંગડો થયે ભંગડો થાય, અપંગ થયે અપંગ થાય. આ શરીરના નાશ પછી એ નાશ પામે. આમાં મને કાંઈ બોગ્ય-મારું-દેખાતું નથી.

આવે વિચાર થતાં તે પ્રજ્ઞપતિ પાસે પાછો ગયો. તેને જોઈ પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું, “મધવન્ શાન્ત હૃદય થઈ તું વિરોચન સાથે જો ગયો હતો તે કઈ ઈચ્છાથી ફરી આવ્યો ?” ઇન્દ્રે પોતાની સમજ કહી. પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું, ‘તારી સમજ ખરાબર છે. હું આગળ તને વ્યાખ્યાન આપીશ. બીજાં બીજાં વર્ષ અહીં રહે. ઇન્દ્રે એમ કયું’. એટલે પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું, ‘આ જો સ્વપ્નમાં મોજથી ફરે છે એ આત્મા છે, એ અમૃત, અભય, એ બ્રહ્મ. ય ઈષ સ્વપ્ને મહીયમાનથ્વાયેવ આત્મેતિ હોવાચ । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । (p. 169).

આ જાણીને શાંત હૃદય થઈને ઇન્દ્ર ગયો. પણ તેને સંતોષ ન થયો. ‘શરીરરૂપી આત્મા જેમ લંગડો થતો હતો તેમ સ્વપ્નવાળો થતો નથી, એટલે કે શરીરના દોષો એને લાગતા નથી. છતાં એ પણ અપ્રિયનો અનુભવ કરે છે, જાણે કે રહે છે. આમાં કાંઈ સારું નથી.’ ફરી પ્રજ્ઞપતિ પાસે ગયો અને બીજાં વર્ષ રહ્યો. તેને પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું : तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानायेव आत्मेति ह्येवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । (p. 170), ‘જેમાં સુતેલો પુરુષ સ્વસ્થ, સંપ્રસન્ન અને કંઈ સ્વપ્ન જોતો નથી એ આત્મા છે, એ અમૃત, અભય, એ બ્રહ્મ છે.

આનાથી પણ ઇન્દ્રને સંતોષ થતો નથી. ‘આ પુરુષ પોતાને જાણતો નથી કે હું તે છું; અને આ જુતોને પણ જાણતો નથી. તે જાણે કે વિનાશ પામ્યો હોય એવો લાગે છે. આમાં કાંઈ સારું નથી.’ પ્રજ્ઞપતિ એને બીજા પાંચ વર્ષ રહેવાનું કહે છે. આમ ઇન્દ્રે પ્રજ્ઞપતિ પાસે કુલ ૧૦૧ વર્ષ બ્રહ્મચર્યા કરી. પછી પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું, ‘મધવન્ આ શરીર મર્ત્ય છે. મૃત્યુથી પકડાયેલું છે તે શરીર આ અમૃત, અશરીર, આત્માનું અધિષ્ઠાન છે. સશરીર આત્મા પ્રિય અને અપ્રિયથી પકડાયેલો છે. શરીર હોય ત્યાંસુધી પ્રિય અપ્રિય જતાં નથી, પણ જો અશરીર છે તેને પ્રિય અપ્રિય સ્પર્શતા નથી’ આ પછી ક્રમે ક્રમે સંપ્રસાદયુક્ત આત્મા શરીરમાંથી નીકળી પદમ જ્યોતિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે અનેક ઉદાહરણો આપી સમજાવે છે. આમ ઇન્દ્ર અને વિરોચનની કથામાં જિજ્ઞાસાની કક્ષા પ્રમાણે પ્રજ્ઞપતિ બ્રહ્મજ્ઞાનની તે તે કક્ષા આપે છે. (હં ૭ થી ૧૬ અ. ૮; Pp. 167-73).

છાન્દોગ્યના અધ્યાય સાતમામાં નારદ અને સનત્કુમારની કથા આવે છે જેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલા વ્યાખ્યાનમાં કયું છે. નારદ સનત્કુમાર પાસે અધ્યયન કરવા જાય છે. સનત્કુમાર નારદને પોતે જો કાંઈ જાણતો હોય તે કહી જવા કહે છે. તેમાં તે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો આદ્યર્ણવેદ, પાંચમો ઇતિહાસપુરાણ અને વેદનો વેદ (એટલે વ્યાકરણ), પિતૃતર્પણ, ગણિત,

દેવશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, વાકાવાક (તર્કશાસ્ત્ર), એકાયન, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, દાનવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પદેવજનવિદ્યા, પહેલાં વ્યાખ્યાનમાં જે જણાવી તે બધી વિદ્યાઓ ગણાવી જાય છે. પણ અંતે કહે છે કે સોડહં મગચો મન્ત્રવિદ્। આમ પોતે મન્ત્રવિદ્ છે અને આત્મવિદ્ નથી એવી કથુલાત કરી આગળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

આવો જ જ્ઞાનનો ક્રમ જીએ અનેક ઉપનિષદોમાં આવે છે. અર્થાત્ કે વિવિધ પ્રકારની જ્ઞાનની કક્ષાઓ આગળ અટકેલા જ્ઞાનીઓનું તારતમ્ય ઉપનિષદોમાં નોંધાયેલું છે.

બૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયી સમક્ષ વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં આત્માનું સર્વોપરિપણું પહેલાં બતાવે છે. આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ પ્રિય છે તો, તે વસ્તુ તે વસ્તુની ખાતર પ્રિય નથી પણ આત્માની ખાતર પ્રિય છે એમ તેમાં સમજાવે છે. ન વા અરે પયુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો મયત્યાત્મનસ્તુ કામાય પ્રિયો મનતિ। એમ પ્રારંભ કરી ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વે પ્રિયં મયત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વે પ્રિયં મનતિ—બધું બધાની ખાતર પ્રિય નથી પણ આત્માની ખાતર પ્રિય છે એમ સમજાવી આદેશ કરે છે : આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ।। આત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્સ્યા વિજ્ઞાનેનંદં સર્વે વિદિતમ્। ‘આત્માને જોવો, સાંભળવો, વિચારવો, ધ્યાયવો મૈત્રેયિ। આત્માનાં દર્શન, શ્રવણ, મનન અને વિજ્ઞાનથી સર્વ વિદિત થાય છે.’ આ વિધાનનું મહત્ત્વ એ છે કે બધી પ્રિયતા અને બધા જ્ઞાનમાં આત્મા એ જ મૂળ પ્રેરણા છે. એ મૂળ પ્રેરણાને જાણવાથી બધું જણાઈ જાય.

આમ આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ સૌન્દર્યના અને જ્ઞાનના ઉપાસક આગળ વ્યક્ત થાય છે.

જે કોઈ આત્માથી પોતાને અલગ માને છે તે પોતાપણું શુભાપી હે છે, માટે इदं सर्वं यदयमात्मा। ‘આ બધું જે કાંઈ છે તે આત્મા છે. જે કાંઈ વિદ્યાઓ છે તે આત્માના શ્વસિતો છે, અસ્વીયૈતાનિ નિશ્ચસિતાનિ। (p. 207). બધાનું એકાયન આત્મા છે જેમ પાણીઓનું સમુદ્ર—આ તત્ત્વ બૃ. ૧, ૪, ૭માં, છાં. ૮-૧૨-૪-૫-માં, કૌશીતકી ૩૪ અને કેન ૧-૨માં પ્રતિપાદિત કર્યું છે.’ આવો આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે, જે ચિદ્ અને આનન્દરૂપ છે.

ઉપનિષદોમાં વારંવાર ઉચ્ચારાનું તત્ત્વ આ છે.

આત્માને જાણવો એટલે પામવો :

અહીં આ આત્માને જાણવો એ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ ન કરીએ તો મોટો ભ્રમ

થાય. ભૂગોળ જાણવી કે ભૂમિતિ જાણવી એ અર્થમાં આત્માને જાણવો એવો એ વાક્યનો અર્થ ન થાય. આમાં જાણવું એ પામવા ધરાળર છે, થવા ધરાળર છે અથવા તો પોતે એ છે એમ જોળખવા ધરાળર છે. આત્માનું સત્ એ જ એનું ચિત્ અને એ જ આનન્દ. એ રીતનું જ બ્રહ્મનું સચ્ચિદાનન્દત્વ. અર્થાત્ કે આત્મા જાણવો એટલે આત્મા જોળખવો—તે મય થવું—એ એકય છે તે અનુભવવું. છાંદોગ્યમાં આરુણિ પોતાના પુત્ર પ્રવેતકેતુને આત્મજ્ઞાનની બુદ્ધી બુદ્ધી કક્ષાઓને ઉપદેશ આપતાં કહેતા જાય છે કે સ ય યોડણિપૈતદાત્મ્યમિદ સર્વમ્ । તત્સત્ત્વં સ આત્મા । તત્ત્વમસિ શ્વેતરેતો । ‘એ આત્મા તું છે.’ આ એક માહિતી છે, આત્મા થવા માટે આ ઉપદેશ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘આત્મજ્ઞાન’માં કેવળ બુદ્ધિથી જાણવાનો અર્થ નથી, પણ ક્રિયા, જ્ઞાન અને લાવ એ ત્રણે શક્તિઓથી આત્મા થવાનો અર્થ છે. જ્ઞાનપ્રધાન બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાપ્રધાન કર્મો અને લાવ પ્રધાન રસો એ ત્રણે એક થઈ આત્માને ઝીલે, અથવા આત્મમય થાય એ આત્મજ્ઞાનનો અર્થ લાગે છે. આમાં બુદ્ધિ, ક્રિયા અને લાવ ત્રણે અનુરૂપ થઈ પ્રવર્તવા હોય છે એટલે એ દરેકના આનન્દ કરતાં આત્મજ્ઞાનનો આનન્દ કદાચ ત્રણેનો સવાદ રહે એવો અથવા કદાચ સાવ અનોખો થાય. બીજી રીતે એમ પણ કહેવાય કે જેનામાં જે વલણ સુખ્ય હોય તે પ્રમાણે જ્ઞાનયોગથી કે કર્મયોગથી કે ભક્તિયોગથી આત્માને વિષય કરવાનો હોય છે, અને કોઈ એક યોગનો આત્માને વિષય કરતા, બીજાં બન્ને યોગોનો તે વિષય બની જાય છે.

પણ આ આત્મા કોણ? સંકુલિત અહ નહિ, પણ જીવના હૃદયમાં જે ઇશ્વર સ્થિત છે, એ એનો આત્મા છે, એ એનું બ્રહ્મ છે.

આનન્દમયાધિકરણ :

બ્રહ્મસૂત્રોમાં પહેલા અધ્યાયના છઠ્ઠા અધિકરણનું નામ આનન્દમયાધિકરણ છે. તેનું બારમું સૂત્ર છે. આનન્દમયોડમ્યાસાત્ । શંકરાચાર્ય બાધ્યમાં કહે છે— “પર યાડડમાડડનન્દમયો મરિતુમર્હતિ । કુતઃ અમ્યાસાત્ । પરસ્મિન્નેવ જ્ઞાત્મમ્યાનન્દશબ્દો બહુવ્ચોડમ્વસ્યતે । પર આત્મા જ આનન્દમય થવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે વારંવાર શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે.” અર્થાત્ કે બ્રહ્મસૂત્રકાર બાદરાયણે શ્રુતિઓનો પરમાત્મા પરત્વે એ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે તે આનન્દમય છે, આનન્દ છે.

આત્માનુભવ કરનારને સર્વત્ર આત્મા દેખાય છે. જેમ કે સુષુપ્ત કહે છે :

‘બ્રહ્મેદમમૃત પુરસ્તાદ્ બ્રહ્મ પશ્વાદ્ બ્રહ્મ દક્ષિણતથોત્તરેણ ।

અપશ્ચોર્ષ્વ ચ પ્રસૂત બ્રહ્મેવદ મિશ્રમિદ વરિષ્ઠમ્ ॥ (૨, ૨, ૧૨ p. 44)

બ્રહ્મ એ જ આ અમૃત-આગળ બ્રહ્મ, પાછળ બ્રહ્મ, દક્ષિણમાં, અને ઉત્તરે.

નીચે અને જિંચે, આ બ્રહ્મ જ પ્રસૂત છે, બ્રહ્મ જો જ આ ઉત્તમ વિશ્વ છે.'
છાન્દોગ્યમાં આ આત્માનંદની મસ્તી વર્ણવી છે. સનત્કુમાર કહે છે :

‘આત્મેવાધસ્તાદાત્મોગેરિષ્ટાદાત્મા પથાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત આત્મોત્તરત
આત્મેવેદં સર્વમિતિ । સ વા એવં વશ્યજેવં મન્વાન એવં વિજાનન્નાત્મરતિરાત્મક્રીડ
આત્મમિથુન આત્માનન્દ સ્વરાઙ્ મવતિ । તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો મવતિ ।

(છાં. ૭, ૨૫, ૨, p. 158)

આત્મા નીચે, આત્મા ઉપર, પાછળ આત્મા, આગળ આત્મા, દક્ષિણમાં
આત્મા, ઉત્તરમાં આત્મા, આત્મા જો જ આ બધું છે. જો આમ જોતો, આમ
માનતો, આમ જાણતો, આત્મ-રતિ, આત્મક્રીડ, આત્મમિથુન, આત્માનન્દ જોવો
તે સ્વરાઙ્ થાય છે. તે સર્વે લોકોમાં ઈચ્છા પ્રમાણે ફરી શકે છે.’

સર્વત્ર આત્મા જોનાર જાણનારની મસ્તી આમાં વર્ણવી છે. આત્મરતિ,
આત્મક્રીડ, આત્મમિથુન, આત્માનંદ આ શબ્દો પ્રેમની રતિમસ્તીના છે.

બૃહદારણ્યકમાં આત્મા અને પરમાત્માના આલિંગનનો અનુભવ પ્રિયતમા-
ના આલિંગનના અનુભવથી વર્ણવ્યો છે અને આ અનુભવ જો જ્યારે ‘અતિ-
ચ્છંદા’ છંદોને ઓળંગી અર્થોત્ કામનાઓથી જિઘ્ર્સા થાય છે ત્યારે થાય છે.
‘તદ્વા અસ્યૈતદાતિષ્ઠન્દા અપહતપાપ્મા અમયં રૂપમ્ । તથા પ્રિયયા લિયા સંપરિશ્વક્તો ન
વાહ્યં કિંચન વેદ નાન્તરમ્ । એવમેવાયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્માના સંપરિશ્વક્તો ન વાહ્યં કિંચન
વેદ નાન્તરમ્ । તદ્વા અસ્યૈતદાત્મકામમાત્મકામકામં રૂપં શોકાન્તરમ્ । (બૃ. ૪, ૨૧
p. 242) સાચે જ આ જોનું કામનાઓથી જિઘ્ર્સા થાયમુક્ત અભયરૂપ છે. તે, જેમ
પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગિત, ન બહારનું કંઈ જાણે છે, ન અંદરનું, જેમ પ્રાણ આત્માથી
આલિંગિત ન બહારનું કંઈ જાણે છે, ન અંદરનું. સાચે જ આ જોનું રૂપ જોવું
છે જેમાં કામનાઓ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, જેમાં આત્માની જ કામના છે અને જ્યાં
કંઈ કામના રહી નથી, જેમાં શોક-રહ્યો નથી.’

આમાં કામનાઓ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, આત્માની જ કામના છે અને
કામના કોઈ રહી નથી, જો પરમાવસ્થાનું જોક સૂચક છે.

તૈત્તિરીયમાં આત્માનન્દની મસ્તીનું જોક અદ્ભુત વર્ણન છે :

‘एतमानन्दमयमात्मनमुपसंक्रम्य’ । इमाँल्लोकान् कामानी कामरूप्यनुसंचरन् ।
एतत् साम गायत्रास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्महमन्महमन्महमन् । अहमन्नादो-
३५हमन्नादो३५हमन्नादः । अहं लोककृदहं लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य ।

पूर्व देवेभ्योऽमृतस्य नात्र भायि । यो मा ददाति स इदेव माऽऽयाः । अहमन्नमन्न-
मदन्त मा ३ ि । अहं रिषं सुवनमम्यममाऽम् । सुवर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्यु-
पनिषत् । ३, १० (pp. 60-61).

‘આ આનન્દમય આત્મા પાસે પહોંચીને ઇચ્છા પ્રમાણે જાતો, ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપ ધારણ કરતો આ લોકોમાં સંચરતો આ સામગીત ગાતો બેસે છે. હા
આ આ વુ, હા આ આ વુ, હા આ આ વુ । હું અન્ન છું, હું અન્ન છું, હું અન્ન
છું, હું અન્નભોગી છું, હું અન્નભોગી છું, હું અન્નભોગી છું. હું શ્લોકકર્તા છું,
હું શ્લોકકર્તા છું, હું શ્લોકકર્તા છું. હું હું કતનો પ્રથમજા,—પ્રથમ પુત્ર, દેવોની
પૂર્વે અમૃતની નાભિમાં, જે મને આપે છે તે હું જ બચે છે. હું અન્ન, અન્ન
ખાનારને ખાઉં છું. મેં આખા વિશ્વનો અભિભવ કર્યો છે. સૂર્ય જેવું મારું
તેજ છે. જે આમ બાણે છે. આ ઉપનિષદ.’

આ આનન્દનું ગીત એક અદ્ભુત ગીત છે. આત્માનન્દનો અનુભવ આવી
મસ્તીના મદના અતિરેકમાં જ ગવાયો છે.

વિલિયમ જેમ્સ—આધુનિક મનોવિજ્ઞાનનો પ્રસ્થાનકાર—The Varieties
of Religious Experience નામના પુસ્તકમાં સોળમા તથા સત્તરમા પ્રવચનો-
માં mysticismના અનેક અમત્કારી અનુભવો વર્ણવે છે (pp 370-420). તેમાં
ઢેટલાકમાં આવી આનન્દમસ્તી છે.

સંતવાણીમાં આનન્દમસ્તી :

સંતોની વાણીમાં આનન્દમસ્તી સૂચવતાં અનેક લખેલો મળે છે. જેમકે
મીરાંતુ—

કોઈ સ્યામ મનોહર લ્યોરી

સિર ધરે મટકિયા ડોલે ૧

દધિ કે નાંવ બિસર ગઈ જ્વાલિનિ

‘હરિ લ્યો’ ‘હરિ લ્યો’ બોલે ૨ .

મીરા કે પ્રજુ ગિરધર નાગર

ચેરી બઈ બિન મોલે ૩

કૃષ્ણ-રૂપ છાકી હ જ્વાલિનિ

ઔરહિં ઔરે બોલે ૪ (પ. સો. પૃ. ૮૦)

અથવા ગીરાંનું સુપ્રસિદ્ધ ગીત—

ભોગી મત જા, મત જા, મત જા,
પાંઈ પરેં મેં તેરી ટે.

પ્રેમ ભક્તિ કેા પેણેા ન્યારો,
હમ કેા ગૈલ લગા જા ૧

અગર અન્દન કી ચિતા રચાઈ,
અપણે હાય જલા જા ૨

જલ જલ લઈ ભરમ કી ઢેરી,
અપણે અંગ લગા જા ૩

ગીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
જ્યોત મેં જ્યોત મિલા જા ૪ (પ. સો. પૃ. ૧)

‘જ્યોતમેં જ્યોત મિલાજા,’ આ સામરસ્ય ભૂમાના આનન્દનું છે.

અથવા ચારીનું—

ઝિલમિલ ઝિલમિલ ખરસે નૂરા,
નૂર જહૂર સદા બરપૂરા ॥

ડુનડુન ડુનડુન અનહત બાજે,
લેવર શુંબર ગગન ચઢિ ગાજે ॥

રિમઝિમ રિમઝિમ ખરસે મોતી,
બયો પ્રકાસ નિરન્તર જોતી ॥

નિમંલ નિમંલ નિમંલ નામા,
કહ ચારી તહું લિયો વિસ્ત્રામા ॥ (પૃ. ૧૬૪)

એકમાં ઝિલમિલ નૂર, બીજામાં અનાહત ડુનડુન, ત્રીજામાં રિમઝિમ ખર મોતી અને ચોથામાં નિમંલ નામ એમ ચારી શાયર એનો બહુવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવ વર્ણવે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જે ગૂઢ જ્ઞાની હતા તેમણે ચોવીસમાં વર્ષમા પોતાની આત્મ-દશાના થયેલા આવા અનેક અનુભવો વર્ણવ્યા છે. ‘.....એવી ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે; અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે એમ માનીએ છીએ. એ જ નિરંકુશતા પૂર્ણતા આવ્યા સિવાય ચિત્ત

યથેચિત મમાધિયુક્ત નહિ થાય એમ લાગે છે અત્યારે તો બધુંય ગમે છે, અને બધું ય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે જ્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરકુશાનની પૂર્ણતા ઘટે એ પૂર્ણકામના પણ કહેવાય છે. જ્યા હરિ જ સર્વત્ર રૂપે જામે છે અત્યારે કાઈ અરૂપે જામે છે, પણ રૂપે છે એવો અનુભવ છે ' (પૃ ૨૮૫)

પરમહંસ રામકૃષ્ણના આવા અનુભવોમા ભગવતી ચિતિના માતારૂપે સાક્ષાત્કારના દર્શન વર્ણવાયા છે.

ભૂમા-માનવજીવનની મૌલિક પ્રેરણા :

ખ્રિસ્તી અગ્રેજ સાહિત્યકાર Aldous Huxley એક સ્થળે જીવ જો દેદ-ખાનામા પડ્યો છે તેમાથી છૂટવાના તેના હર્દની વાત કરે છે " We love ourselves to the point of idolatry, but we also intensely dislike ourselves, we find ourselves unutterably boring. Correlated with this distaste for the idolatrously worshipped self there is in all of us a desire, sometimes latent, sometimes conscious and passionately expressed, to escape from the prison of our individuality an urge to self transcendence."³

માણુસમા એની જીવવાની અને પ્રજનનની વાસનાઓ ઉપરાંત આ ઉર્ધ્વ થવાની-ભૂમા થવાની, મહત્ત્વ થવાની અદ્ભુત વાસના છે એ આનન્દ સ્વરૂપ છે, અને એ આનન્દ અનુભવવાની બખના જ્ઞાનવિજ્ઞાનમા, સૌન્દર્યમા, પ્રેમમા તથા મહાન કર્મધોગમા માણુસને પ્રેરે છે અને અતે તે આનન્દપ્રદા કે પ્રજ્ઞાનદને લાજીવા અને પામવા પ્રેરે છે.

છાન્દોગ્યમા પ્રાણુ જ્યેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ છે, એ જાતાવવા એક કથા છે. વાહુ, અશુ, શ્રોત્ર, મન આદિ બધા કરણો પોતે મોટા છે એની સ્પર્ધામા પડ્યા છે. મનપતિ દ્વેસલો આપે છે કે જે જતા શરીર ' પાપિષ્ઠતર ' દેખાય તે તમારામા શ્રેષ્ઠ વાહુ આદિ કંમે કંમે એક એક વર્ષ માટે શરીરમાથી જાય છે છતા શરીર જીવે છે, પણ જ્યારે પ્રાણુ જાય છે ત્યારે બીજા ઇન્દ્રિયરૂપે પ્રાણુને પણ જવા વારો આવે છે, ત્યારે પ્રાણુની જ્યેષ્ઠતા અને શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાય છે

આ રીતે જ ભૂમાણુ સુખ અને આનન્દ સર્વ ઉર્ધ્વગામી પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણુરૂપ છે, જેના વિનાના પ્રવૃત્તિઓ ' પાપિષ્ઠતર ' બને છે.

આનન્દથી નિર્ભયતા

આ આનન્દગીમાંસાના અંતે ભૂમાનું સુખ = આનન્દ એ માનવના વિકાસનું પ્રારંભિક અને પરમ ઘટ છે એ દૃષ્ટિ પ્રશ્નરૂપે વિચારણા માટે મૂકું છું.

શય એ માનવવિકાસને કુંધનાકુંડે ગોટામાં ગોટું બગ છે. પણ જેને વર્ણવી શકાતું નથી, મન પણ જેને પહોંચતું નથી એવા ઘડના આનન્દ લાક્ષણિક ભય-રહિત-નિર્ભય થાય છે એ આ વિચારણાનું મૌઘી ચૂક રહ્યું છે.

તૈત્તિરીયમાં આનન્દગીમાંસાની પૂર્વે પેલો પ્રસિદ્ધ શ્લોક આવે છે :

યતો વાચો નિર્વર્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ।

આનન્દ મલ્લગો વિદ્વાન્ ન ચિમેતિ કદાચન ॥ (P. 56)

‘પહોંચ્યા વિના જ્યાંથી શબ્દો મનની સાથે પાછા ફરે છે (તે) ઘડના આનન્દનો વિદ્વાન્ ક્યારે પણ ખીતો નથી’. આનો આ જ શ્લોક આનન્દ-ગીમાંસાના અંતે આવે છે પણ એમાં કદાચન ને સ્થાને કુતથન (P. 57) છે. અર્થાત્ ‘ક્યાંધીથી પણ નહિ’. જાને આવશ્યક પાઠો છે: ઘડના આનન્દનો વિદ્વાન્ ક્યારે પણ ખીતો નથી અને ક્યાંધીથી પણ ખીતો નથી.

મેં ત્રણ * દિવસ આ એક મને નવા લાગેલા વિચારતન્તુને કાંત્યો, જે હૃદયકતમાં કદાચ નયો ન હોય ! હું ઉપનિષદોના ટેકે એ વિચારમાર્ગે જે આદ્યો છું તે ઉપરથી પણ એ કદી શકાય. છતાં જે રીતે આનન્દનું માનવની વિભૂતિઓમાં અનુસંધાન કરવાનું સુઝયું તે મારે માટે નવીન હતું. એ ચિન્તન આપ સૌની વિચારણા અર્થે મહારાજ સયાજીરાવ વ્યાખ્યાનમાળામાં રજૂ કરવાની મને મ. સ. યુનિવર્સિટીએ તક આપી, તેનો હું કૃતજ છું, અને આપ સૌએ આ મીમાંસાનો કંટાળો સહન કર્યો તે માટે આપ સૌનો આભારી છું.

ટિપ્પણ

વ્યાખ્યાન પહેલું

૫. ટિ.
૨ ૧

પૃથક્કણ અને દુનનાના વ્યાપારોથી તર્કભૂદિ વસ્તુને પાનવા એક પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે પણ પ્રતિદ્દેશ્ય દિનુ જર્ગસોના મતે તો આ વ્યાપારોથી વસ્તુનું હાર્દ અથવા વસ્તુનું પૂર્વ જિગત્વ પામી શકતું જ નથી {આ ભૂદિ-વ્યાપારો વસ્તુની આજુબાજુ ને ર્થો કંતા હોય છે, અંત પ્રવેશ કરી રનરૂપ પામી શકતા નથી આ કાર્ય તો જર્ગસોના મતે Intuition—આત્મદર્શનથી થાય છે (જુઓ An Introduction to Metaphysics (pp 18) by Henri Bergson, authorised translation by T E Hulme, Macmillan & Co 1913)

જર્ગસો દહે છે કે There is one reality at least which we all seize from within, by intuition and not by simple analysis It is our own personality in its flowing through time, our self which endures We may sympathise intellectually with nothing else, but we certainly sympathise with our own selves (p 8 ibid) Reason (તર્કભૂદિ) અને Intuition (આત્મદર્શન)નું જર્ગસોનું આ દંદ પાશ્ચાત્ય દિનુદીમા ઠીક ઠીક અચાનો વિષય થયું છે છતાં જર્ગસોની માનવચેતનાની કંપના અથવા વ્યક્તિચેતન્યની કંપના સાથે આ તર્કભૂદિ અને આત્મદર્શનનું દંદ ચાનને ઉપગ્રાગક થાય એ રીતે ઘટાવી શકાય છે

આત્મદર્શનની સમગ્રતા સ્વીકાર્યા છતાં તર્કભૂદિ નિરુપયોગી નથી | તર્કભૂદિએ અમે ને એ મહણ કરેલા તત્ત્વોના પાનોનો સરવાળો કરારે પણ સમય વસ્તુના ચાનની બાનબર ચતો નથી એ સમ્યુ, છતાંપણ કોઈ એક સમ્યુ એવે યત્નાદને મહણ કરતા આત્મદર્શનને તર્કભૂદિનું ચાન વિરોધી નથી, પણ હિનુદુ એને વધારે વિશદ રે છે |

ઉપગત તર્કભૂદિનું પૃથક્કણ ભૌતિક પૃથક્કણની દુલનામા એ વસ્તુને સ્થૂલ રીતે તોડ્યા વિના પણ થઈ શકે છે અર્થાત્ જો કે અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુને બાથ રૂપે પૃથક્કણ અને દુલનાથી બાથવાનો પ્રયત્ન જ વસ્તુ સુધી પહોંચતો નથી છતાં | વસ્તુના આત્મદર્શનના મહણની પૂર્વજૂ મિકાઈરૂપે તે સ્વીકારી શકાય છે જર્ગસોના મતે અનુભવ-મત્તાદના કોઈપણ એક ન શમા બધા પૂર્વ અનુભવોનો સભાર હોય છે એ માન્યતામાથી પણ આ કથનનું સમર્થન રી શકારો

૬૮૨૫

આનંદચર્ચના અને તર્કશુદ્ધિના આ દ્વન્દ્વના પરિહાર માટે સરખાવો—John Laird's મતનુસાર—“According to Bergson the principal obstacle in the way of this spiritual auscultation was man's inveterate tendency to intellectualize. Intuition (and instinct) was neglected in favour of intelligence. (But it is not entirely clear whether he meant to restore a neglected element by the method of complementary over-emphasis, or was still more radically anti-intellectualist. The answer, I think, is that the neglected, and it alone, was metaphysically ultimate but that in ordinary experience both elements could, and should, be present).” (P. 101—Recent Philosophy by John Laird, Home University Library.)

૫. ડિ. Behaviourism ની બધી શાખાઓ, ખાસ કરીને Experimental
૨ - ૨ Psychology માં પ્રયોગો આવડા બાદ આ વિષયો ઉપર બે મધ્ય શ્રેષ્ઠ છે છતાં :

—Psychology by William McDougall, Second Edition 1952. H.U.L. O U P. CH. I. pp 1-8; p. 21. “If, then, we ask, What facts are there which are actually observed and studied by the psychologist ..... the answer must be twofold: namely (1) his own conscious-

ments of Psychology એમાં નવું પદ્ધતિઓમાં બીજી પદ્ધતિ: (2) The observation and interpretation of behaviour p 81. Experiment એટલે શું એ સમજાવતા કહે છે “...” Studying activities designedly induced under circumstances specially arranged and controlled To study human or animal behaviour in this way is to make a psychological experiment ” P 81.

પણ એનાના તત્વનો બહિષ્કાર કરવો વર્તનવાદ એ ઠાલવા મુખ્ય છે. સરખાવો: “Behaviourism undertook to get rid not only of ‘mental’ connections, but of emphasis upon the

mechanisms of cortical connection. If the neurologist wishes to study brain connections, well and good; the psychologist is concerned with observable behaviour." p. 265 F.N. 25. Historical Introduction to Modern Psychology (Fifth edition revised—reprinted 1960) by Gardner Murphy. આ બાબત Behaviourism—વર્તનશાસ્ત્ર ઇતિહાસ માટે જુઓ આ જ પુસ્તકનું પ્ર. ૧૮. ૬મી સરખાવો :

"For experimental psychology sprang from the conception of a fundamental unity between psychology and physiology, and behaviorism from an attempt to make that unity more complete; ibid. pp 3-4

"Experimental Psychology as Method" માટે સરખાવો :

'It is the particular way in which the experimental psychology proceeds to study behaviour that characterises it. Experimental psychology attempts to apply the rules of scientific method to its subject-matter; to discover the lawful relationships that govern behavior. Whether the behavior be as simple as pressing a telegraph key or as complex as painting a picture, experimental psychologists search for the determinants of their actions in the behaving organism and its environment." P. 1 Experimental Psychology: An Introduction: by Leo Postman and James P. Egan. Harper & Brothers, New York. 1949.

૫. ટિ. વિકારો માનસો માવોડનુમાવો ભાવબોધક : । અ. કો. વા. ૧. વર્ગ ૭. શ્લો ૨૧. પૃ. ૪૬
૨ ૩ સં. વામનાથાર્ય અળકીકર મુખર્ધ, મર્વર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ શુક રેપો ઇ. સ ૧૮૯૬.

સરખાવો દશરૂપક : અનુમાવો વિકારસ્તુ માવસત્ત્વનાલ્ક : ।

પ્રમાણ ૪. કો. ૨. પૃ. ૧૨૨ ચ મુ. મુખર્ધ ઇ. સ. ૧૮૪૧.

નાટ્યકલાના સંદર્ભા નાટ્યશાસ્ત્ર કહે છે :

વિમાવેનાદ્વતો ચોડયો હનુમાવિસ્તુ ગમ્યતે । અ. ૭ શ્લો. ૧.

અને અધાનુમાવન ઇતિ વસ્મા । ઉચ્યતે - અનુમાવ્યતેડનેન

વાગજસત્ત્વહતોડમિનય ઇતિ । અન શ્લોક. :—

વાગજામિનયેનૈદ્વ યતસ્ત્વયોડનુમાવ્યતે ।

શાસ્ત્રાગ્રાજ્ઞાસ્યુચસ્ત્વનુમાવસ્યત : સ્મૃત : ॥

અ. ૭ શ્લો. ૫ ના. શા. યો. ૧. ગા. બો. સી.

૫. ડિ. પુનર્જિ: પ્રમદો દર્શ: પ્રમોશમંદયમદા: ૫ ૨૪.

૩ ૪ રવાસનન્દુરાનન્દ: સર્વસાગુતાનિ ૫ ।

૧૫ ૨૪, ૨૫ મ. ષ. સો. પા. ૧. વર્ગ ૪. ૧૮.

૫. ડિ. to enjoy heavenly bliss (said of gods and deceased
૪ ૫ ancestors. RV. TBR. Sanskrit-English Dictionary
મદ Monier Williams

દેસાસો મદગિત । Rv. 8, 29, 7, etc. । (ગિત:) યુમેનુ વે

સપુમાર્ મદગિત । Rv. 10, 14, 10 । એવ દેવોઃ સપમાર્ મદમ । T.B.S. 3, 1
Sanskrit Wörterbuch Von. Otto Böhtlingk und Ru-
dolph Roth. Fünfter Theil. (Fifth Part) St. Peters-
burg. 1868.

૫. ડિ. [ગ. ૧] મદિ સુતીનોદમરસાત્રઘનિગી ૩ । ૧૬ । ૪. ૭૨૯

૪ ૬ [ગ. ૧] મદી દર્શનનયોઃ । ૮૧૫ । ૪. ૭૧૨

[ગ. ૪] મદી દર્શો । ૧૨૦૮ । ૪. ૭૧૫

[ગ. ૧૦] મદ સુતિયોગે । ૧૦૦૬ । ૪. ૭૧૮

[ગ. ૧] સુદ દર્શો । ૧૬ । ૪. ૭૨૯

[ગ. ૧૦] સુદ સંમર્ગે । ૧૦૪૧ । ૪. ૭૧૮

[ગ. ૧] ડુતોરિ સપુદો । ૬૭ । ૪. ૭૧૯

[ગ. ૧] દ્યુ મન્ત્રિકે । ૭૦૧ । ૪. ૭૨૨

[ગ. ૪] દ્યુ મુટ્ટી । ૧૨૩૦ । ૪. ૭૧૫

[ગ. ૧] સુ પ્રીતિયામ્ । ૮૨૫ । ૪. ૭૨૨

[ગ. ૧] મિત્ યેવાયામ્ । ૮૯૭ । ૪. ૭૨૨

[ગ. ૪] પ્રીત્ પ્રીતી । ૧૧૪૪ । ૪. ૭૨૪

[ગ. ૧] પ્રીત્ તર્પણે વાન્તી ચ । ૧૪૭૫ । ૪. ૭૨૭

[ગ. ૧૦] પ્રીત્ તર્પણે । ૧૮૨૭ । ૪. ૭૨૮

શ્રીરામિતિગુનેત્રણીત્ર ધાતુગઠઃ । ૪. ૭૨૯-૭૩૧

વિદ્વાન્તત્રીમુદી । સમગ્રાવૃત્તિઃ । ત્રિ. સા. પ્રે. સુમ્પદ્ । ૬. ઘ. ૧૧૨૩.

૫. ડિ. ઉપનિષદોમાં આનન્દ શબ્દનાં અર્થઃ—

૧

૫ ૭ ઉપનિષદોમાં ખાસ કરીને પ્રાચીન ખાર કે તેર ઉપનિષદોમાં 'આનન્દ' શબ્દ
અને તેનાં રૂપો કયા અર્થ કે અર્થોમાં વપરાયા છે તે વિચારવા જેવો વિષય છે.

(૧) કાંઈ પણ અનુકૂળ બને કે થાય અને તેથી મનમાં જે ખુશી ઉપજે તેને સવા 'આનન્દ' શબ્દ વપરાય છે: જેમકે હાન્દેઝ. જ. ૭. ૧૦. ૧.

‘અથ યદા સુશૃટિર્મન્યાનન્દિનઃ પ્રાણા મયન્ત્યર્થં શુભ મવિષ્યતીતિ ।

ત્યારે સાગે વરસાદ થાય ત્યારે પ્રાણ આનન્દી થાય છે, કેમકે અમ બહુ થશે. ’

આને ૦૮ મળતો ઉલ્લેખ પ્રોપનિષદ (પ્ર. ૨. ૧૦)માં છે:

‘યદા ત્વમનિર્વમ્યયેમાઃ પ્રાણતે પ્રજાઃ ।

આનન્દરૂપાસ્તિશ્ચન્તિ કામાચાર્જં મવિષ્યતીતિ ।

યારે છ' વર્ષે છે ત્યારે આ પ્રજા જીવે છે, જોઈએ તેટલું આન થશે એ રણધી આનન્દરૂપ થઈ રહે છે. ’

(૨) તૈત્તિરીયની આનન્દમીમાંસામાં જે આનન્દથી અણિત થઈ કહ્યું છે તે. ભુવ આનન્દ છે. આ મહત્ત્વ આનન્દ સારું શરીર, સારું શિક્ષણ અને ધનસમૃદ્ધિ સાદિમાંથી ઉપન થતી ખુશીનો સૂચક છે: તત્ત્વેયં પૃથિવી સર્વો વિતાસ્ય પૂર્ણા સ્યાત્ । ઇપ માનુષ આનન્દ: (તૈ. ૩, ૮, ૧). આ આનન્દ ક્રમે ક્રમે સોએ શુણ્ણતા જઈએ । માનુષ આનન્દ કરતાં પરાધર્મ ધણે પ્રજાપતિનો આનન્દ અને તે બ્રહ્મનો એક માનન્દ, અને તે જ આનન્દ કામથી નહિ ધવાયેલા શ્રોત્રિયનો આનન્દ. શ્રોત્રિયના મા બ્રહ્માનન્દનું સ્વરૂપ માનુષ આનન્દનું પરાધર્મધણુ રૂપ જ છે કે એનું સ્વરૂપ જૂદી નતનું છે એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી. પણ નિમિત્ત બદલાતા આનન્દનું સ્વરૂપ બદલાય એ સ્વીકારીએ તો એ જૂદી જાતનો આનન્દ છે એમ માનવું જોઈએ; અને પરાધર્મસંખ્યા તો માનુષ આનન્દ કરતા આ આનન્દ કેટલો ચઢિયાતો છે એ પ્રયત્નો અર્થવાદ છે. છતાં માનુષ આનન્દનું સ્વરૂપ સારી શૃદ્ધિથી અન્ન ઉપજશે એવી આશાથી ધના આનન્દ કરતા જૂદી જાતનો મણાય નહિ.

—(૩) બૃહદારણ્યક (૪, ૩, ૧)માં આનન્દનો પાપોથી જૂદા પાડવા સાથે મૂક્યા છે: અથ યથાક્રમોઽયં પરલોકસ્થાને મવતિ તમાક્રમમાક્રમ્યોમયાન્ પાપ્મન આનન્દોઽથ પદયતિ અહીં આ ‘આનન્દ’ શબ્દ પાપપુણ્યના દ્વન્દ્વા પુણ્યને સ્થાને છે. પુણ્ય કે પુણ્યનું ફલ પણ સંપત્તિની સમૃદ્ધિના ફલનું સૂચક છે. ‘નન્દ’ના દ્વન્દિ સમૃદ્ધો—અર્થ ૧-૨મા દર્શાવેલા ‘લાવ’ સ્તરવે છે.

૨

(૪) પરંતુ ઉપનિષદોમા કેટલાક સંદર્ભોમાં ‘આનન્દ’ શબ્દ સમૃદ્ધિથી લિન્ન—જે કે વિરુદ્ધ નહિ—એવા અર્થની સંજ્ઞા બને છે. તે એક ચોક્કસ ક્રિયા અથવા/અને તજ્ઞન્ય મનોભાવ કે મનોવસ્થાની અભિધા બને છે. બૃહદારણ્યક (૨, ૪ ૧૧)માં ‘સર્વ પાણીનું એકાધન સમુદ્ર ને કહ્યો છે, ‘એમ સર્વ સ્પર્શોનું એકાધન ત્વચા, સર્વ ગન્ધોના નસકોરા, સર્વ રસોનું જિહ્વા, સર્વ રૂપોનું ચક્ષુ, સર્વ શબ્દોનું

ઓન'. એ જ પ્રમાણે 'સર્વ' સંહષોનું એકાપન મન, સર્વ વિગ્રાઓનું હૃદય, સ
કર્મોના હાથ - एवं सर्वसामान्यदानी उत्सव एवमयम् । एवं सर्वेया विसर्गाणां पाप
कायनम् । एवं सर्ववामयनां पारानेयनम् । एवं सर्वेया वेदानां वागेयनम् । આ
કપિક્કા જુ આ ૪, ૫, ૧૨મા આવે છે.

આ સદર્ભમા 'એકાપન'નો અર્થ થાય 'સંગ્રહણ', 'જ્યાં બધા મળે', 'જ્યાં
બધા 'એક થાય', એવો. છતાં 'એકાપન'નો અર્થ કરવો જોઈએ બાહ્યેન્દ્રિયે
પગલે, તે તે વિગ્રાઓના મધ્ય કુનાગ તરીકે, મન અને હૃદય પગલે તે તે ભાવેન
કુનાર અથવા/અને અધિકગ્રસ્ત તરીકે, હાથ, ઉપરથ, વાયુ અને પગ કર્મેન્દ્રિયો
પગલે તે તે કર્મ કે ક્રિયાના કુનાગ તરીકે, એમ જ વાચ્યા પગલે તે વેદોના
બોલનાર તરીકે. ખાણી બધા સમુદ્રમા મળે ત્યાં સંગ્રહણ તરીકે એકાપન લેવાય,
'કણ્ણો' જે ક્રિયાઓ કરે તેમા પછુ 'ક્રિયાકણ્ણ'નું એકાપન કે અદ્વૈત હષ્ટેનું છે.

અહીં ઉપરથનો અર્થ જનનેન્દ્રિય થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેની જનનેન્દ્રિયો
માટે એ સમાન શબ્દ છે.

(उपरयो वक्ष्यमाणयो । अ यो का १ यो ७०)

उपरयो योनिर्द्वयो ॥ ३४० ॥ उत्ताग्रमुदयोभ्यापि

समीरिष्यतवयपि । ३४१ । का ३ अ सं)

અર્થાત્ ઉપરના સદર્ભમા આનન્દોનું એકાપન ઉપરથ એટલે કે જનનેન્દ્રિ-SEX-ને
મધ્ય છે. [તથા કર્મેન્દ્રિયાનાં વિવિધ વદન-શ્વાદન-ગમન-વિસર્ગ-આનન્દવિશેષ
તત્ત્વિયા સામાયેચ્છે પ્રવિષ્ટા ન વિભાગયોગ્યા ભવન્તિ, સમુદ્ર હવામિધિવિશેષા ।
વાં મા વૃ ૧૫૧ ઉપનિષદ્ભાષ્ય, વો ૧ અ૭૨કર]

પ્રશ્નોપનિષદના એવા પ્રશ્નમા સૌર્વાયણ ગાર્ગ્ય પિપ્પલાદ મુનિને પાંચ સવાલો
પૂછે છે તેમા પાંચમો સવાલ એવો છે કે 'શેમા સર્વે પદાર્થો પ્રતિષ્ઠિત છે.' તેના
જવાબમા સાખ્ય પ્રક્રિયાને સૂચવતા પદાર્થોના નિર્દેશ છે તેમા કાર્યકારણથી
જોડાયેલા યુગ્મો મૂક્યા છે. તેમા પૃથિવી આદિ પાંચ મહાબ્રુતો અને તેમના કારણરૂપ
તેમની માનાઓ, ચક્ષુ આદિ પાંચ જાનેન્દ્રિયો અને ૪ ધાદિ તેમના વિષયો તેમ જ
ઉત્તાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને તેમના કર્મેન્દ્રિયા. 'उत्तस्थस्य आनन्दवित्तव्यस्य उपरथ અને
જે કાઈ આનન્દ કુગય તે' ■ લેખથી ઉપરથ કર્મેન્દ્રિયનું કર્મ કે ક્રિયા તરીકે
'આનન્દને' ગણાવ્યો છે, જેમ પગ અને તેનું કર્મ જતિ વગેરે (પ્રશ્ન ૪-૮)

આ જ પ્રશ્નમા આની પૂર્વે (૪, ૨) તે તે જાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોના નિર્દેશ
વિના ક્રિયાઓ આપી છે ત્યાં પછુ ક્રિયાઓનો અર્થ આના જેવો જ લેવો જોઈએ
एव ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्वेकी भवन्ति । तत्र तत्रैव पुरुषो न शृणोति । न पश्यति ।
न जिह्रति । न रसयते । न स्पृशते । नाभिवदते । नानन्दयते । न भिद्यते । नेयायते ।
स्वपित्तीक्षाचक्षते । आभा न आनन्दयतेने । अर्थ 'આનન્દ નથી કરતો અર્થાત્
પ્રજ્જન નથી કરતો' એવો જ લેવો પડે.

આવી જ રીતે મૈત્રાયણીમાં 'આત્માનાં આત્માને નેતા, અમૃતાખ્ય, ચેતા, મન્તા, મન્તા, ઉત્સ(સ)ણ, આનન્દયિતા, કર્તા, વક્તા, રસયિતા, દ્રાતા, દ્રષ્ટા, શ્રોતા' કહ્યો છે (૧, ૭), તેમાં 'આનન્દયિતા'નો અર્થ પશુ ઉપસ્થના સંદર્ભમાં સેવાવો જોઈએ.

તે તે માનેન્દ્રિય અને તે તે કર્મેન્દ્રિયોના તે તે વિશ્વો વિષે બીજા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પશુ અનેક ઉલ્લેખો છે, અને તે દરેકમાં આનન્દનો સંબંધ ઉપરથી સાથે બતાવ્યો છે. જેમ કે કૌષીતકિ—૧, જ્યાં 'કેના વડે મારાં પુલ્લિંગ નામો તું મેળવે છે? તો કહેવું જોઈએ કે પ્રાણ વડે; કેના વડે ઓલિંગી નામો?—તો—વાહ વડે; કેના વડે નપુંસક તો? મન વડે? 'એ જ અનુસંધાનમાં 'કેના વડે તું મન્ધ મેળવે છે? તો પ્રાણ કે નાક વડે; કેના વડે રૂપ? તો ચક્ષુ વડે; કેના વડે શબ્દ? તો શ્રોત્ર વડે; કેના વડે અનરસ? તો જિહ્વાથી; કેના વડે કર્મો? તો હાથો વડે; કેના વડે સુખ-દુઃખ? તો શરીર વડે; કેના વડે આનન્દ, રતિ, પ્રજાતિ? તો ઉપસ્થ વડે! (કેનાનન્દં રતિ પ્રજાતિમિતિ। ઉપસ્થેનેતિ।) કેના વડે મતિ? તો પગો વડે; કેના વડે વિચારો, વિજ્ઞાન અને કામનાઓ? તો ગ્રહ વડે.'

આ જ ઉપનિષદમાં પિતા-પુત્રના સંપ્રદાન પ્રકરણમાં પશુ પિતા પુત્રને જે જુકું, જુકું આપે છે તેમાં પશુ આ જ ક્રમ છે; અને તેમાં પિતા કહે છે: 'આનન્દં રતિ પ્રજાતિ મે ત્વયિ દધાનીતિ પિતા। આનન્દં રતિ પ્રજાતિ સે મયિ દધેતિ પુત્રઃ। (૨, ૧૫).

આ જ ઉપનિષદમાં આગળ જતાં અથ વચાસ્યે પ્રજાયે સર્વાણિ ભૂતાન્યેકં ભવન્તિ, તદ્વ્યાવાયાસ્વામઃ—સર્વં ભૂતોનો પ્રજા સાથે સંબંધ સમજાવતાં કહે છે કે વાહ પ્રજામાંથી 'ઉદ્ભૂ' કહેનાં ઉચ્ચેષ્ટુ એક અંગ છે. તે વાહ માટે બહારથી પ્રતિવિહિત થયેલી [જે] ભૂતમાત્રા તે 'નામ'—અર્થાત્ 'નામ' વાહ સાથે બહારથી જોડાયેલું છે; આ જ પ્રમાણે મન્ધ અને પ્રાણ, રૂપ અને ચક્ષુ, શબ્દ અને શ્રોત્ર, અનરસ અને જિહ્વા, કર્મ અને હાથ, સુખ-દુઃખ અને શરીર, આનન્દ, રતિ, પ્રજાતિ અને ઉપસ્થ (અથવા વાસ્ય વક્ત્રમુદ્ગર્હ તસ્માન્નો રતિઃ પ્રજાતિઃ પરસ્તાન્ પ્રતિવિહિતા ભૂતમાત્રા) મતિ અને પગ, વિચારો, કામનાઓ અને મન.

કૌષીતકિમાં આનન્દની સાથે રતિ અને પ્રજાતિ છે તે બાજુ કે આનન્દનો અર્થ ચોક્કસ કરવા આખા હોય તેવા પદ્યો છે. બૃહદારણ્યકમાં (૪, ૩, ૩૨) આનન્દનો—રતિ—પ્રજાતિ અર્થ અલિપ્યેત છે. વળી મનની આનન્દતા સમજાવતા યાજ્ઞવલ્કય કહે છે "સમ્રાટ્! મનથી જ ઓનું સંવંનન થાય છે અને તેમાં પ્રતિરૂપ પુત્ર જન્મે છે તે આનન્દ છે." મનસા વૈ સમ્રાટ્ જિયમમિદ્યાર્યતે તસ્યા પ્રતિરૂપઃ પુત્રો જાયતે સ આનન્દઃ। (૪, ૧, ૬) (શાં. ભા...મનસા વૈ સમ્રાટ્ જિયમમિદ્યાર્યતે તસ્યા પ્રતિરૂપોઽનુરૂપઃ પુત્રો જાયતે સ આનન્દહેતુઃ પુત્રઃ। સ ચૈન મનસા નિર્ધાર્યતે તન્ન મન આનન્દઃ। (૫, ૨૨૯).

તૈત્તિરીયમાં આનન્દની સાથે 'પ્રભતિ' અને 'અમૃત' છે; રતિ નથી. પ્રજાતિરમૃતમાનન્દ-શ્ચુરસ્યે। (૩. ૧૦). અહીંયાં 'અમૃતનો શો અર્થ' હશે? કટોપ્થનિપદમાં અમૃતને શુક્ર અને ધ્રુવ સાથે મૂલ્યુ છે; ૫, ૮, ૬, ૧, માં તદેવ શુક્ર તદ્ પ્રજા તદેવામૃતમુચ્યતે—તે જ શુક્ર, તે જ ધ્રુવ અને તે જ અમૃત કહેવાય છે અને (૬, ૧૭)માં તં વિગાનુક્રમમૃતં તં વિગાનુક્રમમૃતમિતિ—તેને શુક્ર અમૃત બોલો—તેને શુક્ર અમૃત બોલો., અહીં 'શુક્ર'નો અર્થ શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ૫૫ શુક્રનો ખીલો અર્થ વીર્ય. ૫૫ થાય છે. શીનક ઉપનિષદમાં ઉલ્લેખ છે કે 'તદાદુર્યદ મા એતસ્ય.વીર્યં ચચ્ચુર્કં યજ્ઞયોતિર્વદમૃતં વદજર્યં તદવ્યં રતિ (p. 374) તેથી કહે છે કે આનું જે વીર્ય, જે શુક્ર, જે જ્યોતિ, જે અમૃત, જે જરા ન પામે તે અવ્ય છે.' આમાં વીર્ય, શુક્ર, જ્યોતિ, અમૃત અને અવ્ય સાથે છે. તો શું તૈત્તિરીયમાં એ સંદર્ભમાં પ્રકાશમાન ઉજ્જવલ વીર્યને સૂચવવા અમૃત પદ મુકાયું હશે? અમૃતના ખીલ અર્થોમાં પીયુષ કે સુધા (પીયુષમૃતં સુધા—અ. કો. કા. ૧, ૫૧) ૫૫ બધે ખેસી શકે, અને 'રતિ'ની નજીકનો અર્થ થાય. અમૃત મોક્ષના અર્થમાં ૫૫ છે (અ. કો. ૧, ૫, ૬). હેમચંદ્ર મોક્ષના પદ્યો આપે છે તેમાં મહાનન્દોડમૃતં સિદ્ધિઃ ઇત્યાદિ એક સાથે આપે છે (અ. ચિ. ૧, ૭૪). અમૃતનો શંકરાચાર્ય તૈત્તિરીયના આ સંદર્ભમાં અ-મર અર્થ એવી રીતે ધટાવે છે કે પ્રભતિ એટલે અમૃતત્વ પ્રાપ્તિ,—પુત્રથી ઋણ-વિમોચનદાર થાય અને તે આનન્દ કે સુખ. આ બધું ઉપરથનિમિત્ત (પ્રજાતિરમૃતમમૃતત્વપ્રાપ્તિઃ પુત્રેણ ઋણવિમોક્ષદ્વારેણાનન્દઃ સુખમિત્યેતત્ સર્વમુપસ્યનિમિત્તમ્ પૃ. ૩૮૧).

જે હોય તે ખરૂં. ૫૫ તૈત્તિરીયમાં ઉપરથના સંદર્ભમાં 'અમૃત'નો અર્થ ૨૫૪ થતો નથી, ૫૫ પ્રભતિનો અર્થ ૨૫૪ છે.

આમ 'આનન્દ' એ ઉપરથની ક્રિયા છે જેનું અર્થવિવરણ રતિ અને પ્રભતિમાં છે. આ ક્રિયા ખીલ ક્રિયાઓની જેમ મનઃપૂર્વક છે, એ બૃહદારણ્યકના પહેલાં નોંધેલા મનસા ચૈ સમ્રાટ્ ક્લિયમમિદ્યંતિ (૪, ૧, ૬) ઉલ્લેખમાં ૨૫૪ છે. કૌપીતકિ 'પ્રજા'નો મહિમા વર્ણવતા કહે છે 'પ્રજા વડે વાચ્યા ઉપર ચઢીને (સમાવહા) ઉપરીપાછું મેળવતી' (માધુસ) વાચ્યા વડે સર્વે નામોને પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રજાએ પ્રાપ્ત ઉપર ચઢી ગયું. ચક્ષુ ઉપર ચઢી રૂપ, શ્રોત્ર ઉપર ચઢી શબ્દ, જિહ્વા ઉપર ચઢી અક્ષરસ, ઠાથ ઉપર ચઢી કર્મ, શરીર ઉપર ચઢી સુખદુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. તે પ્રજાએ 'પ્રજ્ઞોપસર્વ સમાવહણોપસ્યેવાન્દં રતિ પ્રજાતિમાનોતિ પ્રજાવડે ઉપરથ ઉપર ચઢીને આનન્દ, રતિ, પ્રભતિ પ્રાપ્ત કરે છે ઇત્યાદિ (૩-૬)'. પ્રજાથી રહિત હોય તો આમાંનું કશું કારણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. 'ન હિ પ્રજાપેતા વાચ્ નામ કિંચન પ્રજાપયેત્ । અન્યન મે મનોડમૂદ્દ ઇત્યાદિ વાદે એવં નામ પ્રજાસિપ્તમ્ રતિ ।—પ્રજાથી રહિત વાચ્યા કેઈ ૫૫ નામ (આત્માને) જણાવે નહિ, માત્ર 'મન અન્યન હવે' એટલે કહે કે મેં આ નામ જણાવ્યું નહિ.' આ જ પ્રજાએ ખીલ પદાર્થો વિશે અને આનન્દ વિશે : 'ન હિ પ્રજાપેત ઉપસ્ય આનન્દં ત્ત રતિ ન

પ્રજાતિ કોચન પ્રજાપયેદ્ અન્યથ મે મનોડમૂદ ઇલાહ નાઈ એત્ આનન્દ ન રતિ ન પ્રજાતિ પ્રજાસિદ્ધમ્ इति-પ્રજા રહિત ઉપરમ આનન્દ, રતિ, પ્રજાતિ (આત્માને) જાણાવે નહિ અને મારું મન અન્યત્ર ડાલું એટલે આ આનન્દને, રતિને, પ્રજાતિને મેં જાણી નહિ, ઈલાદિ' (૩, ૭).

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આ અને આત્મા ધીમહિ ઉલ્લેખોમાં 'આનન્દ'નો અર્થ ઉપરમ-જન્ય ક્રિયા, રતિ, પ્રજાતિ અને તે. મનઃપૂર્વક કે પ્રજા-પ્રજ્ઞાનપૂર્વક કે સજ્ઞાન ક્રિયાના અર્થમાં મર્યાદિત છે.

ઉપરમની ક્રિયાના જાણે કે પારિભાષિક નામ જેવા આનન્દનું પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઉલ્લેખોથી અઠી ક'ઈક વિસ્તૃત સ્પષ્ટીકરણ કયું છે; કારણ કે માગ જાણવા પ્રમાણે આ મુદ્દાએ જોઈએ તેટલું ધ્યાન જેમ્યું નથી. વળી પછીના સંસ્કૃતમાં આનન્દનો આ મર્યાદિત અર્થ રહ્યો દેખાતો નથી. પરંતુ ઈશ્વરકૃપણની સામ્યકારિકામાં ઉપનિષદોની યોગેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો તથા કર્મોની પરંપરા સિદ્ધાન્તરૂપે ઉતરી આવી છે. કારિકા ૨૬માં જુહીન્દ્રિયો તરીકે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસના, અને ત્વચા તથા કર્મેન્દ્રિયો તરીકે વાચા, પાણિ, પાદ, પાદુ અને ઉપરમ ગણાવ્યાં છે. કારિકા ૨૭માં મનને ગણાવ્યું છે અને તેને જુહીન્દ્રિય-કર્મેન્દ્રિય એમ ઉલ્લેખાત્મક કહ્યું છે. કારિકા ૨૮માં તેમના વિષયો અને કર્મો કહ્યા છે :

શબ્દાદિષુ પદ્માનામાલોચનમાનમિચ્યતે इति: ।

ધ્વનનાદાનવિહરણોત્સર્ગનિન્દાશ્ચ પદ્માનામ્ ॥

પાંચ જુહીન્દ્રિયોની શબ્દાદિમા—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં—ફક્ત આલોચન પૂરતું પ્રવર્તન છે, અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના—વાચા, પાણિ, પાદ, પાદુ અને ઉપરમના—કર્મ અનુક્રમે વચન, આદાન, વિહંગ્ય, ઉત્સર્ગ અને આનન્દ છે. આમ સામ્યસિદ્ધાન્તમાં ઉપરમના કર્મ તરીકે આનન્દ આવે છે.

આ જ પરંપરા કામન્દક (ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ)ના નીતિસાર (સ. ૧, શ્લોક ૨૩, ૨૪. ત્રિ. સં. સી. ૫. ૧૪)માં છે.

શબ્દકોશોમાં હેમચંદ્ર અલિધાનચિતામણિમાં 'આનન્દપ્રમવ' શબ્દ આપે છે અને તે શુક, રેતસ, વીર્ય વગેરેના પર્થાય તરીકે—

શુકં રેતો વર્લં વીર્યં વીર્યં મજ્જસમુદ્ગમ્ ।

આનન્દપ્રમવ પુરુષમિન્દ્રિયં વિદુર્નૃજિતમ્ ॥

પૌરુષ પ્રધાનપાત્ર :

જા ૨. શ્લો. ૨૧૩-૨૧૪.

વૃત્તિમાં આનન્દાત્ પ્રમવતિ આનન્દપ્રમવમ્ એવી સમજણ આપી છે. અર્થાત્ આમાં આનન્દનો અર્થ ઉપનિષદોમાં જે આપ્યો છે તે છે. અમરકદશમાં આનન્દ-પ્રમવ શબ્દ નથી.

ભવશ્રુતિને ઉત્તરરામચરિતમાં જ્ઞાનન્દગ્રન્થિરેકોડ્યમપલ્લમિતિ વ્યયતે (અ. ૧ શ્લો. ૧૭)માં આનન્દનો 'પ્રભતિ' અર્થ અભિપ્રે-૧ ઉદો? ભવશ્રુતિનું મીમાંસા આદિનું તથા અન્ય યોગાદિશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન વિચારતાં એમ લાગે કે આ અર્થ પશુ તેના મનમાં હોય !

આનન્દનો રતિ અર્થમાં પ્રયોગ વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રની જયમંગલાદીકામાં ઉપનિષદ અને સાંખ્ય પરંપરા પ્રમાણે થયો છે :

સ્વર્ગવિશેષવિષયે ત્વસ્થાભિમાનિક્ષુરાનુવિદ્વા કલ્પવલ્યર્પતતીતિઃ પ્રાધાન્યાત્ કામઃ । કા. સુ. ૧, ૨, ૧૨ નું વિવરણ કરતાં જયમંગલા જણાવે છે : શાકપાણિપાદપાશુપત્યાનિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । તેષાં શ્વનાશનવિહરણોત્સર્ગાનન્દકર્મણિયાદાનાત્ । તત્ત્વ જ્ઞીર્ણસયોર્યદયો-મ્યજનં સંઘાષાવાદિ તન્માત્રસ્તમાર્થં તન્ ત્વાગિન્દ્રિયમેવ । તસ્ય કશ્ચિદેવ પ્રદેશવિશેષ ઉપસ્યેન્દ્રિયમુચ્યતે । યો વિષ્ટુષ્વસ્થાયામાનન્દકર્મ જનયતિ-૫૪ (ચૌ. ઇ. સી.).

વાત્સ્યાયન પોતે રતિના પદ્યોમાં 'આનન્દ' શબ્દ આપતા નથી એ નોંધવું જોઈએ : રસો રતિઃ પ્રીતિર્ભવો રાગો વેગઃ સમાસિરિતિ રતિપર્યાયાઃ ॥ કા. સુ. ૨, ૧, ૬૫. પૃ. ૮૬. એજન. એમનાં શબ્દ સુખ અને પ્રીતિ છે.

(૫) 'આનન્દ'ના ત્રણ કે ચાર અર્થો ઉપર જે ચર્ચા તેમાંથી કોઈ પશુ એક અર્થ સમગ્રપણે બંધ ન બેસે એવા સંદર્ભમાં આનન્દના પ્રયોગો પશુ ઉપ-નિષદોમાં થયેલા બોવા મળે છે. એમ પશુ કહી શકાય કે સૌથી વધારે જાણીતો આ જ પ્રયોગ છે. તે પ્રાણના 'સચ્ચિદાનન્દ' નિરૂપણમાં સત્-ચિત્ ની સાથે થયેલો આનન્દનો પ્રયોગ છે. એના કેટલાક ઉદાહરણો જોઈએ અને પછી વિચારીએ કે તેમાં 'આનન્દ'નો શો અર્થ હોઈ શકે.

મૃદુદારપૃથકમાં સુષુપ્તાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં કહે છે :—'અથ ચર્દા સુષુપ્તો મવતિ । ચર્દા ન કસ્ય ચ ન વેદ । હિતા નામ નાશ્યો દ્વા સત્તિઃ સહસ્તાણિ હૃદયાન્ પુરીતતમ-મિપ્રતિગ્રન્થે । તામિઃ પ્રત્યક્ષસ્ય પુરીતતિ ચેતે । સ ચપા કુમારો વા મહારાજો વા મહા-પ્રાહ્મણો વાકાતિષ્ઠીમાનન્દસ્ય ગત્વા સર્વતઃ । ય્વમેવૈયં યત્તચ્છેતે । (૨, ૧, ૧૯). હવે બ્યારે તે સુષુપ્ત થાય છે, અને બ્યારે કોઈ પશુ જાગ્યુંતો નથી, ખોતેર હજાર હિતા નામની નાડીઓ જે હૃદયથી પુરીતત્વ તરફ જાય છે તેમનામાથી સરકી પુરીતતમાં સુવે છે. તે કુમારની જેમ, મહારાજની જેમ, મહાપ્રાહ્મણની જેમ આનન્દની અતિ-બીને (કુન્નનો અત્યન્ત નાશ કરનારી આનન્દની અવસ્થા—શ્લોક ૫. ૧૧૪) પામીને સુવે એમ એ સુવે છે.'

ચાતવલ્કય પુરણને જુદીની ઉપમા આપી અતે કહે છે :

ચાત દ્વ ન જાયતે કોન્વેનં જનયેન્ પુનઃ ।

વિજ્ઞાનમાનન્દં જ્ઞા, રાતિર્દાત્તિઃ વરાયણં તિષ્ઠમાનસ્ય તદ્વિદઃ ॥ (૫. સ. ૨૮, ૭)

‘જો જન્મેલો છે તો જન્મતો નથી. એને ફરી કોણ જન્મ આપે ? જે દાન કરે છે અને જે ગાણીને સ્થિર રહે છે તેનું પરાયણ — અંતિમ-ગમનીય સ્થાન-વિદ્યાનમય આનન્દમય બ્રહ્મ છે.’

- 2 અદૈત દ્રણ્યું વર્ણુન કરતાં કહે છે : સલિલ ઇવો દ્રણ્યદૈતો ભવતિ । એવમ્ પ્રજ્ઞલોકઃ સમ્રાટ્ । इति हेतुमनुसंवासा याज्ञवल्क्यः एषास्य परमा गतिः । एषास्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि-भૂतानि मायामुपनीवन्ति (૪,૨,૨૨), સલિલ (૩૫) એક દ્રણ અદૈત યાપ છે સમ્રાટ્ । આ બ્રહ્મલોક છે. આ એની પરમ ગતિ, આ એની પરમ સંપત્ત, આ એનો પરમ લોક. આ એનો પરમ આનન્દ. અન્ય ભૂતો આ આનન્દની માયા ઉપર જીવે છે. આગળની કવિડિકામાં મનુષ્યોના પરમ આનન્દનો નિર્દેશ કરી કહે છે પરાર્થ ધ્રુવો બ્રહ્મલોકનો આનન્દ જે નિષ્પાપ, કામનાઓથી ન મવાયેલા, શ્રોત્રિયને સંહજ છે તેને પણ છે. ‘અને આ જ ખરો પરમ આનન્દ છે. આ બ્રહ્મલોક છે. અથેવ એવ પરમ આનન્દઃ । એવ પ્રજ્ઞલોકઃ । (૪,૨,૨૩).

- 3 તૈત્તિરીયની આનન્દમીમાંસામાં પણ જરા જુદી રીતે આની આ બાબત આવે છે (૨, ૮). આ પરમ આનન્દને, બ્રહ્મા આનન્દને, અધુનારો જ ક્યારે પણ અને કશાથી બીજો નથી (૨, ૮).

તૈત્તિરીયમા આ આનન્દમીમાંસાની પૂર્વે શારીર આત્માને વિદ્યાનરૂપ કહી આનન્દરૂપ કહે છે : तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आनन्दमयः । तेनैव पूर्णः ।.....तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा (૨, ૫). તે આ વિદ્યાનમયથી બીજો એની અંદર રહેલો આત્મા આનન્દમય છે. તેનાથી આ પૂર્ણ છે. તે આ સાથે પુરુષ આકાર જ છે. તેની પુરુષ આકારતાને અનુસરતો આ પુરુષ આકાર છે. પ્રિય તેનું શિર છે, મોદ તેનું જમણું પાસું છે, પ્રમોદ ઉત્તર પાસું છે. આનન્દ આત્મા છે. બ્રહ્મ, પુરુષ (નીચેનો ભાગ) આધાર છે.

(પુરુષકથિ એવ પુરુષાકાર એવ શિરઃપક્ષાદિભિઃ । અન્યં પ્રાણમયઃ પુરુષવિષ્ણોઃ । મૂપાનિષિષ્ઠપ્રતિમાવદ્ ન સ્વત્ એવ (શા. મા. ૬. વૉ. ૧. ૬. ૨૬૨) (મૂપા-ખાટ શાકુવાની કુલ્હી).

- 4 આ જ ઉપનિષદમાં આગળ જતાં આવે છે: असद् वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमवुदत् । तस्मात् तत् सूक्ष्ममुच्यत इति । यद् वै तत् सूक्ष्मम् । रसो वै सः । रसं शेषार्यं लब्धवानन्वी भवति । को शेषान्यात् कः प्राप्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एव શેવાનન્દયાતિ । ઇત્યાદિ (૨, ૭), આગળ અસત્ હતું. તેમાંથી સત્ જન્મ્યું. તેણે ચેતાને (આત્માને) સ્વયં કૃત્યું. તેથી તે સૂક્ષ્મ (સાર કરેલું) કહેવાય છે, જે તે સૂક્ષ્મ, તે ખરેખર રસ છે. રસને ચામીને આ આનન્દી યાપ છે. કોણ માસ લે, કોણ જીવે, જો આ આનન્દ આકાશમાં ન હોય ? આ જ આનન્દ કરાવે છે.’

આપણે જોઈ ગયા કે તૈત્તિરીયમાં આનન્દમીમાંસા આવે છે. તેને અન્તે કહ્યું છે ?
'તે આ જે પુરુષમાં છે, અને જે આદિત્યમાં છે તે એક છે. તે જે આમ જાણનાર છે
તે આ સોકથી પ્રયાણ કરી (મૃત્યુપામી) તે આ અન્નમય આત્મામાં ઉપસંકાન્ત
થાય છે, આ પ્રાણમયમાં, આ મનોમયમાં, આ વિજ્ઞાનમયમાં (અને અન્તે) દૃતમા-
નન્દમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । (૨,૮) આ આનન્દમય આત્મામાં ઉપસંકાન્ત થાય છે.'

આ જ પ્રમાણે વારણી વિદ્યામાં બૃહદ્ અભિને અન્ન તરીકે, પ્રાણ તરીકે, મન તરીકે,
વિજ્ઞાન તરીકે જાણ્યા પછી 'આનન્દો મયોતિ વ્યજાનાન્ । આનન્દાદ્યેવ સત્ત્વમાનિ
મૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જ્ઞાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયત્યભિસવિશન્તિ । इति ।
રૈવા વારુણી વિદ્યા । (૩,૬,૧) આનન્દ અહીં છે એમ તેણે જણવ્યું. આનન્દમાંથી જ
આ જૂતો જન્મે છે, જન્મેલા આનન્દથી જીવે છે, આનન્દમાં પ્રવેશ કરે છે. આ
વારણીવિદ્યા.'

વારણી વિદ્યાને અન્તે કહેલું છે કે આ કારણેથી અન્ન આદિને નિંદવા ન
જોઈએ. આ સોકમાંથી પ્રયાણ કરી અન્નમય આત્મામાં સંક્રાન્ત કરવાનો
અને ક્રમેક્રમે દૃતમાનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । આ આનન્દમય આત્માને સંક્રાન્ત
કરીને—(૩,૬,૧૦) ધ્યાદિ.

કૌષીતકિમાં કહ્યું છે : વાચાને જાણવા ધૃત્વા ન કરવી, વક્તાને જાણવો—તેમ
આનન્દ, રતિ અને પ્રજ્ઞાતિને જાણવા ધૃત્વા ન કરવી થયું એના વિદ્યાતાને
'જાણવો' : એ પછી જૂતમાત્રાઓ પ્રજ્ઞામાત્રામાં અર્પિત છે, પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં અર્પિત
છે, એમ જણાવી જણાવે છે કે—'સ एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः । न
साधुना कर्मणा भूयान् भवति । नो एवासाधुना कनीयात् । एष ह्येव साधु कर्म कार-
यति । तं यं धृम्नो लोकेभ्यो उन्मિनीयत एष उ एवासाधु कर्म कारयति । तं यं अथो
निनीयते । एष लोबपालः । एष लोकाधिपतिः । एष लोकेशः । स म आत्मेति विद्यात्,
स म आत्मेति विद्यात् । (૩,૮), તે આ પ્રાણ જ પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ, અજર,
અમૃત છે. સારા કામથી એ મોટા થતો નથી, ખરાબ કામથી ન્હાનો થતો નથી.
જેને આ સોકથી ઉપર લઈ જવા ધૃષ્ટ છે તેની પાસે સારું કામ કરાવે છે, જેને
નીચે લઈ જવા ધૃષ્ટ છે તેની પાસે ખરાબ કામ કરાવે છે. આ સોકપાલ, આ
સોકાધિપતિ, આ સોકેશ. તે મારો આત્મા છે એમ જાણવું. તે મારો આત્મા છે
એમ જાણવું.'

તે જ પ્રમાણે મુવડકા છે :—

મનોમય પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં સંનિધાય ।

તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિપ્રયન્તિ ધીરા આનન્દરૂપમમૃતં યદ્ વિમાતિ ॥

તે મનોમય છે, પ્રાણ અને શરીરનો નેતા છે, હૃદયને સમવસ્થિત કરી અજમાં
સ્થિર છે. વિજ્ઞાનથી તેને (અહીં) ધીર પુરુષો જીવે છે. જે આનન્દરૂપ, અમૃત
પ્રકારો છે.'

માણુકમાં 'આ સર્વ કંઈ તે બ્રહ્મ છે. આ આત્મા બ્રહ્મ છે. તે આ આત્મા ચતુષ્પાદ છે' (૧,૨) એમ જણાવી કહે છે કે—'જેમાં સુપ્ત કંઈ પણ કામનાની ઇચ્છા કરતો નથી, કંઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી તે સુપુત છે. 'સુપુત્તસ્યાન ઈકીમૃતઃ પ્રજાનયન ઇવાનન્દમયો જ્ઞાનન્દમુક્ત્ ચેતોમુક્તઃ પ્રાજ્ઞસ્તૃતીયઃ પાદઃ. (૧,૫). સુપુત્ત-સ્થાનમાં એક થયેલો પ્રજાનયન છે. એ જ આનન્દમય, આનન્દભુક્ત (આનન્દ ભોગવનાર), ચેતોમુક્ત (ચિત્ત છે મુક્ત-દાર જેવું તે) ગ્રાહ—એ તૃતીય પાદ. આ સર્વેશ્વર, આ સર્વજ્ઞ, આ અનંતારામી, આ સર્વની યોગિ (ઉત્પત્તિ સ્થાન) અને ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને વિલય (૧, ૬).

ત્રૈત્રાધણીમાં 'અજનો રસ પ્રાણુ, પ્રાણુનો મન, મનનો વિદ્યાન જણાવી—'જ્ઞાનન્દ વિજ્ઞાનસ્યેતિ. વિદ્યાનનો રસ આનન્દ' એમ જણાવે છે અને આમ જે જાણે છે તે 'અજવાન્ પ્રાણવાન્ મનસ્વાન્ વિજ્ઞાનવાનાનન્દર્થોઽથ ભવતિ યો હૈવં વૈદ—અજવાન્, પ્રાણુવાન્, મનસ્વાન્, વિદ્યાનવાન્ અને આનન્દવાન્ થાય છે' (પ્રથા ૬-૧૩). એ જ પ્રમાણે આ ઉપનિષદ 'જે શબ્દ બ્રહ્મ તે આમ છે. તે અક્ષર છે' એમ જણાવી કહે છે ચદસ્યાર્થ સ્વચ્છાન્તમશાન્દમયમશોકમાનન્દં તૃપ્તેં સ્થિરમચલમમૃતમચ્યુતં દ્રુવં વિષ્ણુસંજિતમ્ । તેનો જે અપ્રભાગ (રેખ) છે તે શાન્ત, અશબ્દ, અભય, અશોક, આનન્દ, તૃપ્ત, સ્થિર, અચલ, અમૃત, અચ્યુત, દ્રુવ છે, તેનું નામ વિંધુ (૬, ૨૩). આને જ મળતો ઉલ્લેખ ૭, ૩માં છે.

આ જ ઉપનિષદ આગળ જતાં યોગની પ્રક્રિયા કહેતાં કહે છે :

હૃષાકાશમયે કોશમાનન્દં પરમાલયમ્ ।

સ્વં યોગથ તતોડ્ડસ્યાકં તેજથેવાગ્નિસૂર્યયોઃ ॥ ૬-૨૭

હૃદયમાં જે આકાશમય કોશ છે, આનન્દરૂપ પરમાલય છે તે આપણે પોતે છીએ, તે આપણે યોગ છે, અને તે જ અગ્નિ અને સૂર્યનું તેજ છે.

સંવત્સર એ પચ્ચેષ્ટ અગ્નિ છે તેમાં જે લી છે તે તૃતીય ચિત્તિ છે. ઠાથ વડે યજમાનને ઉચકાને આત્મવિદને આગળ ધરે છે. આત્મવિદ તેને ઉચકાને બ્રહ્મને ધરે છે. 'તમાનન્દી મોષી મવતિ-ત્યાં આનન્દી-મોદી થાય છે' (૬, ૩૩).

૪

આ આડ સંદર્ભોમાં હવે આનન્દપદનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

બૃહદારણ્યકના (૨, ૧-૧૯)માં 'જ્ઞાનન્દ'ની 'અતિષ્ઠી' અવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. અતિષ્ઠી એટલે ગાઢ નિદ્રામાં જે સર્વસ્થા જેવું હોય છે તેની અવસ્થા, જેમાં મૂલકાળની સર્વ પ્રકારની પ્રતિકુલતા જતી રહી છે તેવી અવસ્થા [Sanskrit-English Dictionary, Monier Williams, (જુઓ. સ. પા. ૧૪).] અતિષ્ઠ્ય એટલે જે આત્મી અતિષ્ઠી અવસ્થામાં છે તે શક્યતઃ અર્થ કરે છે:

અતિશયેન દુઃસ હન્તિ દસતિષ્ઠી-આનન્દસ્યાવસ્થા સુખાવસ્થા (જ. ભા. Part II પ. ૧૧૪). આનન્દની આ અવસ્થામાં પૂર્ણ-શાન્તિ-પૂર્ણ-શાન્તિનો લાવ, વિરહ-રહિતતાનો લાવ સમજાય છે.

એ પછીના ઉલ્લેખમાં વિજ્ઞાનમાનન્દં વ્રદ્ધ (ધ. ૩, ૨૮)માં બ્રહ્મનાં બે પાસાં વિજ્ઞાન અને આનન્દ બતાવ્યાં છે—અર્થાત્ બ્રહ્મનાં ચિદ્ અને આનન્દ. આ ઉલ્લેખમાં વિજ્ઞાન અને આનન્દને સાથે જોડ્યાં છે. વિજ્ઞાન એ જ આનન્દ, વિજ્ઞાનમાં થતો આનન્દ અથવા તેમાંથી થતો આનન્દ-કે વિજ્ઞાનત્વં. આનન્દમયત્વ, ગમે તે સંબંધ લઈએ તોપણ આનન્દ ને વિજ્ઞાનદ્વારા સમજવાનો છે. ચેતનાનો-રૂપનો-તે કોઈ અંતર્ગત શુદ્ધ છે.

એ પછીના ઉલ્લેખમાં-બધું સલિલની જેમ એકાકાર કે એક જોનાર અદૈત થાય છે. તે બ્રહ્મલોક છે. આ અદૈતની અવસ્થા એ જ પરમ આનન્દ છે (બ. ૪, ૩, ૩૩). તેમાં અદૈત દર્શનના ભાગ કે શુદ્ધ તરીકે આનન્દ છે. બીજાં ભૂતો સર્વો-પ્રાણિઓ-મનુષ્યો આ આનન્દની, અદૈતના આનન્દની, માત્રા ઉપર, અંશ ઉપર, જીવે છે. આનો અર્થ એમ કરી શકાય જીવ અને બ્રહ્મના અદૈતની સ્થિતિમાં જે આનન્દ છે તે અદૈતાનન્દના અંશથી પ્રાણિઓ જીવે છે, પશુ વધારે બંધબેસતો અર્થ એ લાગે છે કે પ્રાણીમાત્રમાં જે આનન્દનો અનુભવ છે તે અદૈતના આનન્દનો અંશ છે. અર્થાત્ જેટલે અંશે અદૈતત્વં લાન તેટલે અંશે આનન્દ.

તૈત્તિરીયની આનન્દમીમાંસાની પહેલાં શારીર આત્માને વિજ્ઞાનમય કહી તેનાથી બીજો, જે કે તેની અંદર, આનન્દમય આત્મા છે એમ કહ્યું છે (૨, ૫). શરીરરૂપ કદાપિ 'પ્રિય' એ શિરસ છે, મોઢ દક્ષિણ પાસું છે, ત્રિમાદ ઉત્તર પાસું છે જ્યારે આનન્દ આત્મા છે અને આધાર બ્રહ્મ છે. આમાં લાવાર્થ એવો સમજાય છે કે આનન્દ વિજ્ઞાનના અનુભવથી જુદો છતાં વિજ્ઞાનની અંદર રહેલો પદાર્થ છે, અને તે આત્મસ્થાને છે. આ બ્રહ્મના આનન્દને બાહ્યનારને ક્યારે પણ અને ક્યાંઈથી પણ લય હોતો નથી. આનન્દની સાથે નિર્લયતાત્વં જોડાણ એ બ્રહ્માનન્દને વ્યવહારના આનન્દ પ્રકારોથી જુદો પાડે છે; બીજી રીતે વ્યવહારમાં જે 'મસ્તી'નો અનુભવ છે તેની સાથે સગપણવાળો દેખાય છે.

તૈત્તિરીયમાં બીજો સંદર્ભ પણ છે. અસત્માં સત્ જન્મ્યુઃ. આત્માએ પોતાને પોતે કયો. તે આત્મા અથવા આત્મા થવાની ક્રિયા તે 'સુકૃત'. આ 'સુકૃત' તે રસ, સ્વર્ણના અર્થમાં. આ રસને પામીને પુરુષ આનન્દી થાય છે (૨, ૫). અર્થાત્ અસત્ જેવી બધી એકાકારતામાંથી આત્મારૂપી સતત્વં થતું, પ્રાદુર્ભાવ પામવો, એ ક્રિયા તે સુકૃત = રસ, અને તે રસ, સુકૃત કે આત્માને પામીને પુરુષ આનન્દી થાય છે. જે આ આનન્દ—આત્માને પામવાથી થતો આનન્દ—આકાશમાં ન હોય તો કોણ આસ લઈ શકે? કોણ જીવી શકે?

આ આનન્દ જ સૌને આનન્દ કનવે છે—આપે છે અર્થાત્ આ માર્ગી કે ચૈતન્ય રૂપી આનન્દ આગમમાં સર્વન છે અને તે સર્વના જીવનનું અને આનન્દનું નિમિત્ત છે. આ જ તત્ત્વ આ ઉપનિષદમાં આચાર્ય કહ્યું છે—અગ્નિ એ જ તરીકે, પ્રાણ તરીકે જાણ્યા પછી કહ્યું છે આનન્દ તરીકે જાણ્યો. આ અલ્પજ્ઞાનરૂપ આનન્દમાંથી જ ભૂત માન જન્મે છે, એનાથી જન્મે છે અને એમાં વિદ્યા પામે છે.

આ પ્રમાણે ગૃહધર્મથી અને તૈષ્ણિયના આ સદ્સંપ્રદાયમાંથી—વિદ્યાન અને આનન્દનો સંબંધ જોવાય છે અને આત્માનન્દ કે જ્ઞાનનન્દને સર્જન પ્રાણીઓ આનન્દ પામે છે, તેમ જ જન્મે છે, જન્મે છે, અને તેમાં સર્વ પામે છે—એવો ભાવાર્થ નીકળે છે.

કૌપીતકિમાં જાણનારને જાણવો એ તત્ત્વ ઉપર શાંત મુકતા કહ્યું છે કે ભૂત માનાઓ પ્રમાણમાં અર્પિત છે અને પ્રમાણમાં પ્રાણમાં અર્પિત છે. આ ભૂત માનાને અને પ્રમાણમાં ધારણ કરતો પ્રાણ—પ્રમાણમાં—તેને જ આનન્દ, અગ્નિ અને અમૃત કહ્યો છે એ પોતે સાધુ—અસાધુ કર્મોથી મોટા નાનો થતો નથી પણ જેને જીવે સર્જ જોવા તેની પાસે સાધુ કર્મ કંગવે છે, અને નીચે પાડવો હોય તેની પાસે અસાધુ કર્મ કંગવે છે. આ પ્રમાણમાં પ્રાણ એ જ લોકેષ છે અને એ જ માર્ગ આત્મા છે એમ જાણવું (૩,૮) આમાં નોંધવો જોઈએ એ છે કે પ્રમાણમાં આનન્દમય પ્રાણ જે સર્વેષ છે તે પોતાનો આત્મા છે, જેને કર્મ સ્પર્શ કરતું નથી છતાં સાગ-અગમ કર્મોના એ કંગવનાર છે. આમ પોતાનો આત્મા વિદ્યાનાત્મા છે, આનન્દમય છે, અને લોકેષ છે એને કર્મ સ્પર્શતા નથી છતાં એ આત્મા જ્યારે સાધુ કર્મ કંગવે છે ત્યારે પ્રાણસ જીવે જાય છે, અને અસાધુ ત્યારે નીચે જાય છે. આ નિરૂપણમાં આનન્દ પ્રાણ રૂપે છે, કર્તા રૂપે છે, ફક્ત ભાવ તરીકે જ નહિ.

તો મુષ્કલમાં એ મનોમય અને પ્રાણ શરીરનો નેતા છે તે વિદ્યાનથી જાણાય છે, અને ત્યારે તે આન દૃષ્ટ અને અમૃત દેખાય છે. તો મુષ્કલમાં મુખ્ય સ્થાનમાં એકીભૂત, પ્રમાણન જ આનન્દમય અને આન દનો લોકતા છે.

મૈનાયણીમાં આના આ જ તત્ત્વો નિરૂપ્યા છે, વધારે સરળ રીતે અન્નનો રસ પ્રાણ, પ્રાણનો મન, મનનો વિદ્યાન અને વિદ્યાનનો રસ આનન્દ. દૂધમાં પ્રાચીન ઉપનિષદોના આ સદ્ભોગમાં ‘આન દ વિદ્યાનનો રસ છે, વિદ્યાનનું તત્ત્વ છે એ તત્ત્વ દિલ્લિ આપ છે. વિદ્યાનનો સત્ત્વર જે આન દ તે અદ્વિતનો આન દ છે. અલ્પજ્ઞાન છે આ આનન્દની માન કે અશક્તિ પ્રાણી માન જન્મે છે અને આન દ પામે છે, અને એ રીતે એ લોભાત્મક અનુભવની લોકિક અનુભવ સાથે સામ્ય જોડી છે.

આન દના આ અર્થમાં વૃદ્ધિ, સંતોષ હર્ષ આદિ સામાય ભાવોની યાયાને વિરોધ નથી, જો કે એ પોતે લોકિક વૃદ્ધિ આદિ નથી. પણ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આન દ એક અવજ ક્રિયાના અર્થમાં ઉપરથના કર્મોના અર્થમાં—વપગયો છે, જેમ હાથનું કર્મ પકકડું, પગનું કર્મ ચાલડું તેમ ઉપરથનું કર્મ આનન્દ એ રીતે વપગયો છે. આ ભાવ કે એની યાયા અલ્પજ્ઞાનમાં છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં

५. दि.

८ ११ Ibid, pp. 24-25, p. 122. Law of Satisfaction and Dis-satisfaction.

५. दि.

१० १२ मननविज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निधिनो दृष्टो भवेत् । अत एव पदयनतिवारी भवति नामाद्यासान्तमतीत्य षट्पत्तये भवतीत्यर्थः । शा. भा. पृ. २९३. यस्तु भूमाख्यं-संवातिमान्तं तत्रैव परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवारीत्यत आह-एष तु भूमादि शा. भा. पृ. २९२. यो वैभूमांमहन्निरतिशयं बहिर्हितं पर्यायाः-तत्सुराम् । शा. भा. पृ. २९४.

५. दि.

१० १३ पृ. ६-१० भां आनन्दे 'लूभा-ये सुख' ये रीते समञ्जसां शंकराचार्येणोक्तेषु, अत्रेदं विचार्यते । आनन्दशब्दे लोके सुखवाची प्रसिद्धः । अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेना-नन्दशब्दः भूयते । अतन्तरे च 'आनन्दो ज्ञेय इति व्यजानात्' 'आनन्दो ब्रह्मणो विद्वान्' 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' 'यो वै भूमाः स सुखम्' इति च । शा. भा. भा. २. पृ. २२२

५. दि.

१२ १४ McDougall : Psychology. Second Edition, 1962 p. 68 ; p. 73. "We may then, consider them (affective and conative organization of the mind) as identical without risk of serious error, and we shall not attempt to distinguish them or treat them separately in these pages".

५. दि.

१३ १५ शुभो-पृ. ४ टिप्पण्यु ६. पास करीते पृ. ५. टिप्पण्यु ७. पृ. ६. दि. ६.

५. दि.

१३ १६ शुभो-अलिनवपुत्रतु' ध्वन्यालोकलोचन. पृ. ६६. नि. स. १६-११. परस्पर-स्वावन्वयमोक्षात् । भूमादि. शुभो-भाष्यानुशासन. अ. २, स. १८ वृत्ति. नो. १. पृ. १२६.

व्याख्यान २७

दि.

१ शुभो Bosanquet ने अथ History of Aesthetic, Second edition 1904, Reprint 1934, ने शब्दांतर्गत आग.

"It was not before the latter half of the eighteenth century that the term "Aesthetic" was adopted with

the meaning now recognised, in order to designate the philosophy of the beautiful as a distinct province of theoretical inquiry. But the thing existed before the name; for reflection upon beauty and upon fine art begins among Hellenic thinkers at least as early as the time of Socrates, if not, in a certain sense, with still earlier philosophers." p. ૧. અર્થાત્ કે Aestheticનો શાસ્ત્ર તરીકેનો ઇતિહાસ આર્વાચીન છે, પણ તેવિષેનું દાર્શનિક ચિંતન પ્રાચીન છે. આપણા દેશમાં પણ એમ બ-પુ હોવાનો સંભવ છે. નાટ્યશાસ્ત્રના રસમૂત્રપૂર્વે રસતત્ત્વની ચર્ચા થયેલી હોવી બેઈએ.

૧. ટિ.

૧૮ ૨ જુઓ એબન. અને Philosophies of Beauty by E. F. Carritt (1931, Reprint 1952) બોઝાન્સવેટના મથમાં કોચે પહેલાનો ઇતિહાસ દાર્શનિક શૈલીથી નિરૂપાયેલો છે. કેરિટના મથમાં સોક્રેટિસથી અને એગ્ડન, રિચર્ડ્ઝ અને યુગ્ગથી રોબર્ટ્ ક્વિન્સ સુધીના ચિન્તકોના મંથોમાથી 'અવનરવો' સાથેનું નિરૂપણ છે. એ રીતે આ મંથ Sources of Aesthetic Theory નિરૂપતો મંથ છે.

ફોર્ડિન્ગ્સ-બુન્ગની ગ્રેરણાવાળાઓને તથા શબ્દાર્થશાસ્ત્રીને આગળ કરી વિચારનારાઓ ખાટે તેમ જ કોચે પછીના મંથવો ખાટે જુઓ—The Foundations of Aesthetics by I. A. Richards, C. K. Ogden, James Wood, Lear Publishers, Inc, New York, 1925.

૫. ટિ.

૨૧ ૩

જુઓ : pp. XI and XII. Introduction, The Vedānta-Sūtras with the Commentary by Śāṅkarācārya. Translated by George Thibaut. Vol. I. Oxford 1890. S.B.E. XXIV.

"If we consider merely the preserved monuments of Indian literature, the Sūtras (of the two Mīmāṃsās as well as of other Śāstras) mark the beginning; if we, however, take into account what once existed, although it is at present irretrievably lost, we observe that they occupy a strictly central position, summarising, on the one hand, a series of early literary essays extending over

દેહસાક સંદર્ભ એવા છે કે જેમાં એમ કહી શકાય કે એવા ભાવનું સૂચન છે. જેમ કે ઊદોઝ્ય (૭૨૫-૨)માં આત્માદેશના નિરૂપણમાં કહ્યું છે કે ‘આત્મા જ નીચે છે, આત્મા જ ઉપર છે, આત્મા પાછળ છે, આત્મા આગળ છે, આત્મા દક્ષિણે છે, આત્મા ઉત્તરે છે. આત્મા એ જ આ સર્વ છે. સ વા એવં એવં વસ્તુતેવં મન્વાન એવં વિજ્ઞાનશ્ચામરિતરાત્મવીઢ આત્મામિયુન આત્માનન્દઃ સ સ્વરાટ્ મવતિ। આ પ્રમાણે જોનાર, આ પ્રમાણે માનનાર, આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન કરનાર તે આત્મરતિ, આત્મક્રીડ, આત્મામિયુન, આત્માનન્દ છે. તે સ્વરાટ્ છે.’

‘આવો જ સંદર્ભ મુદ્દક (૧, ૧-૬)માં છે :—

‘ગ્રાણો હ્યેય યઃ સર્વભૂતૈર્વિભાનિ વિજ્ઞાનન્ વિદ્વાન્ મયતે નાતિવાદી।

આત્મક્રીડ આમરતઃ કિયાવાલેઃ પ્રગથિતાં પરિચ્છઃ ॥

સર્વે જૂતોથી (જૂતોમાં) આ જે પ્રાણુ તે પ્રકાશે છે. આ જાણનાર અતિવાદી (બીજું કંઈ જોલનાર) થતો નથી, આત્મક્રીડ, આત્મરતિ, કિયાવાન બ્રહ્મવિદોમાં શ્રેષ્ઠ છે.’

આનન્દની સાથે રતિ અને પ્રગતિ મુકાયાં છે તે આપણે પહેલાં જોઈ ગયા. ઊદોઝ્યના સંદર્ભમાં આત્મરતિ અને આત્માનન્દ ઉપરાત એવા જ અર્થવાળા આત્મક્રીડ (આત્મામાં ક્રીડ કરતો) અને આત્મમિયુન (આત્મામાં મિયુનતા કે મિયુન અનુભવતો) શબ્દો છે. મુદ્દકમાં આત્મરતિ અને આત્મક્રીડ છે.

આ ઉલ્લેખોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્માનન્દને વર્ણવતાં ઉપરચના આનન્દના સંબંધવાળા રતિ, ક્રીડા અને મિયુન શબ્દો વાપર્યાં છે.

બૃહદારણ્યકમાં (૪, ૧-૨૧) પ્રાત્ આત્માથી પુરુષ સંપરિધ્વક્ત અર્થાત્ આલિંગિત થતા કંઈ બાહ્ય કે કંઈ આન્તર જાણતો નથી. એ સમજવવા જે દૃષ્ટાંત આપે છે તેમાં કહે છે ‘તદ્વા પ્રિયયા ત્રિયા સંગરિષ્વત્કો ન થાલો કિંચન વેદ નાન્તરમ્। જેમ પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગિત થયેલો કાઈ બાહ્ય કે કાઈ આન્તર જાણતો નથી.’ આમાં પણ અદ્વૈત સૂચવવા પ્રિય સ્ત્રી-પુરુષના આલિંગનમાં થતું અદ્વૈત દૃષ્ટાંત રૂપે લીધું છે.

તાત્પર્ય કે લોકોત્તર બ્રહ્માનન્દમાં કે આત્માનન્દમાં કે આનન્દમાં આનન્દ શબ્દ વપરાય ત્યારે તે તેના મૂળક્રિયા-અર્થની, ઉપરચના કર્મ તરીકેની, હાયા ભાવે છે એમ સ્વીકારવું પડે.

પણ એથી એમ ક્ષણિત થતું નથી કે ઉપરિચિનિમિત્તથી સ્ત્રીપુરુષના શારીરિક સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી રતિ આ લોકોત્તર રતિમાં અલિખેત છે. પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ નિમિત્ત બદલાતા તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ભાવનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે, પણ ભાષા શબ્દોના વિશિષ્ટ ક્રિયા-અર્થ લઈ તેનો કૃત્ત અતિદેશ કરે છે.

જતા એ પણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ કે આનન્દ શબ્દના આ લોકોત્તર સંદર્ભોમાં થયેલા પ્રયોગોમાં કોઈ spiritual eroticism કે erotic mysticism જુવે તો તે બીનપ્રાયાશર છે એમ નહિ કહેવાય.

આનન્દના લૌકિક અને લોકાત્મક અર્થ ધરાવવાનો પ્રથમ શંકરાચાર્યને પણ બ્રેનો થયો છે. આ માટે જુઓ વૃ. ૩-૧-૨૮ ઉપર ભાષ્ય એવંદ વિચાર્યો. આનન્દ-શબ્દો લોકે મુનવાચી પ્રસિદ્ધઃ । અન ચ વ્રજ્ઞણો વિગેરણત્વેન આનન્દશબ્દઃ ધ્રુયતે આનન્દં વ્રજેતિ । ધ્રુલન્તરે ચ ।...વ્રજ્ઞાનન્દસ્ય ચિદ સ્વેચઃ સ્વાયુક્તા એતે વ્રજ્ઞમ્યાનન્દ-શબ્દાઃ । નનુ ચ શ્રુતિપ્રામાણ્યાત્ સવેદ્યાનન્દસ્વરૂપમેવ વ્રજ્ઞ કિં તન વિચાર્યમિતિ । ન વિરુદ્ધપુનિવાસ્યદર્શનાત્ ।.....વિરુદ્ધપ્રતિગામ્યદર્શનાત્ તેન વર્ત્યો વિચારઃ । તસ્માયુક્તં વેદવાક્યાયર્થનિર્ગમ્યાય વિચારયિતુમ્ । ધૃત્યાદિ (વસ્તોપનિદમાય વાં. ૨. ૫. ૨૨૨-૨૨૪). અર્થાત્ અન્તે એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે આ આત્માનન્દ 'સ'વેદ' નથી, પણ એમાં સ્વરૂપનું કંઈન માત્ર છે. તસ્યાદ્ વિજ્ઞાનમાન્દમિતિ સ્વરૂપાન્વાત્પ્રાપ્ત્યનૈવ ધૃતિઃ । નામાનન્દસવેદવાર્થાઃ । (એજન ૫. ૨૨૪)

પણ તૈત્તિરીયની આનન્દમીમાંસાના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે ખીણ રીતે અર્થો કરી છેઃ કિમાનન્દસ્ય મીમાંસમિત્યુચ્યતે । કિમાનન્દો વિષયવિચયિસન્ધ્યજનિતો લૌકિકાનન્દવદાદ્યોસ્તિત્વં સ્વાભાવિકં કલ્પ્યમેવા આનન્દસ્ય મીમાંસા । તેમા બનાવ્યું છે કે લૌકિક આનન્દની અર્થો બ્રહ્માનન્દના 'અનુગમ' માટે છે. 'અવિદ્યાકૃત વિષય-વિચયિ વિભાગ દૂર થતાં વિદ્યાથી સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણ એક આનન્દ અદ્વૈત થાય છે એ અર્થને પ્રકટ કરવા કહે છેઃ યુવા પ્રથમવચા ધૃત્યાદિ (નિરસ્તે ત્વવિદ્યાકૃતે વિષય-વિષયવિભાગે વિષયા સ્વાભાવિકઃ પરિપૂર્ણ એક આનન્દોઽદ્વૈતો મહતીત્યેનમર્થ વિભાવયિષ્યન્નાહ યુવા પ્રથમવચાઃ । એજન—વાં. ૧ ૫. ૩૭૭).

૫. ૬.

૫ ૮ સાધુયુવેતિ સાધુશ્ચાસ્ત્રા યુવા ચેતિ મૂલો વિશેષણમ્ । યુવાપ્યસાધુર્ભવતિ સાધુરપિ યુવા । અતો વિશેષણ યુવા સ્વાત્ સાધુયુવેતિ । અધ્યાયકોઽવીનવેદઃ । આશિષ્ટ આરાસતૂતમઃ । 'દિષ્ટો દૃઢતમઃ । શાં. મા. ૫. ૩૭૭ આશિષ્ટ ને આશ્વ (એવગણે) યુ' 'અતિશય' - સ્વયંકરૂપ ગરુડ' છે. (અતિશયનેતમવિષ્ણુની (વા. ૫-૩-૫૫).

૫. ૬.

૬ જુઓ—p. 26, p. 301 A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy, Prof. R. D. Ranade. Oriental Book Agency Poona. 1926.

૫. ૬.

૭ ૧૦ The Energies of Men, Seventh edition, 1948. Preface p. VII and p. XIII. 'The consistent carrying through of hormic principle is a distinctive feature of this book.' p. 10, pp 25-26.

Religion and the Sciences of Life. Preface. p. VII

many generations and forming, on the other hand, the head spring of an ever broadening activity of commentators as well as virtually independent writers, which reaches down to our days, and may yet have some future before itself." p. XII.

૫. ૨૧
૨૧ ૪

પ્રત્યક્ષરત્વમિથના કર્તા કુમલકર્ણે (૧૬ કાલગિતે) ભરત ઉપરના ચાર ભાષ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ એકલિંગ માહાત્મ્યની પ્રશસ્તિમાં છે:

યઃ પ્રત્યા ભરત ચત્તર્ભિરસિલેર્ભાયૈષ્વ રત્નાકરે
સોપાયે બહુશો વિલેખ્ય નિરિલાપ્તાધ્યાગમાન્ વીક્ષ્ય ચ ।
ગૌરીનન્દિમતે મતજ્ઞશિરમંગીતે સશાર્દૂલકે
દૃષ્ટ્વા દન્તિલદુર્ગશકિમણિતીસ્તા નાટ(ર)શેષીરવિ ॥

(p. 223-225 Appendix VII. Maharana Kumbha by Harbilas Sarada 1932) આ ૧૮ શ્લોક પાંચગ્લનકોશના કર્તૃપ્રશંસા પ્રકરણમાં (૫. ૬, શ્લો. ૩૬) આપ્યો છે.

શંકરાચાર્યના પૂર્વે વેદાન્ત સૂત્રો ઉપર ખીજી ટીકાઓ હતી. જુઓ Thibaut's Introduction pp. XX-XXIII, S. B. E. Vol. XXIV. રામાનુજાચાર્ય વેદાર્થસંગ્રહમાં બોધાયન, ટંક, પ્રમિડ, શુદ્ધેવ, કપર્દિન અને ભાડુચિના નામ આપે છે. p. XXI. વેદાર્થસંગ્રહ-રામાનુજ—ed. by J. A. B. Van Buitenen. Deccan College Monograph Series 16, Poona, 1956. બોધાયનટંકદ્રમિદશુદ્ધેવકપર્દિનારુચિપ્રમુખ્યલિંગીતશિષ્ટપરિવર્તિત-પુરાતનવેદવેદાન્તમ્યધ્યાનપ્રમુખ્યકાર્યશ્રુતિનિરનિર્દર્શિતોડ્ય પત્રાઃ । [93] p. 128.

૫. ૨૫
૨૫ ૫

સરખાવો ગમચન્દ્રગુણ્યન્દ્રકૃત નાટ્યદર્પણમાં સ્થાયિશ્ચાવોત્ત્વ વિવરણ ૫. ૧૪૧, (આવૃત્તિ ૨).

૫. ૨૬
૨૬ ૬

જુઓ નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૨માં અભિનવશ્રુતપાદની ટીકા. વો. ૧. ૫. ૨૮૨-૨૮૩. આ સ્થાપ્તો ભાવોના તારતમ્યમાં અભિનવશ્રુતપાદનાચાર્ય જણાવે છે: તત્ત્વ-ચિદેવ પ્રમર્શપ્રયોગિનીયુષ્ઠેદયા । તદ્દિમાવક્રુતચોતમપ્રકૃત્યાદિવ્યવહારઃ । અર્થાત્ સ્થાપી-ભાવરૂપી બધી જે ચિત્ત વૃત્તિઓ નિરૂપણને યોગ્ય છે એમ નહિ, પણ પુરુષાર્થને જે

કોઈ ઉપયોગી હોય તેનો ઉપદેશ કમલ, કાવ્ય કે નાટ્યમાં તે તે જ્ઞાતિના વિભાવોથી પ્રતિબિંબિત હોય, અધ્યમ અને અધમ એવા ભેદો પાડી શકાય છે; કારણ કે ઉત્તમ વિભાવો ઉત્તમ જ્ઞાતિનાં મુલ્યક છે.

સ્થાવીર અને વ્યભિચારીનો ભેદ સમજાવવા અ.પા. કહે છે : તથા હિ ઘ્વાનોઽયમ્નિયુકે પુનરિતિ દેવુત્તરેન સ્થાયી તમ્ય સૂચયતે । ન હુ રામ ઉત્પાદકપિમાનિત્તમ દેવુત્તરનમાહુઃ । અતઃ પુનરિમાસાન્ત્યોદ્ગોષનાઃ સન્તઃ સ્વર્ણોદરચ્ચર્ચ્ય વિદધાના રત્યુપાદાદેવિતાગુચિત-ત્વમાક્રમારૂઢિત । ન હુ તદમાત્રે સર્વવૈત્તે નિરુપાયાઃ । વાગનાન્મના સર્વગન્તુનાં તન્મય-સ્નેહનિવાર । વ્યભિચારિણાં હુ સ્યવિભાગભાવે મામાપિ નાત્તાતિ । ચિત્તનિયતે ચિત્તદ્વયયાયોગે વ્યાપારગરે । પુનઃપ્રવાનચિત્તાગઃ સ્યાયિનિષ્પન્નાયાં 'સ્થાયિભાસાન્ રગર્ગ' (ના. યા. અ. ૬) દરતનયા સામાન્યલક્ષણશૈરભૂતયા વિશેષલક્ષણનિષ્ટયા ચ હૃતઃ । (એ/ન પ. ૨૮૩).

૫. દિ.

૨૬, ૨૭, ૨૮

ક્રોએના વિચારો સંખ્યાઓ. *Essence of Aesthetics* માંથી પૃ. ૪૬-૫૦. *Philosophies of Beauty* માંથી *A Breviary of Aesthetics* માંથી અવતરણો આપ્યા છે. ક્રોએ ખેતે આ મધ્યમા આપેલા વિચારો વધારે પરિપક્વ ગણે છે (F. N. i.). તેથી તે અહીં નોંધમાં ઉતાર્યા છે. 'What is art? I reply, in the briefest and simplest terms, that art is vision or intuition'.....p. 233.

'What gives unity and coherence to intuition is feeling. Intuitions are truly such because they represent feeling and only thence can they arise. It is not a thought but a feeling that gives to art the airy lightness of its symbolism.....'

'Epic and lyric or drama and lyric are scholastic distinctions of what cannot be separated. Art is always lyrical just because it is the epic and drama of feelings. What we admire in genuine works of art is the perfect imaginative form in which a state of mind clothes itself; that is what we call the life, the unity, the fullness, the consistency of a work of art. pp. 241-242.

Philosophies of Beauty. E. F. Carritt. p. 233.
'First, the answer denies that art is a physical fact;

that it consists, for instance, in any definite colours or colour-relations, or bodily forms or sounds or sound-relations, in any definite manifestations of heat or electricity,' etc,

૫. ૧૨.
૩૩ ૯

જુઓ! Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art—with a critical text and translation of The Poetics by S. H. Butcher, M. P. Fourth edition. Macmillan & Co, Ltd. London 1932 ચર્ચા માટે જુઓ Chapter II. Imitation as a Aesthetic Term. pp. 121-158. ibid, જુઓ. A History of Aesthetic by B. Bosanquet. Chapter II. pp. 12-15.

જુઓ Philosophies of Beauty. E. F. Carritt. p. 31.

૫. ૧૨.
૩૭ ૧૦

જુઓ—૧૧-પાસોઠ (આવૃત્તિ ૨, નિ. સા. યુ'બઈ, ૧૯૧૧) ઉદ્યોત ૧. ૫. ૨૩. તૃતીયસ્તુ રસાદિક્ષણઃ પ્રમેદો વાચ્યસામર્થ્યાક્ષિપ્તઃ પ્રકાશતે । ઇત્યાદિ. તસ્માદન્વય-ધ્યતિરેકાધ્યામભિધેયસામર્થ્યાક્ષિપ્તત્વમેવ રસાદીનામ્ । ન ત્વભિધેયત્વં કર્પયિત્ । ૫. ૨૬.

અર્થમેવ હિ મહાત્મવેર્મુદ્ધયો વ્યાપારો યદ્ રસાદીનેવ મુલ્યવતયાઽકાવ્યાર્થકૃત્ય તદ્વ્યક્ત્યનુગુણ-ત્વેન શબ્દાનામર્થાનાં ચોપનિબન્ધનમ્ । યત્ તુ રસાદીનામવિષયત્વં સ કાવ્યપ્રકારો ન સમવત્તેવ । યસ્માદવસ્તુસંસ્પર્શિતા કાવ્યસ્ય નોપપચતે । વસ્તુ ચ સર્વમેવ અગ્રત્તમવદ્યં વત્યચિદ્ રસસ્ય ચાગ્રત્વં પ્રતિપચતે વિભાવત્ત્વેન । ચિત્તદૃતિવિશેષા હિ રસાદયઃ । ન ચ તદસ્તિ વસ્તુ કેંચિદ્ યદ્ ન ચિત્તદૃતિવિશેષમુપજનયતિ । તદનુત્પાદને વા કવિવિષયતૈવ તસ્ય ન સ્યાત્ । કવિવિષયઽથ વિપ્રતયા કથિદ્ નિરૂપ્યતે । અગ્રોચ્યતે-સત્યમ્ । ન તાદૃશકાવ્યપ્રકારોસ્તિ યત્ રસાદીનામવિપ્રતિપતિઃ । ઇત્યાદિ ૫. ૨૨૧, ઉદ્યોત ૩.

૫. ૧૨.
૪૧ ૧૧

અપ્રધાને ચ વસ્તુનિ કસ્ય સંવિદ્ વિદ્યામ્યતિ । તસ્યૈવ પ્રત્યયસ્ય (! પ્રત્યયસ્ય [વિવેક]) પ્રધાનાન્તર પ્રત્યનુષાવત. સ્વામન્યવિધાન્તત્વાન્ । અતોઽપ્રધાનત્વં જદે વિભાવાનુવર્તે વ્યનિચારિનિચયે ચ સંવિદાત્મકેઽપિ નિયમેનાન્યમુલ્લસંપ્રેક્ષણિ સંભવતીતિ તદતિરિકઃ સ્યાદ્યેવ તથા ચર્વણાપાત્રમ્ । ના. શા. અ. મા. વૉ. ૧ આ. ૨ ૫. ૨૮૧.

મહાન કાન્ધો અને નાટકો તથા નવલકથાઓમાં વસ્તુની જટિલતા અને વિસ્તૃતતાને લઈને, ના. શા.ની પરિભાષામાં વિભાવાદિકની જટિલતા અને વિસ્તૃતતાને લઈને, ભાવોનું મધુ જટિલત્વ ગ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વસ્તુ કે વિચાર એક-

સકળાં હોય એ અભિપ્રેત છે તેમ અનેક ભાવોનો આસ્વાદ પણ છેવટે એક ભાવ તરફ દોરે, એને સદૃશ બનાવે એ પણ કલાનો એક આવશ્યક ગુણ સમજવો જોઈએ. કેટલીકવાર મહાન્ સાહિત્યકારોની બુદ્ધિવિષુલતા આ ભાવસદૃશને અરપાટ કે સંદિગ્ધ બનાવે છે ત્યારે એક પ્રકારનો અસંતોષ ભાવકની ભાવનાને રહી જાય છે.

૫. ડિ.

૪૧ ૧૨

કાવ્યાનુશાસન વિવેક પૃ. ૧૦૧.

ના. શા. વો. ૧ અ. ૨. પૃ. ૨૮૪ ઉપર અભિનવભારતીનો પાઠ ત્રુટિત છે. તે દેમયંદ્રના કાવ્યાનુશાસનના વિવેકમાંથી નીચે પ્રમાણે સરખો કરી શકાય છે: તત્તજાનુભાવાનાં વિભાવાનાં વ્યમિચારિણાં ચ પૃથક્સ્વાયિનિ નિયમો નાસ્તિ । વાગ્દેવતાનન્દાર્તિરોગાદિજન્વદશંનાન્ । વ્યાગ્રાદેશ મોઘમયાદિદેનુચાન્ । ધમચિન્તાદેહસાહમયાદ્યનૈક-
સદ્વચસ્વાયલોકનાન્ । સામગ્રી તુ ન વ્યમિચારિણી । તથા હિ મનુવિનાશો યમ વિભાવઃ પરિવેશિનાશ્રુપાતાદિધ્યાનુભાવચિન્તાદૈન્યાદિય વ્યમિચારી, ચોડવસ્ય શોક એવેયેવં સંશયોદયે શક્યાત્મકવિપ્નદમનાય સંયોગ ઉપાગઃ । પૃ. ૧૦૧. આ. ૧.

૫. ડિ.

૪૨ ૧૩

અન્યથાના પાઠ જોકે ઘેરોડાક અરપાટ છે છતાં તેમાંથી ભાવાર્થ કાઢી શકાય એમ છે એટલે અહીં આપ્યો છે: (“ નદી વિદૂષકો વાપિ इति लक्षित) પ્રસ્તાવના-લોકમેન ચ યો નટરૂપતાપિગમસ્તત્પુરસ્સરઃ પ્રતિસીર્ષકાદિના તત્પ્રચ્છાદનપ્રવારોઽભ્યુપાયઃ અઘૈતિકમાપાદિમેદલાસ્યાક્ષરજ્ઞપીટમજ્જગતક્લ્યાદિપરિમદ્નનાઘ્યધર્મીસંહિતઃ । તસ્મિન્ હિ “ તત્સૈવાનૈવૈતસૈવ ચ મુચં વા ” इति न भवति । પ્રતીતિસ્વરૂપસ્ય નિહવાત્ । સ્વા-ન્તરસ્ય ચારોપિતસ્ય પ્રતિભાસવિદ્વિશ્રાન્તિવૈકલ્યેન સ્વરૂપે વિશ્રાન્ત્યભાવાન્ । સત્યે તરીય-રૂપનિહ્વમાન एव पर्यवसानात् ।

તથા હિ—આસીનપાઠ્યપુણગન્ધિકાદિ લોકે ન દશમ્ । ન ચ તજ વિચિત્ । કમચિત્સત્સામ્યત્વાન્ इति स एष सर्वो मुनिना साधारणीभावेसिद्धया रसचर्वणोपयोगि-
ત્વેन परिवरब्धः समाश्रित इति तथैव स्पृष्टीभविव्यतीति तदिह त्वावमोचमनीयम् । તતઃ સ એપ સ્વપરનિયનતાવિજ્ઞાપસરણપ્રકારો વ્યાખ્યાતઃ ।

(ના. શા. ૧. વો. અ. ૬ પૃ. ૨૮૧ ગા. ઓ. સી.)

૫. ડિ.

૪૫ ૧૪

નિર્વેસઃ સ્વાદુરભોગે મૂર્છને વેત્તેડવિ । બનેકાર્યસપ્રદ, શ્લોક. ૭૫૧, પૃ. ૧૦૪.

૫. ડિ.

૪૭ ૧૫

અસ્પૃટત્વવિપયાવેશવૈવદ્ય, વિવેકનો પાઠ અસ્પૃટત્વેન વિપયાવેશવૈવદ્યેન છે. સંલપિત પાઠ કદાચ વિપયાવેશમિવાવદ્યકૃત કાવ્યે છે. આ સ્થળે લખીઆઓએ પાડેનો .

ઝોટાળો કર્યો લાગે છે. આગળની પંક્તિમાં આવતો પાઠ વિષયવેશવેદન્ય અહીં ધુરી ગયો છે. બે પંક્તિ પછી આવતો પાઠ સાચો લાગે છે :—વાસનાવેશવશાત્ કૃત-સૌન્દર્યં ક્લિપ્તમ્.

અભિનવ ભારતીના રસસૂત્ર ઉપરના વિવરણના આ ભાગનો પંક્તિ સુખ-લાલજી પાસે સ્વાધ્યાય કરનાં તેમણે સૂચવેલા શુદ્ધ પાઠોની કલ્પના ઉપરથી આ નોંધ કરી છે.

૪. ૬.

૪૯ ૧૬ આગળની બે કલમો ૭ અને ૮ આ પ્રમાણે છે—7—A man says: The thing is beautiful; he does not merely expect the assent of others to his judgment of his satisfaction because they have agreed with him before; he demands it of them. He blames them when they judge differently and denies their taste.

8—The universality of our satisfaction is represented in the judgment of taste as only subjective.

The Philosophies of Beauty pp. 110-119—
E. F. Carritt.

૫. ૧૨.

૪૯ ૧૭ એજન. ૫. ૧૪૭-૧૪૮.

“ The pleasure we receive from all beauty, the consolation which art affords, the enthusiasm of the artist which enables him to forget the cares of life..... all this rests on the fact that the in-itself of life, the will, existence itself, is.....a constant sorrow, partly miserable, partly terrible; while, on the contrary, as idea alone, purely contemplated or copied by art, free from pain, it presents to us a drama full of significance. This purely knowable side of the world, and the copy of it in any art, is the element of the artist. etc.

૫. ૧૨.

૫૦ ૧૮ The Essence of Aesthetic p. ૩૦.

૫. ૧૨.

૫૧ ૧૯ Philosophies of Beauty, p. ૩૩૧.

વ્યાખ્યાન ૩જી

કૃપાનો અર્થ અહીં દિલગીરી કર્યો છે. ક્રૂર (ગ. ૬, આ.)નો વેદાદિકમાં to mourn, to long for, to lament, to implore, to grieve વગેરે અર્થો થાય છે. જુઓ મોનિઅર વિલિયમ્સનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શ્રેણ. દીલગીરીથી, એના દુઃખથી, ચિત્ત નયજીવું પડી જાય, છુદ્ધિ કામ ન કરે, સંકુચિત થાય, વિવેક ન કરી શકે ત્યારે માણસ ‘કૃપણ’ થાય. કામાર્તી હિ પ્રહતિરૂપનાધેતનાચેતનેષુ (મિ. દુ. ૫.)માં કૃપણનો આ ‘વિવેક વિનાનો’ અર્થ છે. કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ । (મ. ગી. ૨, ૭)માં પણ આ જ અર્થ છે. આ જાતની કૃપા કે કરુણા અહંત્ય-મમત્વમાંથી નીકળતી અને તેને પોષતી, સંકુચિત કરી પોષતી, લાગણી છે. શંકરાચાર્ય કહે છે તે પ્રભાવે—શોકમોહાભ્યાં હ્યભિભૂતવિવેકવિજ્ઞાનઃ સ્વત્ત્વ એવા શાનપર્મે મુદ્ધે પ્રવૃત્તોઽપિ તસ્માદ્ મુદ્ધાદુપરરામ પરપર્મે જ મીસામીવનાદિકં કર્તુ પ્રવૃત્તેઃ । તથા ચ સર્વપ્રાણિનાં શોક-મોહાદિદોષાણિત્યેનસાં સ્વભાવત્ત્વ એવા સ્વધર્મપરિત્યાગઃ પ્રતિપિદસેવા ચ સ્યાન્ । સ્વધર્મે પ્રવૃત્તાનામપિ તેષાં વાક્મનઃકાયાધીનાં પ્રવૃત્તિઃ ફલભિસંધિર્ણર્થકૈઃ સાહકારો ચ ભવતિ । ૫. ૮-૯. ગીતામાખ્યમ્. અધ્યેકરની કંપની પૂના. ૧૯૨૬. સં. હરિ રધુનાથ બાગવત.

‘કાર્પણ્ય’નો અર્થ સમજાવનાં આનન્દગિરિ શ્રુતિ ટાંકે છેઃ ચો વા દત્તદક્ષર્ ગાર્મિ અવિદિવા અમ્માઢોકાન્ પ્રૈતિ સ કૃપણઃ રિતિ ધ્રુવેઃ । ૫. ૨૩-૨૪. શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા આનન્દગિરિટોનાસહિતરાઢ્ઢાભાષ્યસકલિતા પૂના. ૧૮૮૯.

૫. ૧૮ ટિ.
૧૯ ૨

.....તાન્યસ્યૈતાનિ કર્મનામાન્યેવ । સ યોડત એકેકમુપાસ્તે ન સ વેદ । અહુત્ત્નો દ્યોડત એકેકેન ભવતિ । આત્મેયેવોપાસીન । અન ઘેતે સર્વ એકં ભવન્તિ । તદેનન્દ-નીયમસ્ય સર્વસ્ય યદયમાત્મા । એનેન ઘેતન્ સર્વે વેદ । યથા હ વૈ પદેનાનુચિન્દેદૈર્વં કીર્તિત્વ શ્લોકે ચિન્દેતે ય એવં વેદ ॥ ૭ ॥ મૂહદારણ્યકોપનિપત્ ॥ ૧-૪-૭ ॥ p. 186.

અય યન્નૈકત્ત્વાક્રાશ્વમનુવિપર્ણં ચઙ્ગુઃ સ ચાણુપઃ પુરુષો દર્શનાય ચઙ્ગુઃ । અય યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આમા ગન્ધાય ધ્રાણમ્ । અય યો વેદેદમભિવ્યાહરાણીતિ સ આન્માડમિવ્યાહ-રાય વાક્ । અય યો વેદેદૃશણવાનીતિ સ અન્મા ધ્વણાય શ્રોતમ્ ॥ ૪ ॥

અય યો વેદેદં મન્વાનીતિ સ આન્મા । મનોડસ્ય દૈર્વં ચઙ્ગુઃ । જ વા એપ એતેન દૈવેન ચઙ્ગુમા મનસૈતાન્ કામાન્ પદ્યન્ રમતે ય એતે જ્ઞાલોકે ॥ ૫ ॥

તં વા એતં દેવા આન્માનમુપાસતે । તસ્માતોપાસર્વૈં ચ લોકા આત્તાઃ સર્વૈં ચ કામાઃ । સર્વાર્થ લોહાનાનોતિ સર્વાર્થ જ કામાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિચ વિજાનાતિ । રિતિ હ પ્રજાપતિરુવાચ પ્રજાપતિરુવાચ ॥ ૬ ॥ છાન્દોગ્યોપનિષત્-૮-૧૨-૪, ૫. p. 171-72.

વાગ્લાત્ સર્વાણિ નામન્યમિ વિદ્યજતે ધાવા સર્વાણિ નામાન્યાપ્નોતિ । પ્રાણોઽસ્માત્ સર્વાન્ ગન્ધાનમિવિદ્યજતે । પ્રાણેન સર્વાન્ ગન્ધાનાપ્નોતિ । ચક્ષુરપ્યસ્માત્ સર્વાણિ રૂપાણ્ય-
મિવિદ્યજતે । ચક્ષુષા સર્વાણિ રૂપાણ્યાપ્નોતિ । શ્રોત્રમસ્માત્ સર્વાન્ શબ્દાનમિદ્યજતે । શ્રોત્રેણ સર્વાન્ શબ્દાનાપ્નોતિ । મનોઽસ્માત્ સર્વાણિ ધ્યાનાન્યમિવિદ્યજતે । મનસા સર્વાણિ
ધ્યાનાન્યાપ્નોતિ । સૈષા પ્રાણે સર્વાતિઃ । યો વૈ પ્રાણઃ સા પ્રજ્ઞા । યા વા પ્રજ્ઞા સ પ્રાણઃ ।
સદ્દે હેતાવસ્મિન્ દારીરે વસતઃ । સદ્દેત્કામતઃ । અયં સત્ત્વ મથાઽસ્યૈ પ્રજ્ઞાયૈ સર્વાણિ
ભૂતાન્યેકં ભવન્તિ તથાધ્યાસ્યામઃ ॥ ૪ ॥ કૌષીત્કચુર્ણનિપત્ ॥ ૧-૪. p. 316.

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યદ્ વાચો હ વાચં સ ઠ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ । ચક્ષુષશ્ચક્ષુરતિ-
મુચ્ય ધીરાઃ પ્રત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥ ૨ કેનોપનિવદ્ ॥ ૧-૨ p. 6.

૫. ટિ.
૬૯ ૨૪

આનન્દમયાધિકરણુ 'માં નીચે પ્રમાણે સૂત્રો છે.

શંકરાચાર્ય પ્રમાણે અધ્યાય ૧, પા. ૧. સુ. ૧૨-૧૬ આઠ સૂત્રો, રામાનુજાચાર્ય
પ્રમાણે અ. ૧, પા. ૧, સુ. ૧૩-૨૦ અને વલ્લભાચાર્ય પ્રમાણે અ. ૧, પા. ૧, સુ.
૧૧-૧૮ એમ આનન્દમયાધિકરણુના આઠ સૂત્રો છે.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ । ૧૨ ।

વિવારશબ્દાભેતિવેત્ ન પ્રાપ્તુર્યાત્ । ૧૩ ।

તદ્દેહુવ્યપદેશાચ્ચ । ૧૪ ।

માન્યવર્ગિકમેવ ચ ગીયતે । ૧૫ ૪૦ ગમ્યતે ।

નેતરોઽનુપપત્તેઃ । ૧૬ ।

જેશ્વ્યપદેશાચ્ચ । ૧૭ ।

કામાચ નાનુમાનાપેક્ષા । ૧૮ ।

અસ્મિન્નસ્ય ચ તલોર્મ શાસ્તિ । ૧૯ ।

સૂત્રોના અર્થ તથા ભાષ્યોર્મોર્થો સારાંશ અભ્યાસીને તુલના કરવા માટે આપું છું.
શંકરભાષ્ય માટે શ્રી. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીને, શ્રીભાષ્ય માટે શ્રી.
આનન્દશંકર બા. મુવને અને વલ્લભાચાર્યના અણ્ણભાષ્ય માટે શ્રી. ગોવિન્દલાલ ડ.
ભટ્ટની, એમ અનુવાદોના ઉપયોગ કર્યો છે.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ (૧-૧-૧૨)

શંકરભાષ્ય પ્રમાણે ભાવાર્થ (૫. ૧૨૬) “ આનન્દમય (પરબ્રહ્મ છે). ”

આ પ્રમાણે જાણને વિશે આનન્દ શબ્દના બહુ વાર અભ્યાસથી [વારંવાર કહેવાથી] આનન્દમય આત્મા જાણ છે એમ અનુમાન થાય છે. અનન્યાદિ અમુખ્ય આત્માની પરંપરામાં જેલો દેવાથી આનન્દમય આત્મા પણ અમુખ્ય છે એમ ને કયું છે તે દોષ નથી; કેમકે આનન્દમય આત્મા સર્વમાં અંતર છે...સર્વમાં અંતર, મુખ્ય, આનન્દમય આત્માનો ઉપદેશ કર્યો છે એમ વિશેષયુક્ત છે...આનન્દમયનું શારીરત્વ પણ અનન્યાદિ શરીરપરંપરાથી દર્શાવ્યું છે તેથી છે, સંસારીના શારીરત્વની જે સમસ્યા નથી. તેથી આનન્દમય પર જ આત્મા છે. (૫. ૧૨૯).

રામાનુજના શ્રીભાષ્ય પ્રમાણે ભાવાર્થ (૫. ૨૯૮, સુત ૧-૧-૧૧) — આનન્દમય; કારણ કે વારંવાર કહેયું છે.

જનનનું કારણ ઈક્ષણ (એન કર્મ) વાળું છે એમ ઉપલા અધિકરણમાં કહ્યું. હવે એ આનન્દમય છે એમ કહે છે. બંને અધિકરણમાં સાંખ્યનું પ્રધાન ઈક્ષણ (દૃઢ-ચક્તિ) રહિત છે, અને મુખ્ય દુઃખ અને મોહના ત્રય યુક્તિનું ભરણું હોઈ આનન્દમય નથી. (૫. ૫૯૭).

આમ હોવાથી, વિદ્યારમયનો જે શારીર આત્મા છે એ જ આનન્દમયનો પણ શારીર આત્મા છે એમ કહ્યું, એટલે આનન્દમય જેનો પરમાત્મભાવ ‘અભ્યાસ’ (વારંવાર વચન)થી જાણાવેલો છે—એ પરમાત્માનો એ પોતે (આનન્દમય પરમાત્મા) જ આત્મા છે એમ સ્થાપના છે અને આ રીતે એ પરમાત્માથી ભિન્ન ને એનું (ચિત્) અને અએનું (અચિત્) પદાર્થભાવ તે એનું પરમાત્માનું શરીર છે, એટલે એ પોતે ઉપાધિરહિત શારીર આત્મા છે. આ કારણથી જ, પરબ્રહ્મ વિને ચાલેલા આ શાસ્ત્રને વિદ્વાનો ‘શારીરક’ કહે છે. માટે વિજ્ઞાનમય જીવથી જુદો જ આનન્દમય પરમાત્મા છે. (૫. ૩૨૬).

શ્રી વલ્લભાચાર્ય વિરચિત જ્ઞાનમય્ય પ્રમાણે ૧-૧-૧૧ “આનન્દમય (પરમાત્મા) છે. વારંવાર કથન છે તેથી.”

આનન્દમય પરમાત્મા છે, અનન્યાદિની આકૃષ્ટ ખીજે પદાર્થ નથી (આનન્દ અને આનન્દમય એ બે પદોમાં).....આનન્દ શબ્દરૂપી પ્રકૃતિ તો દ્રશ્ય છે. (સ્તુતિ-વાક્યમાં આનન્દના) મુનર્વચનથી (જોષિત ચત્તા આર્થિક) અભ્યાસ વડે આનન્દમયનો અનન્યાદિરૂપી પ્રવાહથી બેદ સિદ્ધ થતો આનન્દમયનું અભવ સિદ્ધ થયું. તેમાં દ્વિતાપત્તિ નથી, કારણ કે આગળનું (યદા દોષ ધર્યાદિ) વાક્ય અબેદસાધક છે. તેથી આનન્દમય અલ જ છે. (૫. ૨૫)

શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી સ્વપ્ન ખીજે પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે.....પ્રાચીન ત્રિવિદ્યા નિર્ણય કરે છે કે (મનુષ્યો પાસે) જુદા-જુદા સાધનો કગવાને (તેમને) જુદા જુદા રીતે આપતા મગવાન પોતાની કીડાને વાટે ~~~~~ કીડા કરે છે.....(૫. ૨૫).

સૂત્રાર્થ—આનન્દમય શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ છે. શાથી ? અભ્યાસથી, “ ને પૂર્વનો આત્મા છે તે જ આ તેનો શારીર આત્મા છે ” (તે. ૨, ૩-૬) એમ અજ મયાદિમાં સર્વત્ર જ આનન્દમયનું જ આત્મા તરીકે કથન છે તેથી..... ઉચિત્તર્ય અન્ય કોઈ પણ પ્રદાર્થ સર્વનો આત્મા થઈ શકે એમ નથી. તે આનન્દરૂપ છે ..... શ્રુતિઓ વડે નિર્ણય થાય છે. આમ હોવાથી આ નિર્ણય સાથે એક વાક્યતા કરવાને માટે પ્રકૃત આનન્દમય શબ્દ પણ પરબ્રહ્મનો જ વાચક છે એમ માનવું. જો આનન્દમય શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક ન હોય તો ‘ આનન્દમયથી અન્ય અંતરઆત્મા ’ એ પ્રમાણે જ શ્રુતિ કહેત. (પ. ૩૧)

..... જીવમાં તો આનન્દમય પુરુષોત્તમ (રસનો અનુભવ કરાવવાને) પ્રવેશ કરે છે, તેથી રસાત્મકતાને લીધે આનન્દાત્મક જ વિરહભાવના રસસાગરનો અનુભવ કરી, પછીથી (શુદ્ધામાં) પ્રકટ થયેલા પ્રજ્વળાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી, “ સ્વદ્ધનાથી બંધીતો નથી ” (તે. ૨, ૪, ૯) એ વાક્ય વડે લોકનો ભય નથી એમ કહીને, ખરેખર ‘ મેં સાફ કામ કેમ ન કર્યું ? મેં ખોટું કામ કેમ કર્યું ? ’ એ વિચાર તેને (બ્રહ્મનો અનુભવ કરનારને) પાડતો નથી (તે. ૨-૧) એ વાક્યો વડે વેદનો (પણ) ભય નથી એમ કહેવામાં આવે છે..... અહીં પૂર્વોક્ત નિર્ણયો દેહો ભગવાનના ચરણ રજમાથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી વિભૂતિરૂપ છે અને તેથી બ્રહ્મનું શરીર છે. તેમા-શરીરમાં-અવમય બ્રહ્મના પ્રવેશથી અવમયની સ્થિતિ છે, (અને) પ્રાણોમાં પણ તે જ પ્રકારે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમયના પ્રવેશથી તેમ જ થાય છે. મનમા મનોમયના પ્રવેશથી તે પ્રકારે થાય છે—જીવમાં તો આનન્દમય પ્રવેશ કરે છે, એટલે તેમ (લીલાનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતા) છે. તેથી પ્રવેશ કરવાથી-આનન્દમયનું પક્ષી તરીકે કથન બરોબર છે. (પ. ૩૩).

“ તેમા સર્વાત્મભાવવાળો ભક્ત ભગવાનની સાથે જુદા જુદા સ્વરૂપવાળા કામોનો ભોગ કરે છે એ વ્યાખ્યાનથી તે જ્ઞાનાના અર્થનો નિશ્ચય થાય છે. ઉપર જણાવેલા (સર્વાત્મભાવવાળા) ભક્તને ઉમેશ જ, વિરહભાવમા તે વિશેષે કરીને, પ્રિય સ્વરૂપથી અન્યની સ્મૃતિ ન થતા અજપ્રાણાદિરૂપ તે જ ■ એમ જણાવવાને તે તે રૂપો (અજ, પ્રાણ વગેરે) કહેવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે ભક્તનો ભગવાન ઉપરનો પરમ પ્રેમ સિદ્ધ થાય છે. (પરમ પ્રેમ સિદ્ધ થયા) પછી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થતાં પણ પહેલાનો વિરહભાવ અતિ તીવ્ર હોવાને લીધે જ્ઞાનાદિ સર્વનો તિરોભાવ થતાં આગળના રસનો અનુભવ નહિ થાય તેથી (ભગવાન) પોતે જ તેના (ભક્તના) અનુભવરૂપે થાય છે એમ જણાવવાને વિજ્ઞાનરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે વખતે જ અનુભવનો વિષય પ્રકટ આનન્દમય છે તેથી તેના (બ્રહ્મના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં (આનન્દમય પ્રાકટ્યમાં) નિરુપધિ પ્રીતિ જ મુખ્ય છે, અન્ય નહિ, એમ જણાવવાને પ્રિય સ્વરૂપને-ભક્તની પ્રીતિના વિષય-જૂન ભગવાનની આનન્દસ્વરૂપને-શીર્ષ કહેવામાં આવે છે. (આનન્દ પ્રકટ થાય) તે વખતે પ્રિયના દર્શન વગેરેથી જે આનન્દાત્મક જ વિવિધ રસભાવનો સાગર

ઉત્પન્ન થાય છે તેને દક્ષિણ પક્ષ કહેવામાં આવે છે: અને પછીની સ્પર્શ વગેરેથી પૂર્વથી વિવક્ષણ ઉત્તમ કોટિના આનન્દનો ને સાગર તેને ઉત્તર પક્ષ કહેવામાં આવે છે, અનેક પ્રકારના પચોના સમૃદ્ધિ હોવાથી તે (દક્ષિણ અને ઉત્તર) પક્ષોનું પક્ષી તરીકેનું વર્ણન મુખ્ય છે. સંધ્યાચિન્તા (આનન્દ) એકરૂપ (સર્વદા વિદ્યમાન) હોવાથી (તેને) આત્મા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાંથી જ વિભાવાદિથી વિવિધ ભાવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરપ્રાપ્તિના સાધનમૂલ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનવાળી દશામાં (પરપ્રાપ્તિની) પહેલાં અનુભવ કર્યોએલો ને તેને (અક્ષરબ્રહ્મને) આનન્દ તે પણ ગણિતાનન્દ છે, તેથી આ આનન્દમયના અનુભવ પછી તે જુગ્મ્હ ભાસે છે, અને વળી (સર્વકામભોગરૂપી) ઇષ્ટગતિનું તે (અક્ષરબ્રહ્મ) સ્વરૂપતા: સાધન નથી; તેથી તે હીન છે, એટલે તેનું અક્ષર બ્રહ્મનું-પૃથ્વ્યાગથી પણ દૂર આવેલા પુગ્મ્હ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વળી પુરુષોત્તમનું અધિજ્ઞાન હોવાથી (અક્ષરબ્રહ્મને) પ્રતિહા તરીકે પણ વર્ણવવામાં આવે છે. આ પ્રકારે શ્રુતિનો અર્થ કરતાં પુરુષોત્તમ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છે, છતાં પણ પોતે જોણું બની ભક્તની ઇષ્ટાઓ પૂરી કરે છે. (પૃ. ૩૩-૩૪).

૨૦. સુ. ૧૩. (આનન્દમય) વિકારવાચક શબ્દ છે તેથી (પગ્બ્રહ્મ વાચક) નથી એમ ને (કહેતા તો) નહિ; કેમકે તે પ્રાયુર્વાચક છે.

.....બ્રહ્મ આનન્દ પ્રત્યુર છે એ, મનુષ્યત્વથી આરંભી ઉત્તર ઉત્તર સ્થાનમાં સો મણે આનન્દ છે એમ કહીને બ્રહ્માનન્દ નિરતિશય છે એમ અવધાગણુ કહ્યું છે તેથી છે. તેટલા માટે પ્રાયુર્વાચક અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય છે. (પૃ. ૧૩૦).

૨૧. સુ. ૧૪. વિકારવાચક શબ્દ (મય-પ્રત્યય) છે, માટે નહિ; તો, ના; કારણકે પ્રાયુર્વાચક અર્થમાં એ છે. (પૃ. ૩૨૭). પૂર્વપક્ષ-પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં વિકાર અર્થમાં 'મય' પ્રત્યય સર્ધ આનન્દમયને અર્થ આનન્દનો વિકાર (સંસારાવસ્થામાં) જીવ એમ કહેવા.

ઉત્તરપક્ષ: અત્રે 'મય' પ્રત્યયનો [અર્થ] પ્રાયુર્વા (ભરપૂર હોવું) છે, વિકાર નથી (પૃ. ૫૬૭).

તેથી જ્ઞાનન્દમય તે પદબ્રહ્મ એમ સમજવું. (પૃ. ૩૨૮)

૫. સુ. ૧૨ (આનન્દમય એ) વિકારવાચક શબ્દ છે તેથી (આનન્દમય બ્રહ્મ યદ્યં શકે) નહિ, એમ ને કહેતા હો તો ના, (કારણ કે તે શબ્દ) પ્રાયુર્વાચક છે. (પૃ. ૩૫)

આનાથી જ પૂર્વશ્રુતિનો (આનન્દમય એ અવિદ્યુત બ્રહ્મ છે એ) અર્થ સિદ્ધ થશે. વિકારવાચી શબ્દ-મયદ્ પ્રત્યય-ને પદમાં હોય તે વિકાર શબ્દ. તેથી તે શબ્દનો (આનન્દમય શબ્દનો) અર્થ બ્રહ્મ ન થાય, કારણ કે બ્રહ્મ અવિકારી છે. આમ ને કહેવામાં આવતું હોય તો, ના, એમ નહીં. અહીં મયદ્ પ્રત્યય વિકારના અર્થમાં નથી. પણ પ્રાયુર્વાચક અર્થમાં છે.....

અહીં ક્રેતસાક સર્વાવિસવવાદી (માયાવાદીઓ) શ્રુતિ, સૂત્ર વગેરેના અર્થના અપાનને લીધે (મયદ્ પ્રત્યય) વિકારવાચક છે એમ કહે છે. (પૃષ્ઠ) વેદ વગેરેના અર્થ જાણનાર પુરુષોએ આ ભ્રમવાનના નવમા અવતારનું—શુદ્ધનું—કાર્ય છે એમ જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી. જે (ખરો) અર્થ છે તે અમે કહ્યો જ છે. (પૃ. ૩૫)

શાં. સૂ. ૧૪. અને તેના (આનન્દના) હેતુનો વ્યપરેશ છે. તેથી (પ્રાચુર્યાર્થમાં મયદ્) છે.

ખરેખર જે બીજાને આનન્દ પમાડે તે પ્રચુર આનન્દથી યુક્ત છે એ પ્રસિદ્ધ છે. (પૃ. ૧૩૦-૧૩૧)

શા. સૂ. ૧૫. એના હેતુ તરીકે કથન છે તેથી પૃષ્ઠ (પૃ. ૩૨૯). અન્ય શ્રુતિમાં પરમાત્માને આનન્દનો હેતુ કહેલો છે—તેથી પૃષ્ઠ જણાય છે કે ‘ આનન્દમય ’ એટલે આનન્દકારક તે પરમાત્મા જ છે. (પૃ. ૫૯૮)

અને આ (પરમાત્મા) જીવોને આનન્દ આપે છે તેથી તે જીવાત્માના આનન્દનું કારણ કહેવાય છે. માટે જેને આનન્દ આપવાનો છે એવા જીવ થકી આનન્દદાતા આ જીવે આનન્દમય પરમાત્મા છે—એમ સમજાય છે. (પૃ. ૩૨૯)

ધ. સૂ. ૧૩—અને તેના—આનન્દમયના—હેતુત્વનું (આનન્દમય સર્વ આનન્દનું કારણ છે તેનું—) કથન હોવાથી. (પૃ. ૩૬).

હેતુ તરીકેનો વ્યપરેશ—કથન—તે હેતુવ્યપરેશ. તેનો આનન્દમયનો—હેતુવ્યપરેશ એટલે હેતુવ્યવસ્થા તેથી, “ આ જ ખરેખર આનન્દ આપે છે ” (તૈ. ૨. ૭.) આનન્દયાતિ નો અર્થ આનન્દયાતિ—આનન્દ આપે છે—એમ છે. બધા વિકારભૂત આનન્દનું કારણ આ જ આનન્દમય છે. જેમ વિકારવાળા જગતનું કારણ અવિકૃત, સચ્ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ જ છે તેમ આનન્દમય પૃષ્ઠ (બધા વિકારવાળા આનન્દોનું) કારણ હોવાથી અવિકૃત છે. (પૃ. ૩૬)

શાં. સૂ. ૧૫. વળી મન્ત્રમાં વર્ણુવેલું જ (બ્રહ્મ અહિં બ્રાહ્મણમાં) ગવાય છે તેથી (આનન્દમય પર જ આત્મા છે.)

...મન્ત્રમાં (તૈ. ૨, ૧) વર્ણુવેલું જ બ્રહ્મ અહિં અન્તર આત્મા આનન્દમય એમ ગવાય છે. મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણનું એકાચર્ય યુક્ત છે, અવિરોધથી... તેટલા માટે આનન્દમય પર જ આત્મા છે. (પૃ. ૧૩૧)

શા. સૂ. ૧૬. વળી મન્ત્રમાં વર્ણુવેલાનું જ અન્તે કથન છે. (પૃ. ૩૩૦) “ સર્વં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ” એવું મન્ત્ર વાક્ય છે. અને એ મન્ત્ર વાક્યમાં કહેલા બ્રહ્મનું જ અન્તે ‘ આનન્દમય ’ તરીકે પ્રતિપાદન થાય છે. (પૃ. ૫૯૮)

ઉપરના મન્ત્રમાં એ બ્રહ્મનું જ વર્ણન છે—એટલે આનન્દમય તે એનાથી જીવે

૫. સુ. ૧૪. મન્નમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે જ મુખ્યત્વે જણાય છે. (પૃ. ૩૧)

‘સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત બ્રહ્મ; શુદ્ધાને વિષે પરમ આકાશમાં રહેલાને જે જણે છે તે વિપશિત્-ચતુર-બ્રહ્મની સાથે બધા ભોગો ભોગવે છે.’ (તૈ. ૨. ૧.) આ મન્ન જેનું અભિધાનવૃત્તિથી—મુખ્ય વૃત્તિથી—પ્રતિપાદન કરે તે માન્યવર્ણિક, તે મન્નના વ્યાખ્યાનરૂપ સમૂહમાં તે જ માન્યવર્ણિક આનન્દમય જ—મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. બધા જોનો હિંદ્ર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં તે જ મુખ્ય છે એમ જણાયું.....ફલ તો (અવ્યાસ, સર્વાન્તરત્વ, સર્વાધિકત્વ ઇત્યાદિ) સર્વ પ્રકારે સ્તુતિ કળાએસો આનન્દ છે. અવ્યાસને લીધે સ્તુતિ છે એમ કહ્યું છે. માંથું, હાથ વગેરે (વર્ણન) સ્તુતિને માટે જ છે, કારણ કે (અનમય વગેરે સર્વનો) આકાર પુરવના જોવો છે એ બતાવવાનું છે. લોકમાં પણ (ખીમાની) અંદર રાખેલી (પ્રતિમા) અને (શરીર ઉપર પહેરેલું) બહારનું વસ્ત્ર તે તે આકાશના હોય છે. (પૃ. ૩૬)

.....શ્રુતિમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે અનમય વગેરેની ઉપાસના કરવાથી ક્રમચુકિત થાય છે. (પૃ. ૩૭)

.....(માનુષ આનન્દ ઇત્યાદિ) સર્વે અવાન્તર આનન્દો તો આનન્દમય બ્રહ્મના આનન્દનો ઉત્કર્ષ દર્શાવવાને માટે આનન્દમય બ્રહ્મથી ન્યૂન છે એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી (આ તૈત્તિરીયની આનન્દલક્ષીના) પ્રપાઠકમાં સર્વ મન્નમાં વર્ણવેલો આનન્દમય પદ્ધર્થ જ જણાય છે. તેથી મુખ્ય ચુકિત હોવાથી આનન્દમય પરમાત્મા જ છે. (પૃ. ૩૭-૩૮)

૨૧. સુ. ૧૬, આનન્દમય ઇતર નથી, અનુપપત્તિથી.

યજ્ઞી આથી આનન્દમય પર જ આત્મા છે; ખીજો નથી. ખીજો એટલે ઇશ્વરથી અન્ય, સંસારી, જીવ એવો અર્થ છે. આનન્દમય સંબંધી જીવનું અભિધાન થતું નથી. શા માટે? અનુપપત્તિથી. ....તેમાં (શ્રુતિમાં) શરીરાદિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અભિધ્યાન, સંજ્ઞામાન વિકારોનો સજ્ઞાથી અભેદ અને સર્વ વિકારની સૃષ્ટિ, પર આત્માથી અન્યને વિષે ઉપપન્ન થતા નથી (પૃ. ૧૨૨)

૨૧. સુ. ૧૭. ખીજો નહિ; કારણ કે એ સંલવતું નથી. (પૃ. ૩૩૧)

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ” એ મન્નમાં પરમાત્માથી લિખ જે યુક્ત જીવ તેનું વર્ણન નથી; કારણ કે એવા જીવને સ્વાભાવિક સર્વગત્વ સંલવતું નથી. (પૃ. ૫૬૮) પરમાત્માથી લિખ—જીવ સંબંધી કથાતો જે યુક્ત જીવ, તેનું પણ “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં” એ મન્નમાં વર્ણન હોય એ સંલવતું નથી. શાથી? સંલવતું નથી તેથી: એ પ્રકારના આત્માને (યુક્ત જીવને) નિરુપાધિક (સ્વાભાવસિદ્ધ) વિપશિત્ત (સર્વગત્વ) સંલવતું નથી. .... યદપિ યુક્ત જીવનું વિપશિત્તપણું

સંભવે છે, નથાપિ એ જ જીવનું સંસારદશામાં અવિપશિત-પણું (અગાનીપણું) છે; એટલે એનું નિરુપાધિક (ઉપાધિ વગર સર્વથા સર્વ દશામાં) વિપશિતપણું બનતું નથી. (પૃ. ૩૩૧-૩૩૨)

૫. સુ. ૧૫. જીવ આનન્દમય નથી, કારણ કે એ ધટી ચકતું નથી. ઈનર-જીવ-આનન્દમય થતો નથી. શાથી ? અનુપપત્તિને લીધે. જીવનું કેવળ ફલ-રૂપત્વે આનન્દમયપણું ધટતું નથી. જો તેમ થાય તો તે (જીવ) સ્વતંત્રતાથી જગતનો કર્તા બને, એટલે બ્રહ્મનું અલૌકિક માહાત્મ્ય દર્શનાર્થે નિરૂપણ ધટી શકે નહિ. તેથી જીવ આનન્દમય નથી. (પૃ. ૩૮)

શાં. સુ. ૧૭. અને ભેદના વ્યપદેશથી (આનન્દમય સંસારી નથી)...આનન્દમય સંસારી નથી; કેમ કે આનન્દમયના અધિકારમાં...શ્રુતિ (તૈ. ૨, ૭) જીવ અને આનન્દમયનો ભેદ વ્યપદેશ કરે છે.. પરમાર્થ રીતે તો સર્વથા પરમેશ્વરથી અન્ય દ્રષ્ટા કે શ્રોતાનો...શ્રુતિ (ખૂ. ૩, ૭, ૩૩) વડે પ્રતિષેધ કરાય છે જ. (પૃ. ૧૩૨-૧૩૩).

૨૧. સુ. ૧૮. અને ભેદનું કથન છે તેથી.

વિગ્નાનમય જીવાત્માથી 'આનન્દમય' આત્મા (પરમાત્મા) જુદો છે એમ તે જ રથળે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. (પૃ. ૫૯૮)

જીવયત્રી મેદના વ્યવરેષ—અર્થાત્ કથનને લીધે, મન્વરમાં વધુ વેલો આ જ્ઞાનન્દમય આત્મા તે જીવયત્રી જુદો છે. (પૃ. ૩૩૪)

૫. સૂત્ર ૧૬. અને ભેદથી કથન છે તેથી.

આથી પણ જીવ આનન્દમય નથી, કારણ કે (તે બેનો) ભેદ દર્શાવનાર કથન છે...એ સૂત્રો વડે જીવ આનન્દમય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૩૮)

શા. સુ. ૧૮. (આનન્દમયને વિષે) કામનાથી (કામનાનો નિર્દેશ કયો છે તેથી) આતુમાનિકની અપેક્ષા નથી.

વળા આનન્દમય અધિકારમાં (તૈ. ૨-૬ માં) કામનાનો નિર્દેશ છે તેથી આતુમાનિક, સામ્યપરિકલ્પિત, અચેતન, પ્રધાનની ધણી આનન્દમયત્વે કે કારણત્વે અપેક્ષા કરવી યુક્ત નથી. (પૃ. ૧૨૩)

૨૧. સુ. ૧૯. ઇચ્છા હોવાથી, 'અતુમાન'ની જરૂર નથી. (પૃ. ૩૩૪). આનન્દમય આત્માએ 'સોડકામયત્વ દ્વં સર્વમયજત' એમ ઇચ્છામયથી સંપ્રિ કર્યાનું કહ્યું છે તેથી અતુમાન વડે સામ્યો તરફથી સાધવામાં આવતું જે પ્રધાન તેની એને જરૂર પડતી નથી અને જીવને તો એ જરૂર રહે છે માટે આનન્દમય આત્મા તે જીવ નહિ. (પૃ. ૫૯૮)

જીવ જે અવિદ્યાને અધીન છે એ જગતનું કારણ બને છે ત્યારે 'અતુમાન' કહેનાં 'આતુમાનિક' 'પ્રધાન' આદિ શબ્દથી કયાથી જે અચિત્-વસ્તુ તે સાથે

સંસારની એને જરૂર રહે છે જ. પરંતુ અહીં આ તો.....માત્ર પોતાની ઇચ્છા થકી જ—વિવિધ પ્રકારની ચિત્ત અને અચિત્ત વસ્તુની સૃષ્ટિ કરી છે. માટે આ આનન્દમય આત્મા જગત સર્જે છે સારે એને આનુમાનિક-અચિત્ત વસ્તુ સાધેના સંસારની જરૂર જણાતી નથી. એ કાન્ધુથી આનન્દમય આત્મા જીવથી જુદો છે. (પૃ. ૩૩૪)

૧.

સુ. ૧૭. અને કામના-ઈચ્છા હોવાથી અનુમાનની અપેક્ષા નથી.

જરૂર પ્રકૃતિ નથી એમ કહીને તેના કારણપણાનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે જ.....આનન્દમયનું વર્ણન કર્યા પછી ‘તેણે ઇચ્છા કરી’ (તૈ. ૨-૧) એમ શ્રવણ થાય છે. આ કામના ચેતનનો ધર્મ છે. તેથી ચેતન જ આનન્દમય છે..... આથી અનુમાનપર્યન્ત એ વાક્યમાંથી અર્થનો બોધ થતો નથી એમ નથી. (અર્થાત્ અનુમાન કરવામાં આવે તે પહેલાં જ બીજા પ્રકારનો શાબ્દબોધ ધર્મ જ લાય છે એટલે અનુમાનની અપેક્ષા નથી). (પૃ. ૩૮-૩૯)

શાં.

સુ. ૧૯. અને આને (આનન્દમયને) વિષે આનો (જીવનો) તદ્દોગ (શાસ્ત્ર) શાસન કરે છે (તેથી આનન્દમય પ્રધાન-કે-જીવવાચક નથી).

વળી આ કારણથી પ્રધાન કે જીવને વિષે આનન્દમય શબ્દ નથી; કેમ કે આને વિષે—આનન્દમય પ્રકૃત આત્માને વિષે—પ્રતિજીવ જે આ જીવ તેને તદ્દોગ (શાસ્ત્ર) શાસન કરે છે. તદ્દાત્મવે યોગ તે તદ્દોગ, તદ્દભાવપ્રાપ્તિ, મુક્તિ એવો અર્થ છે.... જ્યારે આ આનન્દમયને વિષે અર્થ પણ અન્તર-અતાદાત્મય-રૂપ-જુએ છે ત્યારે સંસારલયથી નિવૃત્ત થતો નથી. પણ જ્યારે આ આનન્દમયને વિષે નિરન્તર તાદાત્મ્યરૂપે રહે છે ત્યારે સંસારલયથી નિવૃત્ત થાય છે; અને એ તાત્પર્ય આનન્દમય શબ્દથી પરમાત્માનો પત્તિબદ્ધ કરીએ તો ઘટે છે, પ્રધાનનો કે જીવનો પત્તિબદ્ધ કરીએ તો નહિ. તેથી આનન્દમય પરમાત્મા છે એમ થાય છે. (પૃ. ૧૩૪-૧૩૫)

૨.

સુ. ૨૦. અને એનામાં આ (જીવ)ને એનો (આનન્દનો) યોગ થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. પૃ. ૩૩૫

એનામાં આ જીવનો ‘આનન્દ-યોગ’ થાય છે અર્થાત્ એ આનન્દ પામે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તેથી પણ જણાય છે કે આનન્દમય આત્મા તે જીવ થકી જુદો છે. (પૃ. ૫૨૮)

(આમાં) આનન્દમયમાં (આનો) જીવનો (એનો યોગ) આનન્દ યોગ, શાસ્ત્ર કહે છે..... ‘રસ’ શબ્દ વાચ્ય જે આનન્દમય તેને પામવાથી ‘આ’ જીવ શબ્દ-વાચ્ય આત્મા આનન્દવાળો થાય છે—એમ જ્યાં કહેવામાં આવે છે, ત્યાં જે તે મેળવવાથી જે આનન્દમય થાય છે, તે તે જ છે એમ કોણ કહે ? (મેળવનાર અને મેળવવાની વસ્તુ એ એક છે એમ કોણ કહે ? મેળવનાર જીવ છે અને મેળવવાની વસ્તુ આનન્દમય પરમાત્મા છે.)

આમ આનન્દમય તે પર બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થયો; એટલે મદેવ આજ્ઞા આનન્દઃ
ધૃત્યાદિ વાક્યોમાં આનન્દ શબ્દ વડે આનન્દમય (બ્રહ્મ)નો જ પરમાર્થ થાય છે;
જેમ વિજ્ઞાન શબ્દથી વિજ્ઞાનમયનો થાય છે તેમ. (પૃ. ૩૩૫)

૫. સૂત્ર ૧૮. આથી પણ જડ આનન્દમય નથી. આમાં (આનન્દમયમાં) આતો
(જીવનો) “આનન્દમય આત્માની પાસે જાય છે” (તે. ૨-૮) એ શ્રુતિને
આધારે તે રૂપે યોગ થાય છે એમ શાસન છે; અર્થાત્ આ ફલ છે એમ કથન છે.

આ આનન્દમય જીવ નથી, તેમ જડ પણ નથી. પારિશ્લેષથી બાકી રહેલું
હોવાથી—તે બ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી, જે લોકો (શાંકરો) (આનન્દમય પદને બ્રહ્મના અર્થમાં ન સ્વીકારવાથી)
અધિકરણનો લંગ કરે છે તે તેમનું અજ્ઞાન જ છે, કારણ કે તેમને પણ આનન્દમય
કયો પદાર્થ છે એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો જ પડશે. પ્રથમ તો આનન્દમય જીવ ન
હોઈ શકે, કારણ કે “વિપશ્યત્ બ્રહ્મણી સાથે” એ શ્રુતિમાં આનન્દમય, જીવ પ્રાપ્ત
કરેલા બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આનન્દમય સ્વર્ગની માફક
જડ હોય, તો તે કોનો આશ્રય રાખીને રહેલું છે તે કહેવું જોઈએ. જે તે જડ
પદાર્થનો આશ્રય લે તો તે કર્મનું ફલ—સ્વર્ગ-જ હોવું જોઈએ. જ્ઞાનનું પણ તે
(આનન્દમય) અવાન્તર ફલ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેમ નહિ કંઈ શકાય, જે
એમ હોય તો જ્ઞાનનું આનન્દથી બીજું કયું મુખ્ય ફલ થઈ શકશે? કારણ કે જડ-
રૂપ અને ચૈતન્યરૂપ તો જ્ઞાનના પહેલાં પણ વિદ્યમાન છે. વળી, “બ્રહ્મ” પ્રાણીઓ
આ જ આનન્દની માત્રા ઉપર જીવે છે” (મૃ. ૪, ૩, ૩૨) એ શ્રુતિનો વિરોધ
આવે છે. (પૃ. ૩૯)

...આનન્દમય જ બ્રહ્મ છે એમ માનવામાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી. આનન્દ-
મય બ્રહ્મ નથી એમ કલ્પીને તેના પુરુષ તરીકે બ્રહ્મનું વેદમાં વર્ણન છે એમ
જાણીને તેના સમાધાન માટે પ્રયત્ન કરનાર મહામૂર્ખ છે. જ્ઞાનનો વિષય
બનેલું અક્ષર બ્રહ્મ અને આનન્દમયરૂપ ફલ એ બેમાં શું મુખ્ય છે એનું પણ
અનુસંધાન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મને પુરુષ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો આનન્દમયની
પહેલાં તેનું જ્ઞાન થયેલું છે એમ બનાવવા કહેવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ તે
બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિષય અને પ્રતિક્ષા બને છે. અર્થાત્ આનન્દમય બ્રહ્મમાં જ પ્રતિષ્ઠિત
છે. આનન્દમયમાં અવયવો છે એમ જે વર્ણન છે તે ઉપચાર માત્ર છે એમ માનવું
યુક્ત છે, કારણ કે પ્રાણમયાદિમાં પણ તે જ પ્રકારે છે. અંદર રહેલો આનન્દમય
બહાર રહેલ જીવ જેવો—હંસાકાર—જ થાય છે, તેથી (અમે બનાવેલી આનન્દમય
અધિકરણની રચના) બરોબર છે. (પૃ. ૩૯-૪૦)

• व्याख्याना तथा छिप्पणोभां उपयुक्त ग्रंथानी यादी

गुजराती

अन्यत्रिअलुभाष्यानुवाद (प्रथमाध्याय) अनुवादकः प्रो. जेविन्दलाल. छ. लट्ट. शै. नारायणदास
तथा ग्रेहानन्द आसनमस पुष्टिभागीय प्रथमावा. मुम्बई. १९४५.

श्रीधर्मसूत्र शांकरभाष्यानुवाद. (प्रथम भाग) प्रलेखः कमलाशंकर प्रायुशंकर त्रिवेदी. गुजरात-
वनकिपुस्तक सोसायटी (गुजरात विद्यासभा), अमदावाद. १९०७.

श्रीभाष्य गुजराती भाषान्तर—तेयार करनार—आनन्दशंकर. भा. ध्रुव. प्र. वडोदरा शालानु
कृष्णपुष्पीभाष्य, वडोदरा. १९१३.

श्रीमद् राजयज्ञ—प्रकाशक श्रीमद् राजयज्ञ आश्रम, अत्रास.

हिन्दी

परमार्थ-न्येपान संश्लेषक रा. द. रानडे, प्रकाशक अध्यात्मविशामन्दिर. सांगली. निम्बाल.

• इलाहाबाद १९५४.

संस्कृत

अनेकार्यसंग्रह—आचार्य श्री हेमचन्द्र. चौ. सं. सि. बनारस, इ. स. १९२९.

अभिधानचिन्तामणि—आचार्य श्री हेमचन्द्र य. वि. जै. प्र. भावनगर.

अमरकेश सं. वामनाचार्य सत्तकीकर, गवर्मेन्ट सेन्ट्रल पुस्तक शिपा, १८९९.

उत्तररामचरित—नि. सा. प्रेस. मुम्बई, १९१५.

उपनिषद्—कठ, केल, बोशीनकि, छान्दोग्य, जैमिनीय, तैत्तिरीय, प्रश्न, बृहदारण्यक, माण्डूक्य, मुण्डक,
मैत्रायणी, श्वेताश्व. [अष्टादश उपनिषद्—गोपीश्वरभूत संस्करणम् । प्रथमः खण्डः
स. आचार्य नि. प्र. लिमये, प्रा. र. द. वाडेकर, वैदिक संशोधन मण्डल, पुना, १९५८]
[The Principal Upaniṣads: Text—Radhakrishnan, London,
George Allen & Union Ltd 1953].

उपनिषद्भाष्य—[शंकर दशोपनिषद्भाष्यम् Vol. II, Parts I & II edited by Hari
Raghunath Bhagavat B A. 2nd edition 1928, Ashtekar
& Co. Poona.]

प्राचेरसंहिता—वैदिकसंशोधनमण्डल पूना.

कणारसूत्र—वैशेषिकदर्शन—चौ. सं. सि., बनारस.

वामसूत्र (वात्स्यायन जयमंगलटीका)—चौ. सं. नि.

वाक्यप्रकाश—मम्मट सं. सत्तकीकर. भा. र. भा. ओ. रि. इ. पूना १९२१.

वाक्यानुशासन—हेमचन्द्र सं. र. छो. परीस, श्री. महावीर जैन विद्यालय, मुम्बई १९१८

शरणाक—गुजराती प्रेस, मुम्बई.

वन्मालोक—आहुति २. नि. सा. प्रेस, मुम्बई १९११.

व्यदर्पण—रामचन्द्र गुणवन्द आ. २, गा. ओ. सि. व

व्यशास्त्रम्—बो. १. आ. र. गा. ओ. सि. बडोदा. १

वित्तिसार—कामन्दक, स., यणपनिशास्त्री, त्रि. स. सि.

वायभाष्य (वात्स्यायन)—चौ. सं. नि. बनारस १९२०.

वामनप्रदेश (सगीतराज)—स. डॉ. सी. कुन्दन राजा. अनुप संस्कृत लायब्रेरी, बिकानेर, १९४९.

वैमीमासादर्शन—जैमिनीय-यद्दर्शनसूत्र—लक्ष्मीविक्रमेश्वर प्रेस, मुम्बई, १९२६.

वसुन्वाङ्मय रत्नप्रभा-भामती-आनन्दगिरिय-व्याख्यानयोपेत. संस्करण ३. नि. सा. प्र. मुम्बई. १९३४.

वसुधैता—स. श्रीगद् कृष्ण वेल्लेकर, प्रकाशक भा. ओ. रि. इ. पूना, १९४५.

वसुधैताभाष्यम् (शंकराचार्य) स हरि रघुनाथ भागवत—प्र. अष्टकर कान्ती. पूना. १९२९.

वसुधैता—शंकरभाष्य-आनन्दगिरि टीका, स. रावजी श्रीधर गोन्धळेकर, पूना, १८८९.

वसुधैता—रामानुज—edited by J. A. B. Van Buitenen, Deccan College Monograph Series, no. 16, Poona, 1956.

वसुधैता—विश्वनाथ, संस्करण. ४. नि. सा. प्र. मुम्बई—१९२२.

वसुधैता—मत्तमाहुतिः. नि. सा. प्र. मुम्बई—१९३३.

वसुधैता—आहुति ११. नि. सा. प्र. मुम्बई—१९२५.

वसुधैता—श्रीहंसमिडु गा ओ. सि. बडोदा—१९३०.

English

The American Review, October, 1959.

Aristotle On the Art of Poetry, Bywater, Preface by Prof Gilbert Murray, Oxford, 1920.

Constructive Survey of Upanishadic Philosophy, by R. D. Ranade, Oriental Book Agency, Poona, 1926.

The Energies of Man, by William McDougall, Seventh edition, 1948

The Essence of Aesthetic by Croce. Translated by Douglas Ainslie 1921, London, Henemann.

Experimental Psychology. An Introduction by Leo Postman and James P. Egan, Harper & Brothers, New York, 1949.

- The Foundations of Aesthetics by I A Richards, C K. Ogden,
James Wood, Lear Publishers, New York, 1925
- Historical Introduction to Modern Psychology (fifth edition, re
vised, reprinted, 1965) by Gardner Murphy
- History of Aesthetic by Bosanquet—Second edition, Reprint 1934
- Introduction to Metaphysics by Henri Bergson, authorised trans-
lation by T E Hulme, Macmillan & Co, 1913
- Maharana Kumbha by Harbilas Sarada 1932
- Philosophies of Beauty—From Socrates to Robert Bridges being
the sources of Aesthetic Theory, selected and edited by
E F. Carrntt, Oxford, 1952.
- Plato by A. E Taylor. Methuen and Co Lt'd, London, 1921
- Poetics by Aristotle translated by Butcher, Fourth edition, Doner
& Publications, 1951
- The Principal Upaniṣads—Translation etc by Radhakrishnan,
George Allen & Unwin Ltd, London 1953
- Psychology by William McDougall, Second edition H U L
Oxford University Press, 1952
- Recent Philosophy by John Laird, Home University Library
Oxford University Press 1945
- Religion and the Sciences of Life, by McDougall Methuen & Co
Ltd London 1934
- Thirteen Principal Upaniṣads—Translation by R E Hume,
Second edition, Oxford University Press London, 1934
- The Varieties of Religious Experience by Williams James
Longmans, Green & Co London 1939
- The Vedānta Sūtras with Commentary by Śāṅkarācārya translat
ed by George Thibaut Vol I (SBE XXIV) Oxford,
1890
- Sanskrit—English Dictionary—Monier Williams, Oxford 1899
- Sanskrit Wörterbuch von Otto Bothlingk und Rudolph Roth,
St Petersburg 1868

શબ્દાવલોકન

[વ્યાખ્યાનોનો]

Absolute Beauty	૧૫	Community of Principle	૧૪
Aesthetic	૪૮	Compactness	૫૦
Aesthetics	૧૭, ૧૮, ૨૬, ૩૧, ૪૯	Conation	૧૨, ૪૩
Aesthetic contemplation	૪૯	Conventions	૨૭
Aesthetic Realism	૩૨	Contemplation	૧૫, ૪૯
A. E. Taylor	૧૩	Critique of Judgement	૪૮
Airy lightness	૫૦	Desire	૪૮
Alchemy	૮	Desirous love	૧૩
Aldous Huxley	૭૩	Diotima	૧૫
Alexander Gottlieb		Discourse	૧૪
Baumgarten	૧૮	Disinterested	૪૮, ૪૯
Anarchy	૫૯	Divine joy	૫૦
Appearances	૫૧	Double meaning	૪૯
Arbitrary	૫	Drama	૫૦
Aristotle	૧૭	Eager appetition	૧૩
Art	૪૯, ૫૧	Ecstasy	૪૫
Arthur Schopenhauer	૧૮	Emotions	૨૬
Artist	૪૯	Energies of Man	૭, ૮
Aspiration	૫૦	Epic	૫૦
Avocations	૧૪	Eros	૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૫૨
Beatific Calculus	૬	Eudaimonia	૪૮
Beauties	૧૫	Feeling	૧૨, ૫૦
Beautiful	૮, ૧૪, ૪૯, ૪૯	Feelings	૮, ૨૬
Beauty	૮, ૧૪, ૫૧	Figuration	૪૯
Benedetto Croce	૧૮	Fleeting	૨૫
Blessedness	૪૮	Forms of beauty	૫૧
Body	૧૪	Free	૪૯
Categorical Imperative	૫૩	Fulness	૫૦
Cognition	૪૩	Function	૪૦
Cognition	૧૨	George Wilhelm Friedrich	
Coherence	૫૦	Hegel	૧૮

Good	2	On the Sublime	12
Goodness	2	Pain	2, 40
Happiness	12, 22	Participant	12
Hedonism	23	Phaedrus	13
High life	22	Phantasm	22
Horizon	14	Philosophy of Beauty	12
I. A. Richards	12	Physical	12
Idea	22, 40	Physical beauty	12
Idolatry	23	Physical fact	22
Image	22	Pilgrim of Eros	14
Imagination	22	Plato	10
Imaginative form	40	Pleasant	22
Imitation	33	Pleasure	2, 40
Immanuel Kant	12	Poetics	32
Individuality	23	Poets	20
Innate propensities	20	Possible	20
Intellectual beauties	12	Primitive	10
Intuition	22, 40	Prison	23
Judgement of taste	22	Probable	20
Knowledge	22	Procreation	12
Longinus	12	Propensities	2, 12, 21, 23, 22, 42, 40
Love	13	Psychological	42
Love of benevolence	13	Pure	22
Love of complacency	13	Reality	12, 22
Love of concupiscence	13	Reason	21
Lover	12	Reflections	14
Lyric	40	Religion and the Sciences	
Mimesis	33	of Life	2
Moral act	40	Representation	40
Moralist	10	Representations	22
Mutability	12	Representative	31
Mysticism	21	Satisfaction	13, 22
Necessary	20	Satisfaction of taste	22
Objective	22	Science	12
Occult influences	21	Self	22
Ocean of delights	12		

Self-transcendence	१०, ७३	Taste	४८
Semantics	१८	Taylor A. E.	१३
Sentiments	२६	Testament of Beauty	५१
Sex	१२	Traits	८
Shadow	१५	True	८
Social institutions	१४	Unity	५०
Socrates	१५	Universal satisfaction	४६
Sole	१५	Useful	५०
Soul	५०	Utilitarianism	५३
Spirit	५१	Utility	५२
Spiritual	१४	Variety of Religious	
Spiritual emotion	५१	Experience	७१
Spiritual offspring	१५	Vision	४६
Subjects	४६	Will	४६
Sublimation	१३	Willing	१२
Substance	१४, १५	Will-less	४६
Supremely real	५०	Wisdom of God	५१
Symbol	५०	Xenophon	१७
Symposium	१३		

*

*

*

अनामहत धोनिय	७	अनन्यथा	४०
अक्षयम्	५८	अनन्यसंविदुन्मीलन	३०
अक्षरं	२०	अनुकूलवेदनीयम्	५२
अक्षिरोगजादि	४१	अनुचरा	२४
अरयण्डस्वप्नकाश	४८	अनुभव	३५
अणु	६२	अनुभाव	२०
अतिचउन्दा	७०	अनुभावाः	२७
अद्भुत	३५	अनुभावानां	४१
अद्वैत	१५	अनुमान शतैः	४०
अधः	६८	अनुमानस्पृष्टादि	४७
अवस्ताद्	७०	अनुमिति	३६
अधिहार.	५६	अनेकसहचरत्व	४१
अधिवारिणः	३८	अन्तरम्	७०
अधिवारी	३८	अन्तरोद्गमन	४२
अध्यात्मविद्या	६१	अन्धः	६६
अध्यायकः	५	अज्ञम्	७०, ७१

अज्ञादः	७०	अनुराः	११
अगममीक्षितया	८२	अम्फुट प्रतीतिकारि	४०
अग्रहत	७०	आराक्ष	८
अग्रहतपाप्मा	१५	आगमोपमान	४७
अग्रमित	४४	आर्जित्रीपु	२५
आराक्षणे	४२	आमकामम्	७०
आगरमार्धिक	४४	आत्मक्रीड	१३, ७०
अविभागः	१५	आत्मनस्तु	१८
अवर्तन	३१	आत्मनि	५८
अप्रधानता	३८	आत्मस्मिथुन	१३, ७०
अमयम्	१७	आत्मरति	१३, ७०
अमयं रूपम्	७०	आत्मा	१५, १७, १८, १९
अमिनय	२७	आत्मानन्द	१३, ३५, ७०
अमिनय (चतुर्विध)	३५	आत्मैव	७०
अभिव्यक्ति	३१	आत्मोत्तरत	७०
अभ्यासान्	१८	आत्म्यम्	७०
अभ्युदय	५३	आनन्द	५, ४१
अमृतत्व	१४	आनन्दचिन्मयः	४८
अमृतम्	१७, १८	आनन्दमय	१८
अमृतस्य	७१	आनन्दम्	४७, ७४
अमृता	१४	आनन्दः	५१
अमृतानाम्	१३	आनन्द (परम)	७
अर्जुन	५८	आनन्द (मानुष)	५
अर्थप्रतिपत्ति	४४	आनन्दी	२०
अर्थः	४१	आपस् (रसः)	१८
अलङ्कारमय	३५	आशिष्ठ	५
अलौकिके	४	आम्भावन्धात्मिका	२१
अलौकिकविभावादि	४१, ४७	आस्वादन	४५
अलौकिकनिर्विग्रहसवेदन	४१	आम्बादे	४२
अलौकिककार्यः	३७	आस्वाद्य	३७
अस्युद	२४	आस्वाद्यन्वान्	३०
अवशः	५७	ईश्वर	५८
अविद्या (सविन्)	४४	उचितस्मिथ	२५
अष्टमः	१८	उत्कर्ष	२५, ३५
असक्तान्मा	५८	उत्तरेण	१८
अगन्	३१	उन्साह	४१

उद्गीथः	१८	काव्याम्भकाद्	३८
उपहरणशता	६४	काव्यार्थ	२४
उपजीवन	४६	काव्यार्थसमेदाद्	३५
उपनिषद्	७१	काव्यार्थान्	३७
उपनिषद्	६६	काव्यार्थितानां	४४
उपनिषद्विद्या	६२	काव्ये	३५
उपमिति	३६	काष्ठ (शुष्क)	२८
उपायानां	४६	कुतश्चन	७४
ऊर्ध्व	६८	कुलशीलविद्या	२४
ऊर्गुरराः	१८	क्रीडायाम्	४
ऊहता	७०	कोपः	२६, ४१
एकपन	४४, ४७	क्षेत्र	११
एकोनपञ्चाशद् (भावाः)	२८	क्षोभ	३५
एकोनपञ्चाशद्भावाः	२४	गतिः	३६
ऐक्यम्	४६	गायद्	७०
ओग्धयः (रसः)	१८	गुडादिभिः	२८
औपधी	१८	गुणप्रधानता	४६
ओपधि	२८	गुणयोगेन	२४
ओपधिभिः	२८	गुणैः	५७
कटाक्षवीक्षादिभिः	४६	गुरून्	५५
कदाचन	७४	गो-अश्वम्	११
कम्पपुल्लुगोल्लुक्	४४	गोपनेच्छया	४२
कदण	३५	ग्रीवाभङ्ग	३८
कर्म	५७	ग्लपन	४
कर्मफलं	५८	चमत्कार	४४, ४५
कर्मशिल्पविचक्षणत्वाद्	२४	चर्वणा	४६, ४७
कामचारः	७०	चर्वणागोचरतां	४६
कामरूप्यम्	७०	चर्वणातिरिक्त	४६
कामात्	७०	चर्व्यमाण	४५
कामाय	६८	चित्	५१
कामाय (सर्वस्य)	६८	चित्तभूमयः	३६
कार्यकारण	४६	चित्तवृत्तिवासना	२५
कारण	२१	चित्तवृत्तिः	२५
कारणत्वादि	४६	चिन्ता	४१
कालावलम्बी	४६	चेतना	६१
काव्यरसाभिव्यक्ति	२८	चेतसः	२६

चेदनञ्जन	५३	देशमालादि	४४
जगन् स्थितिकारणम्	५४	देशमालाशिवेशः	३८
जन्तु	२५	दोषाभाव	३५
जयान्वयी	५६	द्रष्टृश्रो	५
त्रिर्गुणया	४२	द्रव्य	३०
त्रिहामया	४२	द्रव्यसंयोगात्	२६
त्रिहामु	२५	द्रष्टव्य	६८
त्रिविध	६४	द्रष्टा	१८
त्रिविधमस्यम्	६३	द्रुति	३५, ३६
क्षुब्धम्	२६	धर्म	५३
क्षणम्	५१	धर्म	५३, ६२
ज्योती	७१	धर्मजिज्ञासा	५३
तद्व्य	४७	धर्म. (द्विविध.)	५४
तन्मयीभाशोचित	४७	धीर	५४
सर्गणीय.	६३	धूम्रान्वयो	४४
तादृश्य	८७	नभश्च	२२
तादृश्येन	४७	नटादि सामग्री	४४
ता कालिन्	४६	नन्द	३, ४
क्षुब्ध	४	नरेन्द्र	२४
मृष्टाभय	२६	नाट्यरसा	३०
सैद्ध्यप्रसोध	२६	नाट्ये	३५
नय	२०	नानाभाशोपगमान्	२६
नयीविश	२०	नानाव्यञ्जन	२६, ३०
श्रासक	४४	नामान्तरे	३६
दक्षिणत	६८, ७०	निगमुरादि	३६
दर्शन	३६	निजसविद्	३५
दर्शनेन	६८	नित्य	३६
शामभार्य	११	निदिध्यासितव्य	६८
दिल	२२	निनिडनिजमोहसङ्कट	३५
दु खम्	४७, ५२	निमित्त	२१
दु गसंज्ञेय	२५	नियम	४१
दुषिनानि	३१	निरतिशय	१०
दृष्टान्त	२८	निवृत्तिलक्षण	५४
देहेभ्य	७१	निर्विघ्नप्रतीति	४४
देव	६२	निर्वेश	४५
देशकाप्रमात्रा	४४	निर्वर	५८

नि श्रेयस	५३	पूरायममगोचरीभूत	३७
निश्चयितानि	६८	शृण्वी	१८, ६४
निश्चादर	३७	प्रज्ञाज्ञानन्द	३५
निष्ठादन	३६	प्रकृतिज्ञै	५७
नृपति	२५	प्रचिरस्य	४०
नैष्ठिरीम्	५८	प्रजापति	६५
पत्न्यु	६८	प्रातिहृत्वेदनीयं	५०
परगत्य	३६, ४२	प्रातिपति	३६
परचित्तश्रुति	४६	प्रतिपत्ती	३६
परनम्रास्वाद	३५, ४८	प्रतिभान	३६
परम्	५८	प्राप्ति	४०
परम	१६	प्रतीतिरूपप्रत्यक्ष	४०
परमआनन्द	७	प्रतीत्युपाय	३८, ४०
परमो विप्र	४२	प्रतीत्यादिव्यनिरिक्त	३६
परस्तरास्थायन्धारमिका	१३	प्रत्यक्षपरा	४०
परमयिषि	४७	प्रत्यक्षानुमान	४७
परार्थ	१६	प्रथमजा	७०
परा	५६	प्रमाणव्यापार	४७
परिजनभूता	२४	प्रमिति	४०
परिपोषिका	४४	प्रवृत्तिलक्षण	५४
परिरक्षा	४२	प्रसादान्	५८
परिवार	२५	प्राच्यकारणादि	४६
परिवृक्के	६६	प्राज्ञेनात्मना	७०
परिशुद्धतत्त्व	३७	प्राणी	२५
परिष्ठते	६६	प्रियं	६८
पश्चादामा	७०	प्रिय (सर्व)	६८
पश्यन्	७०	प्रिय	६८
पाणिपाद	२४	प्रिया	६४
पाण्डव	५८	प्री	३, ४
पाप	५६	प्रीतौ	४
पुरस्ताद्	६८	प्रेषका	३०
पुरस्तादात्मा	७०	प्रेत	६२
पुरुष	५३	प्रेय	५३
पुरुष	१६, ५८, ७०	फलेषु	५६
पुरुषा	३०	बलिष्ठ	५
पूर्वरत्न	४२	बाहुभ्यां	२२

बाध	७०	भोगेन	३५
बाह्यसौयु	५८	भोगे (भानुष्यदे)	६
बाह्यगदे	४१	भोग्यं	६६
बाह्यरा	३५	मतानि	३१
बाधरूपेन	४६	मत्तर्म	५८
बाधान्तरेभ्य	४६	मत्परम	५८
बद्धा	६७, ६८	मत्सा	६८
बद्धा	७४	मद्	३, ४
बद्धयोगयुष्मा	५८	मद्गुच	५८
बद्धलो	७	मन्तव्य	६८
बद्धनिश	६२	मन्द.	५४
बद्धाभ्याद	४८, ६२	मन्त्रविद्	६८
बद्धाभ्यादसहोदर	४८	मन्वान	७०
बद्धैव	६८	महत्	१०
भक्षविद	३०	महति	६३
भक्षारणचिद्विधि	५१	महानुभावान्	५५
भक्षारणा	५१	महीयमान	६७
भय	२६, ३५, ४१, ४४	माध्यस्थ्य	४२
भयकम्प	४४	मान	४७
भयानक (रम)	४४	मानसी	४४
भयादि	४१	मायया	५६
भारत	५६	मुद्	३
भान	३८	मुद् (ग १. आ)	४
भावक	३७	मुद् (ग १०. ६)	४
भास्वरव्यापारेण	३५	मुनिना	३७
भावा	३७	मृगपोतकादि	४४
भावाध्याय	४६	मृत्य	६३
भावभिन्नय	३०	मैत्रयी	६४
भाव्यमान	३५	मोह	४२
मुत्तिमुत्त	५१	मौलिभूत	४७
मुवनम्	७१	यदृच्छा	५६
भूतानां	१६, ६१	यनास्मानि	५६
भूमिना	३७	याज्ञवल्क्य	६४
भूयसी	१०	युक्त	५८
भैक्ष्यम्	५५	युद्ध	५६
भोग	३६, ४५	युवा	५

योगयोगाद्	५४	लोकशिक्षाद्वान्त	२२
योगिप्रत्यक्ष	४७	लोहस्वभाव	२७
रतिः	४, १३, २६	लोहस्वभावानुगत	२७
रत्यादि	४७	लोहनिष्प्रयसादि	४७
रम्	४	लौकिकप्रमाण	४७
रसः	१५, ३०, ३५, ३६, ३८, ४६	लौकिकलक्षणान्	४६
रसतमः	१८	लौकिकेभ्यः	४६
रसाना	३६, ४५, ४६	लौकिकानुमानेन	४७
रसनागमवीनविष्णुप्रतीति	३८	लौकिकी	४६
रसनाम	२५	वर्णरत्नमोक्षान्	६३
रसनिष्पत्तिः	२०, २८	वस्तु	३६, ३८
रसपरिपोष	४४	वस्तुविषय	२५
रसयिता	१८	वस्तुसत्ता	४४
रसवद्	३०	वागङ्गसारव	३०
रसाः	२४, २८, ३७	वाच	१८
रसास्वादन	४७	वासनाचिनीकृत	४४
रसिकः	५१	वासनानामवादान्	४४
रसिकाः	३०	विहास	२६, ३५
रसोद्भवः	२८	विज्ञेय	३५
रसो वै	२०	विगलितबेद्यान्तर	४७
रागग्रन्थ	४७	विघ्न	४०, ४२, ४७
राजाव	२४	विघ्नाः	७६
राक्षः	६	विघ्नाः (मप्य)	३८
रासः	५१	विघ्नापसारकाः	४७
रिरंशया	२५	विचिकित्सा	६२
रूपं	७०	विचिकित्स्तिता	६२
रूपसंस्कार	४६	विजरः	६५
रोमहर्ष	४	विज्ञानन्	७०
रौद्र	३५	विजिघत्सः	६५
रुप	४५	विजिज्ञासितव्यः	६५
रुमालामौ	५६	विज्ञात	२१
लोक	४५	विज्ञानार्थः	२१
लोकप्रसिद्ध	२२, २७	विज्ञानेन	६८
लोकयात्रा	२७	विगतम्	४४
लोकव्यवहार	४६	वितेन	६३, ६४
लोकसामान्य	४०	विदितम्	६८

विद्यानाम्	६१	शब्दाद्	३८
विशम्	६२	शमः	२६
विमान	२०, २१	शरणं	५८
विभावप्रस्तुतयः	४३	शरीरे	६६
विभावानुभाव	२४, २७	शान्ति	५८, ५९
विभावानुभावन	४६	शाश्वतम्	५८
विभावाः	२७	शुद्धपरयोगि	४७
विभावादिग्राधारणीकरण	३५	शृङ्गार	३५
विभावानां	४१	शोकः	२६
विभाविन	२१	शोकान्तरम्	७०
विमलप्रतिभा	३८	शोषिनानि	३१
विमृत्युः	६५	थम	४१
वितरण	३५	थवणेन	६८
विच्छिन्नैव	४६	धि	३
विशेषरूपम्	४४	धुनि	३६
विशोकः	६५	धेयः	५३, ५५
विधान्तिः	३५, ४०, ४५	श्रोतव्यः	६८
विश्रामः	१५	धोनिय (अकामहत)	७
विध्वम्	६८, ७१	श्लोककृत	७०
विम्भार	२६, ३५	श्वेतकेतु	६८
विस्मयः	२६	पाण्डपादय	२८
वीर	३५	सकलप्रयोजन	४७
वेद	२०	सकलविघ्न	४५
वेदोक्तः धर्मः	५४	सकलवैपयिक	४७
वेद्यान्तर	४८	सङ्गर्जितः	५८
वैकल्प्य	२६	सन्धिदानन्द	५
वैचिन्यरलाद्	३५	सत्य	६८
वैलक्षण्यान्	३६	सत्यवाम	६५
व्यञ्जन	३०	सत्यसंक्रमः	६५
व्यञ्जने	२८	सत्त्वाभिनय	२७
व्यभिचारि	२०	सत्त्वोद्रेक	३५, ४८
व्यभिचारिण	२२	सन्धाः	४२
व्यभिचारिणां	४१	सन्	३
व्यभिचारिणी	४१	समवहारम्	१८
व्याघ्रादेः	४१	समस्तः	६७
व्याप्तिप्रह	४४	समानलक्षणाः	२४

समानाश्रयत्वद्गा	२४	सामाजिकाः	३०
समापति	४५	सिद्धत्वभावः	४६
सामुद्रः	६	गु + रा	४
समे	५६	गुग	४२, ५२, ५८
सम्बन्धम्	४६	गुम्बु-ससंनिद्	४२
सम्प्रायोगे	४६	गुम्बु-ते	४६
सम्प्राद्	७	गुग्गुलुः	५५
सर्वम्	७०	गुग्गुलुम्	६२
सर्वभावेन	५६	गुप्तः	६७
सर्वभूतानां	५६	गुप्पनतः	३०
सर्वभूतानि	५६	गुप्पन	७१
सर्वभूतैषु	५८	गुप्पसने	६६
साहचर्यत्व	४७	गुरव	४
संज्ञेयः	२६	सूत्र	२०
संपरिव्यक्तः	७०	सूत्रं	२२
संप्रसन्नः	६७	सैवायाम्	४
संभावनाविरहः	३६	सौन्दर्यविरहात्	४७
संयोगयत्न	४६	रक्तम्	२२
संरम्भः	२६	रिया (थियया)	७०
संविधिः	४५	स्थानं	५६
संविद्	४०	स्थायिर्व	२५
संविद्भिः	२५	स्थायिन	२४
संवेप	४०	स्थायिनि	४१
संवेदनान्तर	४२	स्थायिभाव	३०
संशययोगः	३६	स्थायिभावान्	३०
संसर्गं	४	स्थायिविलक्षण	४६
सा	३	स्थायिव्यभिचारि	३७
संसारं	३६	स्थायी (महान्)	२५
साक्षात्कार	४४	स्थाय्यान्	४६
साधारणीभावः	४४	स्थाय्यादि	३७
साध्वल्लुते	६६	स्पर्शश्च	४८
साम	७०	स्फुटत्वं	४७
सामग्री	४१	स्फुटत्वाभावः	३६
सामरसः	१८	स्मृति	३५, ४७
सामरस्य	५१	सामः	६६
सामाजिकवियि	४६	स्वगतत्वं	३६

સ્વચ્છ	૫૫	હર્ષ	૪
સ્વપ્ન	૬૭	હસ્તિર્હિરખ્યં	૧૧
સ્વારાહ	૭૦	હા રુ	૭૦
સ્વર્ગદાર	૫૬	હાસ.	૨૬
સ્વમયેદનાન્	૪૦	હાસ્ય	૩૫
સ્વસાક્ષાકૃતે	૪૦	હૃદયસંનાદ.	૪૦
સ્વાત્માનન્દ	૪૭	હૃદયસવારી	૨૮
સ્વાદ	૩૫	હૃદય	૫૯
સ્વૈકગતાનાં	૪૨	દર્પ	૩, ૪
દર્શયો	૪	દેવ	૨૧, ૪૧
દર્શાદિ	૩૦		

*
અ

*

*

અકર્મમા આસક્તિ	૫૬, ૫૭	અતૃપ્ત મહત્	૬૦
અકર્મમા સંગ	૫૬	અતૃપ્તિ	૫૨, ૬૧
અકિંચિત્કર	૩૨	અદૃશ્ય	૩૫
અક્ષયસુખ	૫૮	અદૃશ્યવાસના	૧૩
અખણ	૪૮	અદ્વિતીય કલ્યાણ	૧૫
અગમ્યો ચિતા	૭૨	અદ્વૈત	૧૨, ૧૫, ૧૬
અગ્નિ	૨૮, ૩૪	અદ્વૈતના દષ્ટા (નો આનંદ)	■
અગ્નિ (વાસ્તવિક)	૩૪	અદ્વૈતસિદ્ધિ	૧૨
અગ્નિવિદ્યા	૬૨	અદ્વૈતીકરણ	૧૨
અગ્નિદોનાદિ	૬	અધિકપ્રતિપત્તિ	૩૮
અગ્નિસાધ્યાચાર્ય	૩૪	અધિકગ્રંથ	૧૨
અગ્નિ (ભાવકના)	૩૬	અધિકાર	૩૬, ૫૬
અગ્નિ	૬૩	અધિકારી	૩૮
અદાર (પ્રવર્તનાઓ)	૮	અધિપતિ	૬
અણુસમગ્રણ	૩૬	અધૂરાપણ	૩૬
અણુ	૬૨	અધ્યયન	૧૭
અત્તાની સુગધેનો (આનંદ)	૨	અધ્યાત્મવિદ્યા	૬૧
અતિગુહ્ય	૭૦	અધ્યાત્મવિદ્યા	૬૧, ૬૨
અતિથિ	૬૨	અધ્યાત્મ સાત	૨૧, ૩૭
અતિદેશ	૨૩, ૨૪, ૩૨, ૩૬, ૪૨	અનન્યથા	૪૦
અનિરેક	૭૧	અનંત	૭૨
અનિવાદી	૧૦	અનાસક્ત કર્મો	૬૦
અતીત	૧૦	અનાસક્ત કર્મચોક્ષ	૫૯
		અનાસક્તિ મુલક કર્મચોક્ષ	૫૮

જાનાદત રેનજીન	૭૦	અન	૯, ૧૦, ૧૧
અનિવાર્યતા	૫૪	અનભોગી	૧૦
અનુકરણ	૩૩, ૩૪	અન્યત	૧
અનુકરણ (જગદૃશ્યવહારનું)	૩૩	અન્યપ્રતિષ્ઠિત	૧
અનુકરણ રૂપ	૩૩	અપરમાર	૨
અનુકરણ (રચાયેલી ભાવનું)	૩૩	અપૂર્વ	૨
અનુકૂલ	૫૨	અપેક્ષિતો	૫
અનુકૂલતા	૫૩	અપ્રતીત	૩
અનુકૂલની પ્રાપ્તિ	૪૮	અપ્રધાનતા	૪૦, ૪૧
અનુકૂલિ	૩૩, ૩૪	અપ્રધાનતા દોષ	૪૧
અનુચરો	૨૪	અગ્રિય	૧૧
અનુપ્રવેશ	૪૭	અભય	૧૫, ૧૬, ૧૭
અનુભવ	૪૩, ૫૦	અભયરૂપ	૭૧
અનુભવ કરાવે	૨૮	અભાવ	૪૦
અનુભવ (માનવ-મનનો)	૨૫	અભિધા	૨૮, ૩૫
અનુભવ (રસનો)	૩૭	અભિનય	૨૭, ૨૮, ૩૦
અનુભવવ્યવસ્થા	૪૬	અભિનય (ચાર પ્રકાર)	૩૫
અનુભવ (સૌંદર્યના)	૪૩	અભિનયયુક્ત કાવ્યાદિ	૨૩
અનુભવાય	૨૯	અભિનયો	૨૨
અનુભવો	૪૨, ૭૧	અભિનવગુપ્ત	૩૫
અનુભવો (લૌકિક)	૪૨	અભિનવગુપ્તપાદ	૨૬, ૩૧, ૩૨, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૮, ૫૦
અનુભાવ	૨૧, ૨૪, ૨૫	અભિનવગુપ્તપાદઆદિ	૨૫, ૩૩, ૩૭, ૪૫, ૪૬, ૪૭
અનુભાવ અ'શો	૨૯	અભિનવભારતી	૨૧, ૩૨
અનુભાવનો	૪૧	અભિલાપ	૧૩
અનુભાવો	૨, ૨૭, ૨૮	અભિલાપનો પ્રેમ	૧૩
અનુભૂતિ	૪૫	અભિલાપા	૫૮
અનુમાન	૨૧, ૩૪, ૪૬	અભિવ્યક્ત	૩૪
અનુમાન કરાર	૩૩	અભિવ્યક્તિ	૨૮, ૩૩
અનુમાન (ભાવનું)	૪૨	અભિવ્યંજક	૫૧
અનુમાનના હેતુ	૩૩	અભિવ્યંજન	૩૬
અનુમાનો	૪૦	અભ્યાસ (લોકસ્વરૂપ)	૨૭
અનુમિતિ	૩૩, ૩૪, ૩૬	અભ્યુદય	૫૩
અનુરૂપતા	૩૬	અમર	૬૩
અનુસંધાન	૭૪	અમરકોશ	૩
અનોખું રૂપ	૪૨		
અનોખો (આનંદ)	૬૯		

અમર્ષ	૨૩	અવિવેક	૩૩
અમુખ્ય	૪૦	અવિહિત	૫
અમૃત	૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૯	અશરીર	૧૭
અમૃતત્વ	૬૪	અશાન્તિ	૧૦
અમૃતની નાલિમાં	૭૧	અશ્રુ	૨૩
અમૃતા	૬૪	અશ્રુ (આનંદનાં)	૪૧
અયોગ્યતા	૪૦	અશ્રુ (શોકનાં)	૪૧
અરબી	૩૩	અસકંત	૫૮
અરોગ્યકતા	૫૯	અસત્	૨૦, ૩૬
અરબી-ઈરક	૧૩	અસંગતતા	૩૯
અરુદ	૩૯	અસંતોષ	૬૧
અર્જુન	૫૫	અસંભવ દોષ	૩૯
અર્થ	૨૧, ૫૯	અસંભવિત	૩૯
અર્થના મહત્વ	૬૦	અસંભવિતતા	૩૯
અર્થની ઉપેક્ષા	૬૦	અસાધારણ કોટિનું કાર્ય	૫૭
અર્થપરંપરા	૨૦	અસુખ	૧૦
અર્થોપન	૬૧	અસુરો	૬૬
અર્થ	૩૮	અસુરોએ	૬૫
અર્થો	૨૩	અસુરોનું ક્ષયમાન	૬૬
અલગ (આત્માથી)	૬૮	અસુર વિરોધન	૬૫, ૬૬
અલંકાર ચૂડામણિ	૨૬	અસ્યા	૨૩
અલંકારમયત્વ	૩૫	અસ્ફુટતા	૪૦, ૪૬, ૪૭
અલંકારો	૬૬	અહં	૫૨, ૫૪, ૬૦
અસાક્ષ	૫૬	અહંકેન્દ્રીયતા	૨૧, ૪૫
અલૌકિક	૪૫	અહંતા	૧૨, ૫૫
અલૌકિક અર્થ	૩૭	અહંતાની મર્યાદાઓ	૧૨
અલૌકિક વિલાવાદિ	૪૬	અહંદેવ	૪૩, ૬૧
અંપ	૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૬, ૫૪, ૬૩, ૬૪	અહંદેવના ત્રિકોણ	૬૦
અંપનું સુખ	૫૩	અહંદેવના વર્તુલ	૬૦
અંપબુદ્ધિવાળા	૨૪	અહંદેવનું સાંકડાપણ	૪૩
અવયોક	૩૬	અંગ	૨૨
અવસાઓ	૨	અંગતલાલ	૫૭
અવહિત	૨૩	અંગમત્યંગ	૨૪
અવિકલ (સમગ્રાવયવવાળા)	૬	અંગેજ કવિ	૫૧
અવિદ્યાસંવિત	૪૪, ૪૯	અંદરનું	૭૦
અવિરહ	૨૫	અધ	૬૬

અ'શ	૩૫	આત્મા (આગળ)	૭૦
અ'શોના સંયોજન	૨૯	આત્મા (ઉત્તરમાં)	૭૦
આ		આત્મા (ઉપર)	૭૦
		આત્મા (અણુતો)	૭૦
આઈડીઆલિસ્ટ ફિલસૂફી	૫૦	આત્મા (જોતો)	૭૦
આકરિમકતાનું ચલણ	૫૯	આત્મા (થવાનો)	૬૯
આકાશ	૯, ૧૦	આત્મા (દક્ષિણમાં)	૭૦
આગ્રમ	૪૬	આત્મા (નીચે)	૭૦
આગમે	૪૦	આત્મા (નો આનંદ)	૩
આચાર્યો	૩૧	આત્મા (પાછળ)	૭૦
આચાર્યો (ચાર)	૩૨	આત્મા (માનતો)	૭૦
આનનજ દેવો	૬	(આત્માને) જોવો	૬૮
આર્ટ	૫૦	(આત્માને) વિચારવો	૬૮
આર્ટિસ્ટ અસ્તિત્વ	૫૦	(આત્માને) સાંભળવો	૬૮
આર્ટિસ્ટી (વ્યાખ્યા)	૪૯	આત્માક્રોડ	૧૨
આરમે	૧૯	આત્માનાં દર્શન	૬૮
આરમે રસ	૧૯	આત્માની કામના	૭૦
આડ સ્વામીભાવ	૨૩, ૨૪	આત્માની શુદ્ધતા	૬૧
આત્મક્રોડ	૭૦	આત્માનુભવ	૬૯
આત્મજ્ઞાન	૫૩, ૬૧, ૬૪, ૬૯	આત્માનુભવ (નો ઘટનાનંદ)	૧૨
આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી	૬૪, ૬૫	આત્માનુભવ (લોકોત્તર)	૯
આત્મજ્ઞાનનો આનંદ	૬૯	આત્માનું અધિક્ષાન	૬૭
આત્મજ્ઞાનનું ધારણું	૫૫	આત્માનું જ્ઞાન	૫૫
આત્મજ્ઞાનના પાયા	૫૫	આત્માનંદ	૪૬, ૭૦, ૭૧
આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ	૬૮	આત્માનંદની મરતી	૭૦
આત્મજ્ઞાની	૫૪, ૬૪	આત્માને ધ્યાયવો	૬૮
આત્મદશા	૭૨	આત્માને (પામવા)	૬૯
આત્મમય	૬૯	આત્માર્થ	૬૫
આત્મમિથુન	૭૦	આત્માર્થી	૬૫
આત્મરતિ	૭૦	આત્મારસ	૨૦
આત્મવિદ્	૬૮	આશ્વર્ણ્યવેદ (ચોથો)	૬૭
આત્મવિજ્ઞાતિ	૬૧	આર્થિકસંપત્તિ	૫૩, ૬૩
આત્મા ૧૩, ૨૦, ૬૧, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮,		આદેશ	૬૮
	૬૯	આદ્ય આચાર્યો	૧૭
	૬૬	આધ્યાત્મિક અનુભવ	૭૨
આત્મા (આખા)	૬૬	આધ્યાત્મિકતા	૧૫, ૧૭

આનંદ ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૪૩, ૪૭,	આનંદ (પ્રવચન)	૭
૫૧, ૫૨, ૫૮, ૫૯, ૬૯, ૭૨, ૭૩, ૭૪	આનંદભવ	૯, ૭૩
આનંદ (અદ્વૈતના દૃષ્ટાન્તો)	આનંદ (બ્રહ્મનો)	૬
આનંદ અશ	આનંદ (બ્રહ્મલોકીનો)	૭
આનંદ (આત્મનજ દેવોનો)	આનંદ (શૃંગપતિનો)	૬
આનંદ (આત્માદિક સંગીતનો)	આનંદ (ભ તોનો)	૩
આનંદ (ધન્વિયનો)	આનંદમય	૪૭, ૬૯
આનંદ (દાન્યપાત્ર)	આનંદમય આત્મા	૭૧
આનંદ (કુમારીનો)	આનંદ (મનોહર ચિત્રનો)	૩
આનંદ (કુદગતના મુદ્દા પ્રકારોનો)	આનંદમયતા	૭૧
આનંદ (રાત્રીઓનો)	આનંદ (મદાન ત્યાગનો)	૩
આનંદ (રાત્રિ મેળવવાનો)	આનંદ (માનવના ગમણીય રૂપોનો)	૩
આનંદથી ચિન્મય	આનંદમીમાસા ૫, ૭, ૯, ૧૨, ૧૭, ૧૮,	૪૮
આનંદનું તાત્કાલિક	૫૨, ૭૪	
આનંદનું	આનંદમીમાસાના પ્રતિષ્ઠાસકારો	૧૮
આનંદ (નની શોધ કરવાનો)	આનંદ (મ દિગ્ગનો)	૩
આનંદ (નાટક જોવાનો)	આનંદ (યોગીનો)	૩
આનંદના સાગરો	આનંદ (ગસારવાદનો)	૪૬
આનંદની નિસંગણી	આનંદરૂપ	૬૮
આનંદ (ની વિચારણા)	આનંદવર્ધનાચાર્ય	૩૭
આનંદની માતા	આનંદ (વિરાતની પ્રેરણા)	૯
આનંદનું નિમિત્ત	આનંદ (શબ્દ)	૩
આનંદનું સ્થાન	આનંદ (શિષ્યનો)	૩
આનંદનું સ્વરૂપ	આનંદ (શ્રોત્રિયનો)	૬, ૭
આનંદનો અનુભવ	આનંદ (સ તોનો)	૩
આનંદનો (ઉત્કર્ષ)	આનંદ (સુવાળા સ્પર્શનો)	૨
આનંદનો દગ્ગિયો	આપ	૧૦
આનંદનો વિદ્વાન	આમોદ	૩
આનંદ (નૃસિંહનો)	આરુણિ	૬૯
આનંદ (પદાર્થ)	આરોહણ	૫૭
આનંદ પદ	આવસ્ય	૨૩
આનંદ (પગમ)	આલિંગન (પગમાત્રાનું)	૭૦
આનંદની પરિભાષા	આલિંગન (પ્રિયતાનું)	૭૦
આનંદ (પદ્યોદ્વિગ્ધો દ્વારા પદ્યોદ્વિગ્ધ થતા)	આલિંગન (પ્રિય સ્ત્રીથી)	૭૦
આનંદ (પિતૃઓનો)	આમી	૮
આનંદ (પ્રજાપતિનો)	આવગણ	૫૧

આવરણો	ક્ર	ક્રિયેટિક	૪૮
આવશ્યક	૪૨, ૭૪		
આવિષ્કાર (ભૌતિક)	૨	ઉગતા	૨૩
આવિષ્કારો (વિવિધ)	૩૬	ઉત્કટકોટિ	૩૨
આવેગ	૨૩	ઉત્કટતા	૫
આશા	૧૦	ઉત્કર્ષ (આનંદના)	૬
આશ્રય	૨૪	ઉત્કર્ષમાની	૨૬
આસ્થાબન્ધ	૧૩	ઉત્કર્ષ (સો ગણો)	૬
આસ્થાબન્ધ (પરસ્પરનો)	૨૬	ઉત્કૃષ્ટ રસ	૧૯
આસ્વાદ	૪૫, ૫૧	ઉત્તર ધ્રુવ	૫૭
આસ્વાદન	૪૫	ઉત્તર ભૂમિકા	૩૭
આસ્વાદાય	૩૦	ઉત્તેજિત	૪
આસ્વાદ્ય	૩૭	ઉત્પન્ન	૩૪
આસ્વાદ્યતા	૩૦	ઉત્પન્ન કરનાર	૨૭
આખ	૪૧, ૬૫	ઉત્સાહ	૨૩, ૨૬, ૩૨, ૪૧
આત્રિક	૨૨	ઉદાત્ત ભાવવાળો ('વ્યક્તિ')	૩૩
		ઉદ્ગમીય	૧૯, ૨૦
		ઉદ્દીપિત	૪
ધન્યા પ્રમાણે ખાતો	૭૧	ઉદ્યોગ	૩૮
ધન્યા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરતો	૭૧	ઉન્માદ	૨૩
ધતિહાસ	૩૯, ૫૭	ઉપચાર	૩૦, ૫૦
ધતિહાસપુરાણ, પાશ્વરો વેદ	૬૭	ઉપદેશ	૫૭
ધન્દ્ર	૬૫, ૬૬, ૬૭	ઉપનિષદ	૨૦, ૫૩, ૬૬, ૭૧
ધન્દ્રિયગમ્ય	૨	ઉપનિષદ (છંદોગ્ય)	૯
ધન્દ્રિય રૂપ પ્રમાણે	૭૩	ઉપનિષદ (તૈત્તરીય)	૫, ૯
ધન્દ્રિયો (અક્ષલવાળો)	૩	ઉપનિષદના રહસ્ય	૬૬
ધર્મેન્દુઅલકાન્દ	૪૮	ઉપનિષદો	૪, ૫, ૯, ૧૮, ૧૯, ૨૦,
ધરક	૧૫		૬૧, ૬૨, ૬૮
ધરકાઈલસ	૪૮	ઉપનિષદોના ટેકે	૭૪
		ઉપનિષદોની વિદ્યા	૬૧
		ઉપપત્તિ	૩૩
ધંધર	૫૯, ૬૯	ઉપભોગ	૪૫
ધંધરને	૫૮	ઉપમિતિ	૩૬
ધંધરનો (આનંદ)	૩	ઉપયોગિતાવાદ	૫૩
ધંધરનો સંગ	૫૮	ઉદ્ભવો	૨૯
ધંધરપ્રીતિ	૫૮	ઉદ્ધાપણ	૩૯

૭

ભિષ્વં	૬૦	કમ્પ	૪૪
ભિષ્વંકરણ	૧૩	કર્તા	૧૨
ભિષ્વંતાની શેટિ	૧૩	કર્તૃત્વ	૧૨, ૫૨
ભિષ્વંગામી પ્રવૃત્તિઓ	૧૩	કર્મ	૨૪, ૫૪, ૫૭
		કર્મદેવો	૬૭

ઋ

ઋગ્વેદ	૧૦, ૬૭	કર્મદેવોનો (આનંદ)	૬
ઋચા	૧૯	કર્મની ફિલસૂફી	૫૫
ઋતનો પ્રથમના	૭૧	કર્મફલના હેતુ	૫૬, ૫૭
ઋષિ	૬	કર્મફલની શુદ્ધિ	૫૭
ઋષિઓ	૫૯	કર્મફલની સાંકળ	૫૩
		કર્મફલનો લાગ	૫૮
		કર્મફલશુદ્ધિ	૫૮

એ

એકમ	૭	કર્મફલોની આસક્તિ	૫૮
એકધન	૪૪	કર્મયોગ	૫૫, ૬૦, ૬૯, ૭૩
એકધનના	૪૬	કર્મયોગની પ્રવૃત્તિઓ	૬૦
એકાકાગતા	૪૫	ક્યારે	૭૪
એકામતા	૪૫	ક્યાઈથી	૭૪
એકાયન	૬૮	ક્રમિક બદલ	૯
એરિસ્ટોટલ	૧૮, ૩૩, ૩૯, ૪૮	ક્રમે ક્રમે	૩૨
		કરણ	૩૭
		કરણો	૭૩

ઐ

ઐક્ય	૬૯	કરણ	૩૫
ઐહિક સંપત્તિ	૧૧	કરણ રસ	૩૪
ઐગણ્યપચાશ	૩૧	કલા	૧૭, ૩૨, ૪૩, ૪૯, ૫૦, ૬૨
ઐમ ઉચ્ચ	૨૦	કલાઓ	૩૯, ૪૦
ઐવધિ	૧૯	કલાઓ (અનુદર્શનાત્મક)	૩૬
ઐત્તુક્ય	૨૩	કલાઓ (કાવ્યાદિ)	૨૯
ઐવધિ	૨૯	કલાઓ (ના અનુભવો)	૩૫
		કલાઓનાં સર્ગન	૫૧
		કલાની પ્રક્રિયા	૨૮

ક

કક્ષા	૬૫	કલાકાર	૩૦, ૩૧, ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૪૭
કકોપનિષદ	૫૩, ૬૨	કલાકારો	૪૧
કથા	૬૭	કલાકૃતિ	૪૦, ૪૧
કથા (નચિકેતાની)	૬૨	કલાની કૃતિ	૩૯
		કલાદર્શિની ગ્રીણુવટ	૪૧
		કલાનો અર્થ	૨૩

કલાનો આનંદ	૪૩	કાલનાં તત્ત્વ	૩૮
કલાનો રસ	૨૯	કાલિદાસ	૪૩
કલારૂપ	૨૮	કાવ્ય	૫૦
કલામીમાંસા	૩૧	કાવ્યકૃતિ	૪૨
કલાર્થ	૨૩	કાવ્યો ૧૮, ૨૦, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૪, ૩૫,	
કલાસૃષ્ટિ	૪૨	૩૬, ૩૮, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫	
કલાસોન્દર્ય	૫૨	કાવ્યના અનુભવો	૩૫
કલ્યાણ	૫૩	કાવ્યનાટ્ય	૨૭, ૩૩, ૩૯, ૪૦
કવિ	૩૦, ૩૧, ૩૯	કાવ્યનાટ્ય વ્યવહાર	૩૩
કવિઓ	૪૧	કાવ્યના શબ્દ	૩૮
કવિઓ (સંસ્કૃત સાહિત્ય પછીના)	૨૭	કાવ્યનાં પ્રયોગનો	૪૭
કવિના શબ્દો	૨૩	કાવ્યની (ઘટનાઓ)	૭, ૪૨
કવિની આવકત	૩૯	કાવ્યનો વાક્યાર્થ	૪૩
કવિની પ્રતિભા	૩૧	કાવ્યમાં કવિ	૩૩
કાલ્યાણની	૬૪	કાવ્યમાં રસ	૩૭
કાન્દ	૪૮	કાવ્યમાં સમજ	૪૦
કાર્પક્યદોષ	૫૫	કાવ્યમીમાંસા	૪૮
કામ	૫૯	કાવ્યમીમાંસા	૩૧
કામદેવ	૮	કાવ્યરસ	૨૮
કામના (નથી)	૭૦	કાવ્યરસો	૧૯
કામનાઓ	૬૩	કાવ્યાદિક	૩૯
કામનાઓને	૬૫	કાવ્યાદિ કલાઓ	૨૯, ૪૩, ૪૫
કામનાઓથી જીર્ણ	૭૦	કાવ્યાનુભવ	૪૮
કામનાઓ પ્રાપ્ત	૭૦	કાવ્યાનુભવો	૪૨
કામના મહત્ત્વ	૬૦	કાવ્યાનુશાસન	૨૬
કામદાસ	૬૮	કાવ્યાત્મક શબ્દ	૩૮
કામિનીઓ	૬૨	કાવ્યાર્થ ૨૩, ૨૪, ૨૮, ૩૭, ૪૫	
કારક	૩૩	કાવ્યાર્થો	૩૭
કારણ ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૩૨		કાવ્ય શાસ્ત્રો	૨૦
કારણ-કાર્ય	૩૨	કાવ્યસૃષ્ટિ	૩૩
કારણો	૨૮	કાવ્ય(સંયોગ)	૩૨
કારણો અને કાર્યો	૨૮	કાવ્યસંવેદન	૪૨
કારણોમાંથી ભાવો	૩૩	કાવ્યશૈલી	૩૪
કાર્ય-કારણ	૩૨	ક્રિયા ૧૦, ૧૨, ૪૩, ૪૫, ૪૬, ૫૨, ૬૯	
કાર્યકારણના સંબંધ	૩૨	ક્રિયા (હેતુ વિના કરાયેલી)	૪
કાર્યો	૨૮	ક્રિયાપદ (	૧૯

ક્રિયાપ્રધાન ક્રમો	૬૮	ગિચ્છર્ત મરે	૪૮
ક્રીડા	૧૩	ગીત	૧૮, ૪૫
કુરબાન	૬૧	ગીત (અદ્ભુત)	૭૧
કુરબાની	૧૫, ૫૭	ગીત (આનંદજનું)	૭૧
કુળ	૨૪	ગીત (મીઠાંતુ)	૭૨
કુનાર્થતા	૪૫, ૫૨, ૫૮, ૫૯, ૬૦	ગીતા	૫૪, ૫૫, ૫૭, ૫૮
કૃતિ	૧૦, ૧૧, ૪૦, ૫૦	ગીતા (અધ્યાય દશ)	૬૧
કૃતિઓ	૩૯	ગીતાલાખ્ય	૫૪
કૃપા	૫૫, ૫૬	ગુજગતી	૩
કૃપાવિષ્ટ	૫૬	ગુજગતી તાંત્રિક	૫૧
કૃષ્ણ	૩૫, ૭૧	ગુણ્યત્વ	૩૫
કેન	૬૮	ગુરુનો	૫૫
કેક (દારનો)	૪	ગુહ	૬૪
કોપ	૩૨	ગૃહીત	૨૬
કોપ (પરવશ)	૨૬	જેરસમજાવ્યું	૩૯
કોવડો	૬૦	ઝાપ	૨૯
કોચે	૧૮, ૪૯, ૫૦	ઝોલુ	૨૪, ૬૦
કોશીતકી	૬૮	ઝોલુનો લેદ	૪૧
કનિય	૫૫	ઝંધિઓ	૬૧
કસ (તૃપ્તિનો)	૨૬	ઝોક	૧૩
કૌભ	૩૫, ૩૬	ઝાનિ	૨૩
		ઝાસિની	૭૧
		ઝેલણ	૫૭
ખ			
ખાંડન	૩૧		
ખાવાની છત્રા વિનાનો	૬૫		
ખાવા પીરાનો (આનંદ)	૨	ઘી	૩૦, ૪૫
ખુશી	૩	ઘોડા	૬૪
		ઘોષણા	૬૫
ગ			
ગણિત	૭, ૬૭		
ગરીમાઈનું મત	૫૭	ચમ્પુ	૯, ૭૬
ગર્વ	૨૩	ચન્દનકી ગિતા	૭૨
ગર્વ સોડનો આનંદ	૬	ચપલતા	૨૩
ગાય-ગોડા	૧૧	ચમકાર	૪૪, ૪૫
ગાયન	૪૧	ચર્ચા	૬૨
ગિન્ધરનાગર	૭૧, ૭૨	ચર્ચણ	૪૫, ૪૬

અર્પણાર્પ પ્રકાશ	૪૭	જગતની સ્થિતિ	૫૪
આર્વાકદર્શન	૨૯	જગદ્વ્યવહાર	૩૩
આવૃત્ત	૪૫	જગત્પાત્ર (પંડિતગજ)	૫૧
ચિત્ર	૬૯	જગાડનાર	૨૭
ચિત્તિ	૫૦	જડતા	૨૩
ચિત્ત	૧૦	જડ મહાભૂતોમાં સંયોજન	૨૯
ચિત્તથી વિશિષ્ટ	૫૧	જ્યા	૪૭, ૫૬
ચિત્તની દશા	૭૨	જગરહિત	૬૫
ચિત્તનો વિકાસ	૨૬	જર્મન ફિલસૂફી	૧૮
ચિત્તભૂમિ	૩૬	જર્ણુ	૨૬
ચિત્તભૂમિઓ	૩૬	જગતુક	૫૨
ચિત્તભૂમિઓ (ચાર)	૩૬	જસુદ (લાલ)	૩૪
ચિત્તવૃત્તિઓની વાસના	૨૬	જિજ્ઞાસા	૮, ૧૬
ચિત્તસ્થિતિ	૪૭	જિજ્ઞાસા (અધિક)	૮
ચિત્ર ૧૮, ૩૬, ૩૯, ૪૧, ૪૫, ૭૨		જિજ્ઞાસાઓ	૬૨
ચિત્ર તુલ્યન્યાય	૭૩	જિજ્ઞાસાની કક્ષા	૬૭
ચિદ્	૬૮	જીભ	૧૯
ચેતનતત્ત્વ	૬૧	જીર્ણ	૬૩
ચેતનપદાર્થ	૨૯	જીવ	૧૨, ૬૦
ચિન્તન ૫, ૩૬, ૭૪		જીવનની ચમક	૨૭
ચિન્તનના વિષય	૪૫	જીવનભર તપ	૫૭
ચિન્તા ૨૩, ૪૧		જીવનું એકમ	૧૨
ચેષ્ટાઓ ૫૨		જીવીત	૬૩, ૬૪
ચેષ્ટા (શારીરિક)	૨	જીરુપ્પા	૨૩, ૨૬
ચિહ્નો ૨૭		જીમિનીય ઉપનિષદ	૨૦
ચૈતન્ય ૮		જોગી	૭૨
		જ્યોત	૭૨
		ચાતી	૧૨, ૪૪
છંદો ૭૦		ચાતી (શુદ્ધ)	૪૯
છંદોના દોષ ૪૦		ચાતીત્વ	૧૨, ૫૨
છાંદોગ્ય ૧૩, ૧૯, ૨૦, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૩		ચાન ૯, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૯	
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૯		ચાનદેવ	૮
		ચાનથી અમૃત	૬૪
		ચાન (બનાં)	૬૮
જગતના વ્યવહાર ૩૩		ચાનવૈજ	૬૯

જ્ઞાનના ઉપાસક	૬૮	ત્રાકિંક પરિભાષા	૩૪
જ્ઞાનની કદાઓ	૬૮	તાલ	૪૧
જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિઓ	૬૦	તીક્ષ્ણતા	૨૬
જ્ઞાનપ્રધાન (પ્રવૃત્તિઓ)	૬૯	તીવ્ર	૩૨
જ્ઞાનનું લક્ષ્ય	૪૦	તુલ્ય હાથ	૨૪
જ્ઞાનનો ભૂમા	૫૨	તુષ્ટિ	૫૨
જ્ઞાન વિજ્ઞાન	૭૩	તેજ	૧૦, ૭૧
જ્ઞાનાનંદ	૧૨	તૈત્તિરીય	૭, ૧૯, ૨૦, ૭૦, ૭૪
જ્ઞાની (ગૃહ)	૭૨	તૈત્તિરીય (ઉપનિષદ)	૫, ૯
જ્ઞાનીઓનું તારતમ્ય	૬૮	તન્ત્ર	૪૬
જોષક	૩૩	તન્ત્રશાસ્ત્ર	૪૫
		સાગ્ર	૧૫
ઝ		મધીવિદ્યા	૨૦
ઝખના	૧૬	ઝાસ	૨૩
ઝિલમિલ નૂર	૭૨	ઝાસક	૪૩
		ઝિકોષ્ય	૫૦
ટ		ઝિવર્ગ	૫૯
ટીકાકારો	૨૬	ઝિવર્ગ (ધર્મીય કામ)	૬૦
ટૅપ્લર	૨, ૧૩, ૧૪	ઝિવર્ગની તુષ્ટિ	૬૧
ટ્રેન્ડીઓ	૪૮	ઝિવર્ગની પ્રવૃત્તિઓ	૬૦
ટ્રેન્ડીનું લક્ષ્ય	૪૮		
		થ	
ત		થાણા	૬૫
તખ્તાની સુદરીઓ	૩૪		
તટસ્થતા	૪૬, ૪૭	થ	
તત્ત્વ	૬૮	દધિ	૭૧
તત્ત્વો (ત્રણ)	૮	દબાણ	૬૦
તપસ્	૩૫	દર્પણ	૬૫
તમજા	૨૬	દર્શન	૩૬, ૫૦
તર્કની પ્રક્રિયા	૩૪	દર્શનના સિદ્ધાંતો	૩૧
તર્પણ	૪	દર્શનો	૩૮
તાજમહાલ	૫૦	દશરૂપક	૩૮
તારપર્થ	૨૮, ૨૯	દશરૂપકકાર	૨૫
તારતમ્ય	૪૧, ૬૧, ૬૫	દડી	૩૨
તારતમ્ય (આનંદનું)	૭	દાન	૬૬
ત્રાકિંક જ્ઞાનના પ્રકારો	૬૪	દર્શનિક પરિભાષા	૩૨

દાંપત્ય	૧૫	ધર્મજય	૨૫, ૩૦, ૩૨, ૩૫, ૩૬
દિલગીરી	૧૫	ધર્મ	૫૩, ૫૫, ૫૮
દિવસ	૨૩	ધર્મના મહત્ત્વ	૧૦
દીર્ઘજીવિત	૬૪	ધર્મના પ્રકાર	૫૩
દ્વિવિત	૩૨	ધર્મના પ્રકારો	૫૪
દુષ્યંત	૪૩	ધર્મની ઉપેક્ષા	૧૦
દુઃખ	૫૨, ૫૩, ૫૬	ધર્મની વ્યાખ્યા	૫૩
દુઃખદાયક	૪૭	ધર્મસુદ્ધિ	૫૪
દુઃખ (ની લાગણી)	૮	ધર્મ	૫૬
દુષ્ટાંત	૨૯	ધર્મ્ય ગુણ	૫૫
દેવ ઇન્દ્ર	૬૫	ધારકળળ	૧૫
દેવ ગન્ધર્વ	૧	ધાર્મિકતા	૧૭
દેવલોક	૪	ધાર્મિક શ્રદ્ધા	૫૦
દેવવિદ્યા	૬૮	ધીર પુરુષ	૫૪
દેવો	૬૨, ૬૫, ૬૬	ધુમ્મસ	૩૪
દેવોની પૂજા	૭૧	ધૂમ	૩૪
દેશકાલ	૪૪	ધૂમ (વાસ્તવિક)	૩૪
દેશકાલના વળગણુ	૪૩	ધૃતિ	૩૪
દેશના રક્ષણુ	૫૭	ધ્યાન	૧૦
દૈન્ય	૨૩	ધ્વનિકાર	૩૭
દૈવશાસ્ત્ર	૬૮	ધ્વન્યાલોક	૩૭
દોષ મક્ષીનતા	૩૯		
દોષયુક્ત	૩૨		
દોષ (સંશયનો)	૪૧	નક્ષત્ર	૨૩
દોષો	૩૫, ૩૯, ૪૦	નક્ષત્રવિદ્યા	૬૮
દોષો (કાવ્યમાં)	૩૯	નચિકેતા	૫૩, ૫૪, ૫૮, ૬૨, ૬૩, ૬૪
દોષો (પાત્ર)	૪૨	નટ	૩૪
દોષો (વિચારના)	૩૯	નટના અભિનયો	૨૩
દૈન્ય સંયોગ	૨૯	નટાદિ સામગ્રી	૪૪
દુતિ	૩૫, ૩૬	નવલકથા	૪૧
દ-દ (સુખદુઃખના)	૪૩	નવ-અભીલાષ	૨૩
દ-દોના વિકલ્પો	૫૬	નાચિકેત (અગ્નિ)	૬૨
દૈત	૧૧	નાટક	૩૪, ૪૧, ૪૨
		નાટકની (અટનાઓ)	૪૨
		નાટક (સંયોગ)	૩૨
ધક્ષો	૫૬	નાટકો	૩૯

નાટ્ય	૧૮, ૨૮, ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૪૫	નિર્મલ	૭૨
નાટ્યકાર	૩૯	નિર્મલ પ્રતિભાનુયુક્ત	૩૯
નાટ્યકૃતિ	૪૨	નિર્વિઘ્ન	૪૩
નાટ્ય (ના અનુભવે)	૩૫	નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ	૪૪, ૫૧
નાટ્યનો અર્થ	૨૩	નિર્વિઘ્ન સંવિત્તિ	૪૫
નાટ્યમાં નટ	૩૩	નિર્વિઘ્ન સંવેદન	૪૫
નાટ્યમાં રસો	૩૦	નિર્વિઘ્ના સંવિત્ત	૪૩, ૪૫
નાટ્યમાં (સમગ્ર)	૪૦	નિવૃત્તિ લક્ષણ	૫૪
નાટ્યરસો	૧૯	નિર્વેદ	૨૩
નાટ્યવિભાગ	૨૩	નિર્વેશ	૪૫, ૪૬
નાટ્યશાસ્ત્ર	૨૧, ૨૭, ૨૮, ૨૯	નિર્વેશાત્મકભાવના	૬૧
નાટ્યશાસ્ત્ર (હટ્ટો અધ્યાય)	૨૯, ૩૧	નિષ્કર્મ	૫૪
નાટ્યશાસ્ત્ર (સાતમો અધ્યાય)	૩૧	નિષ્કામ	૪૮
નાટ્યાર્થ	૨૩, ૨૪	નિષ્કામ કર્મ	૧૨, ૫૭
નામ	૧૦, ૭૨	નિષ્ઠા	૧૦
નામથી આશા	૧૦	નિષ્પાદક	૩૭
નામ (ભગવન્)	૧૦	નિઃશ્રેયસ	૫૩
નામ (સનતકુમાર)	૧૦	નીતિનું પાલન	૬૦
નાગદ	૧૦, ૬૭	નીસરણી (આનંદની)	૬
નિગ્ધ સુખાદિ	૪૨	નૃત (તાલલયપાત્રક)	૩૬
નિગ્ધ સંવિત્તિ	૩૫	નૃત્ય	૧૮, ૩૯, ૪૨
નિત્ય	૩૬	નૃત્યગીતો	૬૩
નિદિધ્યાસન	૪૯	નૈષ્ઠિકી શાન્તિ	૫૮
નિદ્રા	૨૩	નોષો (કાવ્ય વિષે)	૩૯
નિમિત્ત	૨૨, ૨૩, ૨૭, ૩૨	ન્યાય	૨૬
નિયત (કારણો)	૪૧	ન્યાયની પ્રક્રિયા	૩૪
નિયન (કાર્યો)	૪૧	ન્યાયભાષ્ય	૪૦
નિયતિનૃત નિયમો	૪૦	ન્યાયશાસ્ત્રીય પ્રમાણો	૪૬
નિયમન	૩૪		
નિયમનું શાસન	૫૯		
નિગ્ધકુશલા	૭૨		
નિરંકુશતાની પૂર્ણતા	૭૩		
નિરીક્ષણના અભાવ	૩૯		
નિરૂપણ (પાત્રવસ્ત્રાવનાં)	૩૯		
નિર્ભય	૭૪		
નિર્મમ	૪૮		
		પગારના બદલામાં	૫૭
		પડ	૬૧
		પદાર્થ (ચેતન)	૨૯
		પદાર્થનું નિરૂપણ	૪૦
		પદાર્થો	૨, ૨૯
		પદોની પરિભાષા	૩

પદ્ધતિઓ	૩૫	પરિભાષા (મનોવિજ્ઞાની)	૧૨
પરગત	૪૨	પરિભાષા માત્ર	૫
પરગતત્વ	૪૭	પરિભાષા (રસની)	૪૧
પરતંત્રતા	૧૧	પરિભાષા (સુખની)	૧૦
પરદેશો	૩૯	પરિમિતપણું	૫૧
પરબ્રહ્મના આસ્વાદ	૩૫	પરિવર્તન	૧૨
પરમ-અનુમલ (હરિનો)	૭૨	પરિશુદ્ધ તત્વ (રસનું)	૩૭
પરમ આનંદ	૭, ૧૧, ૫૯	પરિષ્કાર	૨૮, ૩૮
પરમ આનંદ-મનુષ્યોનો	૬	પર્યાયો (ખાર)	૩
પરમ જ્યોતિ	૬૭	પશ્ચિમ	૫૯
પરમતત્ત્વ	૪૫, ૬૧	પંક્તિ	૫૨
પરમ પરાધર્મ	૧૯	પાણી	૧૯, ૬૫
પરમ પુરુષાર્થ	૫૯	પાણી આખમાં	૪૧
પરમ ફલ	૫૮	પાણીના વાસણ	૬૬
પરમ બલ	૭૪	પાત્ર	૩૯
પરમ બ્રહ્માનંદ	૯	પાત્રની સંગતતા	૩૯
પરમ યોગી	૪૬	પાત્ર સ્વભાવ	૫૬
પરમરસ	૧૯	પાપ	૭૦
પરમ વિદ્ય	૪૨	પાપમુક્ત	૬૫
પરમ સુખ	૫૮, ૫૯	પાપરહિત	૭૩
પરમ શક્તિ	૬૧	માપિષ્ઠતર	૪૩
પરમાત્મા	૬૯, ૭૦	મારમાર્થિકતા (વ્યાવહારિક)	૩૪
પરરૂપર્શી	૪૨	મારિલાપિક ફલીલો	૨૧
પરહિતેજાનો પ્રેમ	૧૩	મારિલાપિક રૂપ (ચરતું)	૩૧
પરપગ	૨	માથાત્મ ઐરથેટિકસ	૪૯
પરાકોટિ	૩૨	માથાત્મ ચિત્રકો	૧૮
પરાજય	૫૬	માથાત્મ પરપરા	૨૯
પરાધીનતા	૧૨	માથાત્મ ફિલસૂફી	૧૭
પરાલય	૬૬	માથાત્મ સંસ્કૃતિ	૧૮
પરાર્ધ ગણો	૬	માથાત્મ સૌન્દર્યભીમાસા	૧૨
પરાશાન્તિ	૫૯	માસાં (પ્રવર્તનના)	૧૯
પરિજનરૂપ	૨૪	માય ઇન્દ્રિયો	૧૯
પરિચુમન	૧૨	માય ગુણો	૧૨
પરિપોષક	૪૪	માય સ્થાનો	૬
પરિભાષા	૫, ૭, ૯, ૪૩	પિતૃઓનો (આનંદ)	૬૭
પરિભાષા (આનંદની)	૧૧, ૧૭	પિતૃતર્પણ	

ખિલોડ	૪	પ્રતીતિ	૩૬, ૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૪, ૪૬
પીવાની ઇચ્છા વિનાનો	૬૫	પ્રતીતિના ઉપાયો	૪૦
પુરુષ ૧૯, ૪૫, ૫૩, ૫૮, ૬૫, ૬૭		પ્રતીતિનાં વિધો	૩૮
પુરસ્વા-ઉર્વશી	૧૫	પ્રતીતિવાદ	૩૨
પુલકિત	૪૪	પ્રતીતિ (વિધિ રહિત)	૩૮
પૂર્ણકામના	૭૩	પ્રત્યક્ષ	૪૦, ૪૬
પૂર્વજ્ઞાન	૩૭	પ્રત્યક્ષતા	૪૦
પૂર્વપદ્ધતિ	૩૧	પ્રથમ પુત્ર	૭૧
પૂર્વભીમાંસા	૫૩	પ્રધાનતા	૪૧
પૃથક્કરણ	૨	પ્રધાન(નો ભેદ)	૪૧
પૃથક્કરણ-(મનોવિજ્ઞાની)	૩૧	પ્રયજનવેગ	૧૩
પૃથિરી રસ	૧૯	પ્રભુ	૭૧, ૭૨
પોનાપણું	૬૮	પ્રમદ	૩
પોપણું	૬૦	પ્રમાણ	૩૪
પોપણું-પ્રજ્ઞાન	૫૪	પ્રમાણભૂત માનેલા	૩૧
પ્રકાશ-આનંદમય	૩૫	પ્રમાણ સિદ્ધાન્ત	૩૧
પ્રકાશ	૭૨	પ્રમાણો	૪૬
પ્રકૃતિ	૪૫	પ્રમાણતા	૪૪
પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા શબ્દ	૫૭	પ્રમાણ' જ્ઞાન	૩૪
પ્રક્રિયા ૧૧, ૧૨, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૪૬		પ્રમિતિ	૪૦
પ્રક્રિયા (મેળવણીની)	૨૯	પ્રમોદ	૩
પ્રચ્છાદક	૪૨	પ્રયત્નેરહાયો મુક્ત	૪૯
પ્રજનન	૬૦	પ્રયત્નેરહા વિના	૪૯
પ્રજ્ઞપતિ ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૭૩		પ્રયાણ	૬૨
પ્રજ્ઞપતિના (આનંદથી)	૬	પ્રયોગો (ની મદદ)	૫
પ્રતિકૃષ્ટ	૫૨	પ્રચોચિતા (લીધ)	૩૮
પ્રતિકૃષ્ટતા	૫૩	પ્રસય	૨૩
પ્રતિકૃષ્ટતા ત્યાગ	૪૮	પ્રલોભન	૫૫
પ્રતિપત્તિ ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૩, ૪૪		પ્રવર્તક ગળ	૧૩
પ્રતિપત્તિની અયોગ્યતા	૪૦	પ્રવર્તક બળો	૭, ૯
પ્રતિપાદકો	૧૮	પ્રવર્તકો	૭, ૯, ૧૮
પ્રતિબિમ્બ	૬૬	પ્રવર્તન	૧૨
પ્રતિભા	૨૭, ૩૮	પ્રવર્તનાઓ	૭
પ્રતિભાન	૩૬, ૩૯	પ્રવાહત્વ	૨૦
પ્રતિષ્ઠિત (ખીજમાં)	૧૧	પ્રવાહિત્વ	૧૯
પ્રતીન	૩૪	પ્રશ્નિ	૪૬

પ્રવૃત્તિ (ધર્મની ખાતર)	૫૪	પ્રેન	૧૬
પ્રવૃત્તિઓ	૫૭	પ્રેમ	૧૨, ૧૫, ૧૭, ૧૧, ૧૨, ૭૩
પ્રવૃત્તિ પ્રેરણા	૫૯	પ્રેમકથા	૧૫
પ્રવેશાયેલા	૩૦	પ્રેમની ભરતી	૭૦
પ્રમલ્યા	૬૫	પ્રેમની રતિ	૭૦
પ્રત્યક્ષ	૭૪	પ્રેમનો જુગા	૫૨
પ્રત્યોપનિષદ	૧૯	પ્રેમલક્ષિતા	૭૨
પ્રસન્નતા	૫	પ્રેમાદૈત	૧૫
પ્રસાદ	૫૯	પ્રેમાનુભવ	૧૨, ૧૬
પ્રાકૃતિક	૫૪	પ્રેમાર્મિ	૬૪
પ્રાચીનકાળ	૧૭	પ્રેયસ	૫૩, ૫૪, ૫૮
પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાની	૨૫	પ્રેયસનું પ્રલોભન	૫૬
પ્રાતઃસ્મરણ	૭૦	પ્રેયોલક્ષી	૫૪
પ્રાણ	૯	પ્રેરકબળ	૧૫
પ્રાણશ્રેષ્ઠ	૭૩	પ્રેરણા	૪, ૫૯, ૬૦, ૬૮
પ્રાણ—(જ્યેષ્ઠ)	૭૩	પ્રેરણા	૧૩, ૧૪, ૧૭
પ્રાણરૂપ	૭૩		
પ્રાણની જ્યેષ્ઠતા	૭૩		
પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા	૭૩	ફલની પ્રેરણા	૫૭
પ્રાણી	૨૯	ફલહેતુ	૫૧
પ્રાણીધર્મ	૬૦	ફલિતા (નિરેધારક)	૪૯
પ્રાણીસર્જન શક્તિઓ	૮	ફલોર્મા	૫૬
પ્રાથમિક (બલ)	૭૪	ફારસી	૩
પ્રાથમિક ભૂમિકા	૪૨	ફારસીને લાકડે	૫૮
પ્રાથમિક વાસના	૬૦	ફિલસૂફી (શોર્ટકની)	૧૨
પ્રાયોગિક (મનોવિજ્ઞાન)	૨	ફિલસૂફી	૫૨
પ્રારંભ	૩૨	ફિલસૂફી (ગ્રીક)	૧૭
પિતૃઓ	૬	ફોર્મક મુગ	૧૮
પ્રિય	૬૭, ૬૮		
પ્રિય (આત્માની ખાતર)	૬૮		
પ્રિય (બધાની ખાતર)	૬૮	બલ	૧૭
પ્રિ.તા	૬૮	બહારનું	૭૦
પ્રિયા	૬૪	બહુ	૧૦
પ્રીતિ	૩	બહુની સંયોગથી	૨૯
પ્રેક્ષક-લાવક	૩૪	બંધનરૂપ	૬૦
પ્રેક્ષક	૩૦, ૩૪, ૪૪	બંધારણ	૨૫

ખાંડિ માર્કન	૧૮	અહાનંદ (પરમ)	૯
ખાદ્યાયુ	૨૧, ૬૯	અવવિદ્યા	૬૪, ૬૮
ખીજ કલાઓ	૨૧	અહસ્યનકાં	૬૯
ખીમલ	૩૫	અહસ્યો	૬૯
ધૃતિ	૪૪, ૪૫, ૬૯	અહસવાદ	૪૮
ધૃતિમા ભૂમા	૬૧	અહિકંથ	૫૪
ધૃતિનંદન	૬, ૧૯, ૬૪, ૬૮, ૭૦	આહાણુ	૬૩
ધૃતિયુ	૬૧	આહાણો	૬
મેહોશી	૩		
મેધાયન	૨૧	ભ	
મૌલિક ક્રિયા	૪૫	ભક્ત	૫૮
મૌલિક પ્રવૃત્તિઓ	૬૯	ભક્તિ	૫૧
મૌલિક સૌ દર્શ	૧૬	ભક્તિયોગ	૬૯
અહ	૬૧, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯	ભગવતી ચિતિ	
અહની વ્યાખ્યા	૯	ભગવાન	૫૫
અહનુ રૂપ	૫૧	ભદ્ર તોત	૩૩
અહનો આનંદ	૩, ૬, ૭૪	ભદ્ર નાયક	૩૨, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૨
અહ આગમ	૬૯	ભદ્ર લોક્ષ્મી	૩૨
અહ (ઉત્તરે)	૬૯	ભક્ષક	૬૩
અહ (ઉત્તરે)	૭૦	ભય	૨૩, ૨૬, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૬૬, ૭૪
અહચર્યા	૬૫, ૬૭	ભય (પરમ)	૪૩
અહચર્યાસા	૬૨	ભયાનક	૩૫
અહચાન	૬૭	ભયાનક ગ્રંથ	૪૪
અહચાનનો અધિકારી	૬૨	ભગત	૨૦, ૨૧, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૭
અહ (દક્ષિણમા)	૬૯	ભવભૂતિ	૧૫
અહ (નીચે)	૭૦	ભવ્યતાઓ	૩૬
અહ (પાલળ)	૬૯	ભાગતવર્ષ	૨૧
અહ (પ્રસન્ન)	૭૦	ભાગતીય પર પગ	૫૨
અહ (વિષ્વ)	૭૦	ભારતીય પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાન	૨૩
અહના આનંદ	૭૪	ભાર્ગવી વાસણી વિદ્યા	૯
અહલોક	૭	ભાવ	૨૨, ૨૩, ૨૫, ૩૭, ૩૮, ૬૯
અહવસ્થા	૫	ભાવ (એકતાલીય)	૨૪
અહવિદ્યા	૭, ૬૧, ૬૨	ભાવક	૩૦, ૩૫, ૩૭, ૩૯, ૪૨, ૪૬, ૫૨
અહાનંદ	૭, ૧૨, ૧૩, ૪૭, ૬૨, ૭૩	ભાવકત્વ (વ્યાપાર)	૩૫
અહાનંદ (આત્માનુભવનો)	૧૨	ભાવમંડલ	૩૮
અહાનંદનો સંદોહ	૪૭		

ભાવન	૧૨, ૩૫	ભુજી	૯
ભાવના	૩૮, ૪૩, ૪૮, ૫૧, ૫૨	ભેદ	૫૩
ભાવનાં કારણો	૨૮	ભેદ્ય	૫૫
ભાવનાં કાર્યો	૨૮	ભોગ	૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૫
ભાવપિતા	૧૨	ભોગો (અનુભવ)	૩૫
ભાવપિતૃત્વ	૧૨	ભોગ-પ્રકાર	૩૭
ભાવપ્રધાન રસો	૬૯	ભોગો (માનુષ)	૬
ભાવમાથી રસ	૨૮	ભોગ્ય	૬૬
ભાવવ્યંગ્યક	૨૧	ભૌતિક (આવિષ્કાર)	૨
ભાવાર્થ	૩૦	ભૌતિક વસ્તુ	૫૦
ભાવિત	૨૩	ભૌતિક વિકાસો	૨૭
ભાવો	૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬	ભૌતિક વિશ્વ	૯
ભાવો (ઓગ્રણુપચાસ)	૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮	ભરમણી ઢેરી	૭૨
ભાવેના ઉપગમ	૨૯	ભ્રમણ	૬૦
ભાવેને ચાવતા	૪૫		
ભાષ્ય	૬૯	મ	
ભુક્તિ	૫૧	મખમલ (સુવાળા સ્પર્શનો આનંદ)	૨
ભૂખતરસ	૧૭	મધવન	૬૭
ભૂગોળ	૬૮	મળહ	૩
ભૂતવિદ્યા	૬૮	મળ (ભાર્યાની)	૪
ભૂતો	૧૯, ૬૧, ૬૭	મઝા	૩
ભૂમી ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૫૨, ૫૪, ૫૮	૫૯, ૬૨, ૬૪, ૭૨	મટકિયા	૭૧
ભૂમા (ઉદર દવાની)	૭૩	મતિ	૧૦
ભૂમાના આનંદનો પ્રકાર	૫૧	મતોણું વિવેચન	૩૧
ભૂમાના સુખ	૫૮	મર્ત્ય	૧૧, ૬૭
ભૂમાના વર્ણનો	૫૨	મદ	૨૩
ભૂમાનું સુખ	૧૫, ૭૩, ૭૪	મદિરા	૪
ભૂમાનો અર્થ	૬૦	મદિરાપાન	૪
ભૂમારવરૂપ	૫૮	મધુત્વ	૨૦
ભૂમિઓ	૩૬	મન	૯, ૧૦, ૭૩
ભૂમિકા	૩૩	મનન	૬૮
ભૂમિકાઓ	૩૬	મનની પ્રેરણા	૯
ભૂમિતિ	૬૯	મનમાં પ્રવેશ	૪૦
ભૂલભા સત્ય	૫૦	મનરોગ	૬૫
ભૂલો	૫૦	મનુષ્ય	૫૪
		મનુષ્ય-ગૃહર્થ	૬

મનુષ્ય-ગાન્ધર્વ	૬	મહાન પુરુષાર્થ	૫૬
મનુષ્યની શક્તિઓ	૭	મહાન પુરુષાર્થો	૧૭
મનોચક્ષુ	૯	મહાન પ્રમાણ	૬૪
મનોભાવ	૨	મહાન વૈજ્ઞાનિક	૫૨
મનોભાવો	૩૧	મહાનુભાવો	૫૫
મનોવસ્થામૂલક (વ્યાખ્યા)	૨૬	મહારાજ સયાજીરાવ રમારક વ્યાખ્યાન-	
મનોવિજ્ઞાન	૨૫, ૩૧, ૭૧	માળા	૧, ૭૪
મનોવિજ્ઞાન (આદ્યનું)	૨૬	મદિમા	૧૧, ૧૫
મનોવિજ્ઞાન (આધુનિક)	૭	મદિમા (અઠના)	૫૬
મનોવિજ્ઞાન (પ્રાયોગિક)	૨	મદિમા (આનંદપદનો)	૫
મનોવિજ્ઞાનની પ્રેરણાવાળી	૧૮	મંત્રવિદ્	૬૮
મનોવિજ્ઞાનનો યોધ	૩૧	મદે પુરુષ	૫૪
મનોવિજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત	૫૭	માતારૂપે	૭૩
મનોવિજ્ઞાની	૧૨, ૫૪	માન	૪૬
મનોવિજ્ઞાનીઓ	૮, ૧૫	માનદંડ	૧૬
મનોવિજ્ઞાની પરિભાષા	૧૨	માનવજીવન	૧૧, ૧૨
મનોવિજ્ઞાની પ્રયક્ષરણ	૩૧	માનવના રમણીય રૂપોનો (આનંદ)	૩
મનોવિજ્ઞાની શૈલી	૪૩	માનવની વિભૂતિઓ	૭૪
મનોવ્યાપાર	૨	માનવનું કર્તવ્ય	૫૯
મન્ત્ર	૩૨	માનવમનનું	૨૫
મન્ત્રવિદ્	૧૦	માનવવિકાસ	૭૪
મન્મટાચાર્ય	૩૬, ૪૦, ૪૭	માનવસમાજ	૫૯
મરણ	૨૩	માનસસાક્ષાત્કારે	૪૩
મરણશીલ	૬૩	માનસિક અધિકાર	૩૫
મર્જન	૩	માનસિક વ્યાપાર	૪૬
મથર (મુલાવળા સ્પર્શનો આનંદ)	૨	માનુષ (આનંદ)	૫, ૬, ૭
મ. સ. યુનિવર્સિટી	૭૪	મૂર્તિ	૧૯
મસાલા	૨૯	મૂલ્યો નિરાળાધિત	૪૯
મરતી	૩, ૭૦	મૂળ પ્રેરણા	૨૦
મરતીના મદ	૭૧	મૂળ (સંવર્ણીત)	૪૩
મદલ	૬૦, ૬૧	મૂળવિશેષ	૪૩
મદસ્વનાં રચાનો	૧૬	મૂંઝુ	૬૨, ૬૩, ૬૪
મદતનો પ્રાદુર્ભાવ	૬૦	મૂંઝુરહિત	૬૫
મહાન્ ચિંતક	૫૦	મેક્રુમલ	૮, ૧૨
મહાન તરવો (ત્રણ)	૮	મેળવણી	૨૬
મહાન ધર્મ	૫૩	મેળવણી (ત્રણેની)	૪૧

યેનવણીની પ્રક્રિયા	૨૯	યોજનાપૂર્વક	૫૯
યેત્રાયણી ઉપનિષદ	૬૧	યોજનાયુગ	૫૯
યેત્રેયા	૬૨, ૬૪, ૬૮		
યોક્ષ	૬૧	૨	
યોક્ષ પુરુષાર્થ	૫૯	૨જસ	૩૫
યોક્ષ શાસ્ત્ર	૬૧	રતિ	૫, ૧૩, ૨૩, ૨૬, ૩૨, ૪૬
યોજ	૩	રતિ (આદિ ભાગે)	૩૪
યોદાઈ	૧૧	રતિના પ્રમેદો	૬૩
યોદુ	૧૦	રતિની વ્યાખ્યા	૧૩
યોતી	૭૨	રતિમાં ભૂમા	૬૧
યોનિયર વિલિયમ્સ	૪	રસ ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૫, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧,	
યોદ	૨૩, ૩૫	૩૨, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૩, ૪૫, ૫૦	
યૌલિક	૬૦	રસક્ષતિ	૪૧
યૌલિજ્ઞ	૪૭	રસગાધરકાર	૫૦
		રસચર્યા	૨૧, ૩૦
		રસચર્ચા	૪૬, ૪૭
યજુર્વેદ	૬૭	રસતત્ત્વ	૩૧
યસ	૬૬	રસત્ત્વ	૨૪, ૨૯, ૩૧, ૪૭
યથાર્થ જ્ઞાન	૩૪	રસથી વ્યાપ્ત	૨૩
યથાર્થતા	૩૪	રસના	૩૬, ૪૫
યદ્વજા	૫૬	રસના પરિપોષ	૪૪
યમ	૫૩, ૫૮, ૬૨, ૬૩	રસનામ	૨૪
યારવલ્કય	૬, ૭, ૬૪, ૬૮	રસનારૂપ	૩૮
યાત્રા પ્રગતિ	૧૬	રસનિરૂપણ	૨૬
યારી	૭૨	રસનિરૂપિતિ	૨૧, ૨૩, ૨૯, ૩૧, ૩૨
યુદ્ધ	૫૫, ૫૬, ૫૭	રસની અર્થા	૨૦, ૩૦, ૪૨
યુદ્ધકર્મ	૫૭	રસની ફિલસૂફી	૪૩
યુરિપિડિઝ	૪૮	રસની ભાવના	૩૫
યૂરપ	૧૭	રસની સમજ	૩૧
યોગ	૪૫, ૪૬, ૬૯	રસની સમજણ	૪૫
યોગક્ષેમ	૫૪	રસનું નિષ્પાદન	૩૬
યોગશાસ્ત્ર	૪૫	રસનું લક્ષણ	૩૦
યોગી (આગળના)	૪૬	રસનું સ્વરૂપ	૩૮
યોગીઓ	૪૬, ૫૭	રસનો અનુભવ	૪૩
યોગીરાન	૬૭	રસનો અર્થ	૨૯
યોગીની પ્રકૃતિ	૫૬	રસ (નો આનન્દ)	૪૩

રસનો પદાર્થ	૧૮	રાનડે (પ્રો.)	૬
રસપદાર્થ	૩૬, ૩૮, ૪૮	રામ	૩૩
રસમાંથી ભાવ	૨૮	રામ (ઐતિહાસિક)	૩૪
રસમાં ભૂમા	૬૧	મમકૃષ્ણ (પરમહંસ)	૭૩
રસમીમાંસા	૨૧	રામ દાશરથિ	૩૩
રસમીમાંસાનાં મૂળ સ્વરૂપ	૨૦	રામ સદશપાત્ર	૩૩
રસવત્	૩૦, ૫૦	રાસ	૫૧
રસવાળા	૩૦	રિઝા	૩
રસવ્યવહાર	૩૨	રિમઝિમ બરસે મોતી	૭૨
રસશબ્દ	૨૯	રિરંસા	૧૩, ૨૬
રસસૂત્ર	૨૧, ૨૯, ૪૩, ૪૫	રૂઠ (મતો)	૩૯
રસસૂત્રનું વિવરણ	૩૧	રૂપક	૬૦
રસાદિગમ	૩૦	રેશમ (રપશંનો આનંદ)	૨
રસાધ્યાય	૨૧	રેબર્ટ બિગિઝ	૫૧
રસાનન્દ	૪૮, ૫૧	રેમાંચ	૨૩
રસાનન્દની વિચારણા	૧૭	રેમિયો-જુલિયેટ	૧૫
રસાનુભવ ૧૨, ૧૭, ૩૫, ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૪૬,	૪૭, ૫૧, ૫૨, ૬૨	રૌદ્ર	૩૫
રસાનુભવનું લક્ષણ	૪૯	રૌદ્ર રસ	૩૨
રસાનુભવનું સ્વરૂપ	૪૫		
રસાયણવિદ્યા	૮	લ	
રસાસ્વાદ	૧૭, ૩૬, ૪૭, ૫૦	લક્ષ્યાર્થ	૩૭
રસાસ્વાદની વિશદતા	૪૧	લમ્બત	૩
રસાસ્વાદમાં વિધારૂપ	૫૦	લય	૪૫
રસિક	૫૧	લયલા-મજનુ	૧૫
રસો	૮. ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૫	લવણીકાર	૨૫
રસો (નાટ્યમાં)	૩૦	લહેર (પાણીની)	૩
રસો (ભાવમાંથી)	૨૮	લજ્જો	૬૬, ૬૭
રસોદ્ભવ	૨૮	લાકડું (સકું)	૨૮
રહસ્ય (ગૂઠ)	૭૪	લાગણી	૪૩
રાગનું સ્વરૂપ	૪૧	લાગણીઓ (સુખ કે દુઃખની)	૮
રાગચંદ્ર	૬૧, ૬૪	લાગણીપ્રધાન	૫૫
રાગચંદ્ર (શ્રીમદ્)	૭૫	લાલાલાલ	૫૬
રાગભાગ	૫૫	લાલાલાલનો વિચાર	૫૭
રાગત્વ	૨૪	લિપિ	૩૩, ૩૪
રાદ્	૬	લેખતા	૩
		લોક	૪૫

લોકજીવન	૨૭	વાત્રાદિ અભિનયો	૨૨
લોક (દેવ)	૪	વાગોળવું	૪૫
લોક ને સામાન્ય	૪૦	વાઘ	૪૧
લોક (પિતૃ)	૪	વાચા	૯, ૧૦, ૧૯
લોક પ્રસિદ્ધ	૨૩	વાચિક	૨૨
લોકયાના	૨૭	વાચ્યાર્થ	૩૫, ૩૭
લોક વ્યવહાર	૩૨, ૪૫	વાણી	૨૨
લોક-સિદ્ધાન્ત	૨૩	વાત્સ્યાયન	૪૦
લોકસંગ્રહ	૫૪	વાદ	૩૪
લોકસ્વભાવ	૨૭	વાદન	૩૬, ૪૧
લોકોત્તર (આત્માનુભવ)	૯	વાદિનો	૬૩
લોકોને	૬૫	વાદી સ્વર	૪૧
લોક્લટના વાદમાં	૩૩	વાઘ	૧૮
લૌકિક અનુભવો	૪૨	વાસના	૪૬
લૌકિક કારણ્યાદિ	૪૫, ૪૬	વાસના (અદમ્ય)	૭૩
લૌકિકતા	૪૨	વાસનાઓ	૪૪, ૫૪, ૫૮
લૌકિક પ્રત્યક્ષ	૪૬	વાસનાઓ (જીવવાની)	૭૩
લૌકિક વ્યવહાર	૩૪	વાસનાઓના ત્રિકાણ્ય	૬૨
		વાસનાઓ (પ્રજનનની)	૭૩
		વાસનાનો સંવાદ	૪૪
		વાસના (મહત્ત્વ યવાની)	૭૩
વક્ત્રા	૬૩	વાસનારૂપે	૨૬
વનરપતિ	૧૯, ૨૯	વાસિત	૨૩, ૨૪
વર	૬૩	વાસ્તવિક	૪૪
વરદાન (ત્રય)	૫૩, ૬૨	વાસ્તવિક જગત	૩૨
વરુણ	૯	વાસ્તવિક જમદવ્યવહાર	૩૩
વરુણનો પુત્ર	૯	વાસ્તવિકતા	૧૭, ૩૪, ૪૩
વર્તનો	૪૩	વાસ્તવિક દુઃખ	૩૪
વર્તમાનકાલાદિ વિભાગ	૫૭	વાસ્તવિક રતિ	૩૪
વર્તમાનકુળ	૩૨	વિકલ્પ	૫૪
વર્ધમાન	૪૦, ૬૮	વિકલ્પતા	૨૬
વસ્તુ	૧૯	વિકાસ	૨૭
વસ્તુના તત્ત્વ	૩૯	વિકાસ	૩૫, ૩૬
વસ્તુવિકાસ	૬૬	વિશેષ	૩૫, ૩૬
વસ્ત્રો (સારા)	૯, ૧૦, ૭૩	વિચાર	૨૨
વાક્ષ	૬૮	વિચાર	૯, ૧૦, ૨૨, ૬૮
વાદ્યવાક્ષ			

વિગ્ન કલ્પ	૯	વિભાવાદિના સંકેતો	૨૭
વિજ્ઞાનાદિ રૂપ	૩૩	વિભાવાદિનો સંયોગ	૪૫
વિજ્ઞાનની પ્રેરણા	૯	વિભાવાનુભાવ	૨૪
વિદ્ય	૩૯, ૪૦	વિભાવાદિ રૂપ	૪૩
વિદ્યરહિત પ્રતીતિ	૩૮	વિભાવિન	૨૨
વિદ્યારૂપ	૪૨, ૪૭	વિભાવો	૨૭, ૨૮
વિદ્યો	૪૨, ૪૩, ૪૪	વિભલ પ્રતિભાન	૩૮
વિદ્યોની સંખ્યા	૩૮	વિરામ	૫
વિદ્યો (ભાવકના)	૪૨	વિરદ	૨૫
વિચારણા	૭૪	વિરોધન	૧૫, ૧૬, ૧૭
વિચારણા (આનન્દની)	૫	વિલક્ષણ	૩૫
વિચારનન્ત	૭૪	વિલક્ષણ પરિચયિતિ	૩૪
વિચારમર્ગ	૭૪	વિસિયમ જેમ્સ	૭૧
વિચારસરણી	૧૨, ૩૫, ૪૫	વિવરણ	૨૯
વિચારોની અરકુટતા	૪૦	વિવાદ	૩૧
વિચિકિત્સા	૧૨	વિવિધ વ્યંજન	૨૯
વિનન	૪૪	વિવેક	૩૩, ૩૭, ૩૮, ૫૪*
વિનક	૨૩	વિવેચકો	૨૬, ૨૯
વિત્ત	૬૩	વિવેચન	૪૦
વિદિત	૧૮	વિવેચન (આધુનિક)	૩૯
વિદ્યા	૨૪, ૧૧, ૧૨	વિશાળતા	૧૦, ૧૧
વિદ્યાઓ	૧૦, ૧૮	વિશિષ્ટ	૪૭
વિદ્યાપ્રાપ્તિ	૧૭	વિશિષ્ટતા	૪૨
વિધાનાત્મક વ્યાખ્યા	૭	વિશ્રાન્તિ	૪૦, ૪૫
વિધિ	૩૮	વિશ્રાન્તિના સંજ્ઞા	૩૫
વિધુગતા	૨૬	વિશ્વનાથ	૪૮
વિભોધ	૨૩	વિશ્વનો	૭૧
વિભાવ	૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૨૮	વિશ્વવાસના	૧૫
વિભાવ-અનુભાવ-વ્યભિચારી ભાવની		વિપક્ષસામગ્રી	૩૬
મેળવણીથી	૩૧	વિપાદ	૨૩
વિભાવ-અંશો	૨૯	વિષ્ણુર્મોત્તર (ઉપપુરાણ)	૧૮
વિભાવના	૨૭	વિસ્તરણ ક્રિયા	૧૨
વિભાવના પદ્યો	૩૨	વિસ્તરણનો આનંદ	૧૫
વિભાવનો	૪૧	વિસ્તાર	૨૬, ૩૫, ૩૬
વિભાવાદિ	૩૫, ૪૫	વિરમ્ય	૨૩, ૨૬
વિભાવાદિના સમયો	૨૭	વિસામા	૭૨

સનતકુમાર	૧૧, ૬૭, ૭૦	સદબૂ આનંદ	૧૭
સમ	૪૧	સદૃશનો અનુભવ	૫૦
સમગ્ર કલા	૩૬	સંકલ્પ	૧૦
સમગ્ર વેદન	૧૨	સંકુલિત અહ	૬૯
સમજ	૬૭	સંદાય	૨૬
સમતોલપણ	૪૧	સંયોગમાં-પ્રત્યક્ષતા	૪૦
સમર્પણ	૧૩, ૧૫	સંખ્યા	૨૦
સમવદારમધ	૨૦	સંગ	૫૭
સમવાય	૨૮	સંગવર્જિત	૫૮
સમાજ	૫૧, ૬૦	સંગીત	૩૯, ૪૨
સમાધિયુક્ત	૭૩	સંચરતો	૭૧
સમાન અનુભવો	૧૮	સતોષો	૪૮
સમાન લક્ષણવાળા	૨૪	સંદર્ભ	૨૮
સમાપતિ	૪૫, ૪૬	સંદર્ભનો ભાગ	૨૮
સમાલોચના (મતોની)	૩૨	સંન્યાસ	૫૫, ૬૪
સમિધ	૬૫	સંપતિ	૧૧, ૬૪
સમીક્ષા (શબ્દાર્થની)	૫	સંપતિ પ્રાપ્તિ	૫૩
સમુદ્ર	૬૮	સંપતિમૂલક (અવગુણ)	૫૩
સમૃદ્ધ	૬	સંપતિસંગ્રહ	૬૨, ૬૪
સમૃદ્ધિ	૫	સંપતિની વાસના	૬૨
સમ્યગ્ગોચ	૭	સંગ્રહ	૬૭
સમ્રાટ	૭	સંગ્રહાદ્યુક્ત	૬૭
સરખાં	૫૬	સંખ્યા	૩૩
સરસ	૨૦	સંભવિત	૩૯
સરસા	૨૦	સમદ	૩
સર્પદેવ	૧૦	સમૃદ્ધ	૫૫
સર્પદેવજન્યવિદ્યા	૬૮	સંયોગ	૨૮, ૩૨, ૪૫
સર્વ કર્મો	૫૮	સંયોગબળ	૪૬
સર્વભૂતો	૫૯	સરંગ	૨૬
સર્વભૂતોનાં વૈર	૫૮	સંવાદ (છાંદિ, ક્રિયા અને ભાવનો)	૬૮
સર્વસાધારણ	૩૭	સંવિતિ	૪૩, ૪૮
સશરીર આત્મા	૬૭	સંવિતિ (આડ)	૨૬
સહકારી	૩૨	સંવિતિઓ	૨૬
સહચારી	૧૬, ૪૧	સંશય	૪૧
સહજ પ્રકૃતિ	૫૬	સંશયનો દોષ	૪૧
સહજ	૧૬	સંશોધનો	૧૭

સંસાર	૩૬	સામર્થ્ય	૬૭
સંસ્કારેતુ	૩૦	સામાજિક	૪૫
સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસાંકે	૩૧	સામાજિક કલ્યાણ	૫૪
સંસ્કૃતગો	૨૦	સામાજિક ધર્મ	૫૫
સંસ્કૃતપરપરા	૨, ૩, ૧૮	સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ	૫૩
સંસ્કૃતપ્રેમ	૧૩	સામાજિકો	૩૦, ૪૪
સંસ્કૃત સાહિત્ય	૪, ૨૭	સામાન્ય ગુણયોગ	૨૪, ૨૮
સંસ્કૃતિ	૧૧	સામાન્ય લક્ષણ	૨૩
સંસ્કૃતિના (તત્ત્વો)	૮	સાયન્સ	૧૬
સાક્ષાન્કાર	૪૦, ૪૪, ૭૨	સાર	૧૯
સાત	૩	સાહજિકતા	૩૩
સાતમા અધ્યાય (નાટ્યશાસ્ત્ર)	૨૭, ૨૮	સાહિત્ય (સંસ્કૃત)	૪
સાતિ	૩	સાંકલ્પપણું	૩૫
સાસ્ત્રિક	૨૨, ૨૫	સાંખ્ય પરિભાષા	૪૫
સાસ્ત્રિક (આદિ)	૨૪	સાંખ્યાર્થ (ચાર)	૩૨
સાસ્ત્રિક ભાવો	૨૩	સાંસારિક	૫૩
સાધન	૩૪	સિગ્નલ ફોઈડ	૧૨
સાધનાઓ	૬૦	સિદ્ધવસ્તુ	૪૬
સાધનસંપન્ન	૬૪	સિદ્ધાન્ત	૩૭
સાધ્ય	૫૨	સિમેન્ટિસ	૪
સાધારણ	૪૨	સીતા (ઐતિહાસિક)	૩૪
સાધારણતા	૩૭	સૂક્ત	૨૦
સાધારણીકરણ	૩૫, ૪૨, ૪૩, ૪૭	સુખ ૩, ૪, ૯, ૧૦, ૧૧, ૫૨, ૫૬, ૬૧	૬૧
સાધારણીભાવ	૪૪	સુખ-આનંદ	૪૫
સાધારણ્ય	૪૩, ૪૪	સુખદાયક	૪૭
સાધુતા	૬, ૯, ૧૧, ૧૩, ૫૦	સુખદુઃખ	૮, ૪૨, ૫૦, ૫૬
સાપેક્ષ	૩૯	સુખદુઃખથી વિવશ	૪૨
સાપેક્ષ (ધર્મ-અર્થ-કામ)	૫૯	સુખદુઃખની વાસના	૪૩
સાપેક્ષ	૪૫	સુખદુઃખની વિવશતા	૫૦
સામ	૧૯	સુખદુઃખની સંવિત્તિ	૪૩
સામગીત	૭૧	સુખદુઃખનું નિમિત્ત	૪૨
સામગ્રી	૪૪	સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો	૫૬
સામગ્રી (વિભાવાદિની)	૩૦	સુખની પરિભાષા	૧૦
સામના રસ	૨૦	સુખની પ્રાપ્તિ	૫૩
સામરસ	૨૦	સુખની સામ્યુ	૮
સામરસ	૫૧, ૭૨	સુખની લીટી	૫૪

संसार	३६	सामवेद	६७
संस्कारेक्षु	३०	सामाजिक	४५
संस्कृत काव्यमीमांसादि	३१	सामाजिक कल्याण	५४
संस्कृतशो	२०	सामाजिक धर्म	५५
संस्कृतपरंपरा	२, ३, १८	सामाजिक प्रवृत्तियो	५३
संस्कृतप्रेम	१३	सामाजिक	३०, ४४
संस्कृत साहित्य	४, २७	सामान्य शुश्रूषा	२४, २८
संस्कृति	११	सामान्य लक्षण	२३
संस्कृतिना (तत्त्व)	८	सम्यग्-स	१६
साक्षात्कार	४०, ४४, ७२	सार	१८
सात	३	सांख्यिकता	३३
सातमा अध्याय (नाट्यशास्त्र)	२७, २८	साहित्य (संस्कृत)	४
साति	३	सांकायिक	३५
सात्त्विक	२२, २५	सांख्य परिभाषा	४५
सात्त्विक (आदि)	२४	सांख्यार्थ (सार)	३२
सात्त्विक भाव	२३	सासारिक	५३
साधन	३४	सिग्मन्ड श्रोड	१२
साधनायो	६०	सिद्धवस्तु	४६
साधनसंपन्न	६४	सिद्धान्त	३७
साध्य	५२	सिमेन्टिकस	४
साधारण	४२	सीता (ऐतिहासिक)	३४
साधारण्यता	३७	संस्कृत	२०
साधारण्यीकरण	३५, ४२, ४३, ४७	सुभ ३, ४, ८, १०, ११, ५२, ५६, ६१	
साधारण्यभाव	४४	सुभ-आनंद	४५
साधारण्य	४३, ४४	सुभदायक	४७
साधुता	८, ८, ११, १३, ५०	सुभद्रा	८, ४२, ५०, ५६
सापेक्ष	३६	सुभद्राभ्यां विवश	४२
सापेक्ष (धर्म-अर्थ-काम)	५६	सुभद्राभ्यां वासना	४३
संभ्रम	४५	सुभद्राभ्यां विवशता	५०
साम	१६	सुभद्राभ्यां संप्रति	४३
सामगीत	७१	सुभद्राभ्यां निमित्त	४२
सामग्री	४४	सुभद्राभादि ६-६०	५६
सामग्री (विभागादिनी)	३०	सुभनी परिभाषा	१०
सामना रस	२०	सुभनी प्राप्ति	५३
सामरस	२०	सुभनी सागण्य	८
सामरस्य	५१, ७२	सुभनी धीरी	५४

વિદ	૨૪	અવદાને વાગ	૪૧
વીરપુર	૪૧	વળદારની વ્યક્તિ	૪૮
વિ.ના.ઓ	૪૦	અવદાને મુખ વિશેષ	૪૩
ગુણિઓ	૪૩, ૪૨, ૪૪, ૪૭	અવદાને મધ્યમ	૩૩
ગુણિઓની ગુણિ	૪૧, ૪૨	અંગ	૩૭
ગે	૪	અંગુષ્ઠ	૩૭
ગે	૪	અંગિત	૨૪, ૩૦
ગેહાલ	૧૮	અંગરૂપ	૧૪
ગેલ	૩૮	અંગ્રા	૩૦, ૪૪
ગેનો ગે	૧૭	અંગ્રાઓ	૪૨
ગેહાલમ રો	૨૧	અંગ્રાન	૧૭
ગેલો ગિયો	૪૭	અંગ્રાને	૭
ગેપુ	૨૩	અંગ્રા (ખાલી)	૪
ગેપુપ (નાટકમાં)	૪૨	અંગ્રાઈન	૪૧
ગેનાનિ	૪૨	અંગિ	૨૧
ગેનાનિક આગ	૨૭	અંગિકતા	૧૧
ગેમિ	૨૮	અંગિત	૪૪
ગેમિગ(ના બે)	૩૪	અંગિતનું મહત્વ	૪૪
ગેલિક કો	૧	અવદારિક અનુભવ	૪૩
ગેલિક ૪૨૪૨	૪૩	અવદારિક-આરંભિકતા	૪૩
ગેપુ	૨૬	અવદારિક પ્રારંભ	૩૪
ગેવર	૨૩	અવદારિક સુખદુઃખ	૪૮
ગેલિક દર્શન	૪૩	ગો	૨૩
અમ	૪૨		
અમતા	૪૨		૨૧
અભિચારી	૨૧, ૨૪, ૨૫, ૨૮	અગ્નિ	૪૩
અભિચારી અંગ	૨૬	અગ્નિઓ (નક)	૧૬
અભિચારી ૫૬	૨૨	અગ્નિઓ (પ્રાણીસદૃશ)	૮
અભિચારી ભાવો	૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૮	અગ્નિચારના	૧૬
	૩૧, ૪૧	અગ્નિચારનાં શરીર	૧૬
અભિચારી ભાવો (તેજો)	૨૩, ૨૪	અગ્નિચારોનાં	૪૦
અવદાર	૩૨, ૪૨, ૪૭	અગ્નિચારો	૬, ૧૮
અવદારના ઉપગો	૪૦	અગ્નિચારો	૨૭
અવદારનાં સુખદુઃખ	૪૩, ૪૬	અગ્નિ	૪, ૭૪
અવદારની ક્રિયાઓ	૪૮	અગ્નિ	૨૩, ૨૬
અવદારની બુધિ	૩૨	અગ્નિ	૪૨

દરીર	૬૧	રૂપન/૨૨૨	૪૮
રૂપન/૨૨૨	૧૭	મદા	૧૦, ૧૬
રૂપ	૩, ૪	મમ	૨૩, ૪૧
રૂપ	૫૭	ધવળ	૬૮
રૂપ/૨૨૨	૧૦, ૨૧, ૫૪, ૬૩, ૬૮	થિ	૪
રૂપ	૨૩	શ્રીકૃષ્ણ	૫૨
રૂપ/૨૨૨	૬૨	શ્રી રાંકુક	૩૨, ૩૩
શ્રી	૨૬	શ્રુતિ	૩૬
શ્રી/૨૨૨	૬૧	શ્રુતિઓ	૬૮
શ્રી/૨૨૨	૪૩	શ્રેયસ્	૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૮
શ્રી	૩	શ્રોત	૯, ૭૩
શ્રી/૨૨૨	૨	શ્રોતિયનો આનંદ	૭
શ્રી/૨૨૨	૨૧, ૩૩	શ્રોતિય આનંદ	
શ્રી/૨૨૨	૨૨	શ્રોતિય (નિયમવાસનાથી નદિ ધવાયેલા)	૬
શ્રી	૬૭	શ્લોકકર્તા	૭૧
શ્રી/૨૨૨	૬૨	શ્મિતો	૬૮
શ્રી/૨૨૨	૬૬, ૬૭	શ્વેતકેતુ	૬૮
શ્રી	૫	સ	
શ્રી/૨૨૨	૫૯	સગાં	૬૨
શ્રી/૨૨૨	૪૧	સચ્ચિદાનંદવ	૬૮
શ્રી/૨૨૨	૧૨, ૧૩	સમગ્ર	૫૬
શ્રી/૨૨૨	૧૫	સત	૨૦, ૬૮
શ્રી/૨૨૨	૨૪	સત્ય	૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૯, ૫૨
શ્રી	૨૪	સત્ય-આનંદ	૪૭
શ્રી/૨૨૨	૪૬	સત્ય કામનાવાળો	૬૫
શ્રી/૨૨૨	૫૩	સત્યના અંશો	૫૦
શ્રી/૨૨૨ (કર્મફલની)	૫૪	સત્યના ઉદ્ધેક	૪૮
શ્રી/૨૨૨	૩૫	સત્યના સંપર્ક	૫૨
શ્રી/૨૨૨	૪૧	સત્યની શોધ	૫૨
શ્રી/૨૨૨	૩૬	સત્ય સંકલ્પવાળો	૬૫
શ્રી/૨૨૨	૪૮	સત્ય	૨૦, ૨૦
શ્રી/૨૨૨	૧૫	સત્યોદ્ધેક	૩૫
શ્રી/૨૨૨	૧૦, ૨૩, ૨૬, ૩૨, ૭૦	સદાચાર	૧૭, ૪૮, ૫૩
શ્રી	૬૫	સદચતા	૩૩
શ્રી/૨૨૨	૬૧	સદચર્યા	૬૫
શ્રી/૨૨૨	૬૬	સદચર્યા	૬૫

સાનનું માર્ગ	૧૧, ૧૭, ૭૦	સંદર્ભ આનંદ	૧૭
સામ	૪૧	સંદર્ભનો અનુભવ	૫૦
સામન દેવા	૩૬	સંદર્ભ	૧૦
સામન પેલ	૧૨	સંજ્ઞિત અર્થ	૬૯
સામન	૬૭	સંજ્ઞિત	૭૬
સામન ૧૧૭	૪૧	સંજ્ઞિતમાં-અનુભવ	૪૦
સામન ૧૧	૧૧, ૧૫	સંજ્ઞિત	૨૦
સામન ૧૧૭	૨૦	સંજ્ઞિત	૫૭
સામન ૧૧	૨૮	સંજ્ઞિત	૫૮
સામન ૧૧	૫૧, ૬૦	સંજ્ઞિત	૩૯, ૪૨
સામન ૧૧	૭૩	સંજ્ઞિત	૭૧
સામન અનુભવ	૧૮	મતોનો	૪૮
સામન અનુભવ	૨૪	સંદર્ભ	૨૮
સામન ૧૧	૪૫, ૪૬	સંદર્ભનો ભાગ	૨૮
સામન ૧૧ (મતોની)	૩૨	સંજ્ઞિત	૫૫, ૬૪
સામન	૬૫	સંજ્ઞિત	૧૧, ૬૪
સામન (સંજ્ઞિત)	૫	સંજ્ઞિત પ્રાપ્તિ	૫૩
સામન	૬૮	સંજ્ઞિતમાં (અનુભવ)	૫૩
સામન	૧	સંજ્ઞિતમાં	૧૨, ૬૪
સામન	૫	સંજ્ઞિતની વાત	૬૨
સામન ૧૧	૭	સંજ્ઞિત	૬૭
સામન	૭	સંજ્ઞિતમાં	૬૭
સામન	૫૬	સંજ્ઞિત	૩૩
સામન	૨૦	સંજ્ઞિત	૩૬
સામન	૨૦	સંજ્ઞિત	૩
સામન ૧૧	૧૦	સંજ્ઞિત	૫૫
સામન ૧૧ અનુભવ	૬૮	સંજ્ઞિત	૨૮, ૩૨, ૪૫
સામન ૧૧	૫૮	સંજ્ઞિત	૪૬
સામન ૧૧	૫૮	સંજ્ઞિત	૨૬
સામન ૧૧ ૧૧	૫૮	સંજ્ઞિત (સુદ્ધિ, ક્રિયા અને ભાવનો)	૬૮
સામન ૧૧ ૧૧	૩૭	સંજ્ઞિત	૪૩, ૪૮
સામન ૧૧ ૧૧	૬૭	સંજ્ઞિત (આદ્ય)	૨૬
સામન ૧૧	૩૨	સંજ્ઞિતમાં	૨૬
સામન ૧૧	૧૧, ૪૧	સંજ્ઞિત	૪૧
સામન ૧૧	૫૬	સંજ્ઞિતમાં દોષ	૪૧
સામન	૧૬	સંજ્ઞિતમાં	૧૭

સંસાર	૩૬	સામર્થ્ય	૬૭
સંસ્કારેશુ	૩૦	સામાજિક	૪૫
સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથોપસંગ્રહ	૩૧	સામાજિક કલ્યાણ	૫૪
સંસ્કૃતગી	૨૦	સામાજિક ધર્મ	૫૫
સંસ્કૃતપરંપરા	૨, ૩, ૧૮	સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ	૫૩
સંસ્કૃતપ્રેમ	૧૩	સામાજિક	૩૦, ૪૪
સંસ્કૃત સાહિત્ય	૪, ૨૭	સામાન્ય ગુણયોગ	૨૪, ૨૮
સંસ્કૃતિ	૧૧	સામાન્ય લક્ષણ	૨૩
સંસ્કૃતિના (તત્ત્વો)	૮	સાયન્સ	૧૬
સાક્ષાન્કાર	૪૦, ૪૪, ૭૨	સાર	૧૯
સાત	૩	સાહજિકતા	૩૩
સાનના અધ્યાય (નાટ્યશાસ્ત્ર)	૨૭, ૨૮	સાહિત્ય (સંસ્કૃત)	૪
સાતિ	૩	સાંકેટપદ્ય	૩૫
સાત્ત્વિક	૨૨, ૨૫	સાંખ્ય પરિભાષા	૪૫
સાત્ત્વિક (આદિ)	૨૪	સાંખ્યાચાર્ય (ચાર)	૩૨
સાત્ત્વિક ભાવો	૨૩	સાસારિક	૫૩
સાધન	૩૪	સિગ્નલ હોર્ડ	૧૨
સાધનાઓ	૬૦	સિદ્ધવસ્તુ	૪૬
સાધનસંપન્ન	૬૪	સિદ્ધાન્ત	૩૭
સાધ્ય	૫૨	સિમેન્ટિક્સ	૪
સાધારણ	૪૨	સીતા (ઐતિહાસિક)	૩૪
સાધારણતા	૩૭	સૂક્ત	૨૦
સાધારણીકરણ	૩૫, ૪૨, ૪૩, ૪૭	સુખ ૩, ૪, ૯, ૧૦, ૧૧, ૫૨, ૫૬, ૬૧	
સાધારણીભાવ	૪૪	સુખ-આનંદ	૪૫
સાધારણ્ય	૪૩, ૪૪	સુખદાયક	૪૭
સાધુતા	૮, ૯, ૧૧, ૧૩, ૫૦	સુખદુઃખ	૮, ૪૨, ૫૦, ૫૬
સાપેક્ષ	૩૯	સુખદુઃખથી વિવશ	૪૨
સાપેક્ષ (ધર્મ-અર્થ-કામ)	૫૯	સુખદુઃખની શાસના	૪૩
સંબંધ	૫૫	સુખદુઃખની વિવશતા	૫૦
સામ	૧૯	સુખદુઃખની સંવિત્તિ	૪૩
સામગીત	૭૧	સુખદુઃખનું નિમિત્ત	૪૨
સામગ્રી	૪૪	સુખદુઃખાદિ દુઃખો	૫૬
સામગ્રી (વિભાગવાદિની)	૩૦	સુખની પરિભાષા	૧૦
સામના રસ	૨૦	સુખની પ્રાપ્તિ	૫૩
સામરસ	૨૦	સુખની સાગળી	૮
સામગ્ર્ય	૫૧, ૭૨	સુખની લીટી	૫૪

સુખનો અભાવ	૧૦	સૌન્દર્યસર્જન	
સુખમય	૪૭	સૌન્દર્યાનુભવ	
સુખવાદ	૫૩	સૌન્દર્યો (કુદરતના)	
સુખાદિ વિષયના	૪૭	સ્ખલિન	
સુખી	૫૫	સ્ખમ	
સુખની વ્યસિત	૨૩	સ્થાનો (પાંચ)	
સુમેધ	૬૨	સ્થાપત્ય	૩૬, ૩૯, ૪૦
સુનેસો પુરતી	૬૭	સ્થાપી	૨૫, ૪૪
સુખ	૨૩	સ્થાપી આદિ	૭
સુખનમ્	૩૭	સ્થાપીત્વ	૨
સુખના	૬૨	સ્થાપી (૫૬)	૩૧, ૩૨
સુવિશેષ	૬૩	સ્થાપીભાવ	૨૨, ૨૪, ૨૫, ૪૧, ૪૨
સદ્ધમ	૪૧, ૬૨, ૬૩	સ્થાપીભાવો	૨૬, ૩૧, ૩૨, ૪૦
સદ્ધમ પ્રયક્ષરણાત્મક	૩૬	સ્થાપી વ્યભિચારી (સમુદાય)	૩૦
સદ્ધ	૨૮, ૨૯, ૪૫	સ્પર્શ	૫૬
સદ્ધના વિવરણ	૩૧, ૩૨	સ્પર્શકરણ	૨૭, ૩૯
સદ્ધનું પારિભાષિક રૂપ	૨૧	સ્પર્શબુદ્ધિ	૫૯
સદ્ધનું વિવેચન	૨૩	સ્મર	૧૦
સર્વ	૨૩, ૭૧	સ્માર્તકર્મ	૬
સેવા કરનારા	૫૭	સ્મૃતિ	૧૦, ૨૩, ૩૫, ૪૬
સેનિકા	૫૭	સ્વગત	૪૨
સેક્રેટિસ	૧૩, ૧૬	સ્વગત્વ	૪૭
સેક્રેટિસસ	૪૮	સ્વગત-પરગત	૪૨
સૌન્દર્ય ૮, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૭, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૬૧, ૬૮, ૭૩		સ્વગતો	૫૫
સૌન્દર્યદર્શન	૧૭	સ્વગત	૧૧
સૌન્દર્યના ચિંતક	૪૯	સ્વધર્મ	૫૫
સૌન્દર્યના (વિવિધ પાસાઓ)	૩૬	સ્વધર્મનો ત્યાગ	૫૬
સૌન્દર્યના સર્જન	૧૪	સ્વ-પર કે તટસ્થ	૪૮
સૌન્દર્યનું આરોહણ	૧૪	સ્વપ્ન	૬૭
સૌન્દર્યનો અનુભવ	૫૦	સ્વપ્નવાળો	૬૭
સૌન્દર્યનો આનંદ	૪૩, ૪૭	સ્વપ્રકાશ	૪૮
સૌન્દર્યનો બુદ્ધિ	૫૨	સ્વપ્રતિષ્ઠિત	૧૬
સૌન્દર્યનો સતોષ	૪૮	સ્વભાવ	૩૦
સૌન્દર્યબલ	૪૩	સ્વભાવ (સંક્રમણાદિ)	૩૮
સૌન્દર્યભાંસા	૧૭, ૧૮	સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત	૧૬
		સ્વરગાન	૩૬

શુદ્ધિપત્રક

નામો

	નામો	૯-
તેના રપથં	તેનાં રપથં	૧
પેતેતો	પેતે તે	૨
શાશુ સુવા	શાશુસુવા	૫
૩૯ થયેલા	૩૯ થયેલા ૧	૧૭
આત્મ આનન્દી	આત્મા આનન્દી	૨૦
દાસ શોક	દાસ, શોક,	૨૩
વ્યાધ	વ્યાધિ	૨૩
સચવાય	સચવાય. ૫	૨૫
જોવરવશો	જોવરવશો	૨૫
જન્મસિદ્ધ છે.	જન્મસિદ્ધ છે. ૧	૨૬
દેખાય છે.	દેખાય છે. ૭	૨૯
સંક્રમણાદિ સ્વભાવો	સંક્રમણાદિસ્વભાવો	૩૮
વિશદતા ૨૯. ૧૧	વિશદતા ૨૯. ૧૧	૪૧
શ્વભિચારિણી	શ્વભિચારિણી ૧૧	૪૧
વિતત હોય છે તેમ;	વિતત હોય છે તેમ;	૪૪
મિલકત બનતું નથી.	મિલકત બનતું નથી.	૪૪
સામગ્રી સાક્ષાત્કાર	સામગ્રી સાક્ષાત્કાર	૪૪
કવન કથું છે:	કવન કથું છે ૧૯	૫૧
શુક્તિમુલ્યો:	શુક્તિમુલ્યો:	૫૧
આત્મદશા	આત્મદશા	૭૨
Sometimes	Sometimes,	૭૩
પ્રેમમાં, મહાન	પ્રેમમાં તથા મહાન	૭૩
પ્રાણુરૂપ છે.	પ્રાણુરૂપ છે,	૭૩
‘પાપિત્તર બને છે.	‘પાપિત્તર’ બને છે,	૭૩
ગૂઢ રહસ્ય છે:	ગૂઢ રહસ્ય છે.	૭૪
શ્લોક આવે છે.	શ્લોક આવે છે:	૭૪
વિચારતબુને કાં ત્યા	વિચારતબુને કાંત્યો,	૭૪

